

2007. 6

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال
شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

بولاق

ISSN 1005-0876

9 771005 087006

12 >

源泉 (布拉克) © BULAK

ھىنجاڭدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىززەتلىرى

كۇچا سۇلەيمانىيەدىكى بۇددا مۇنارى

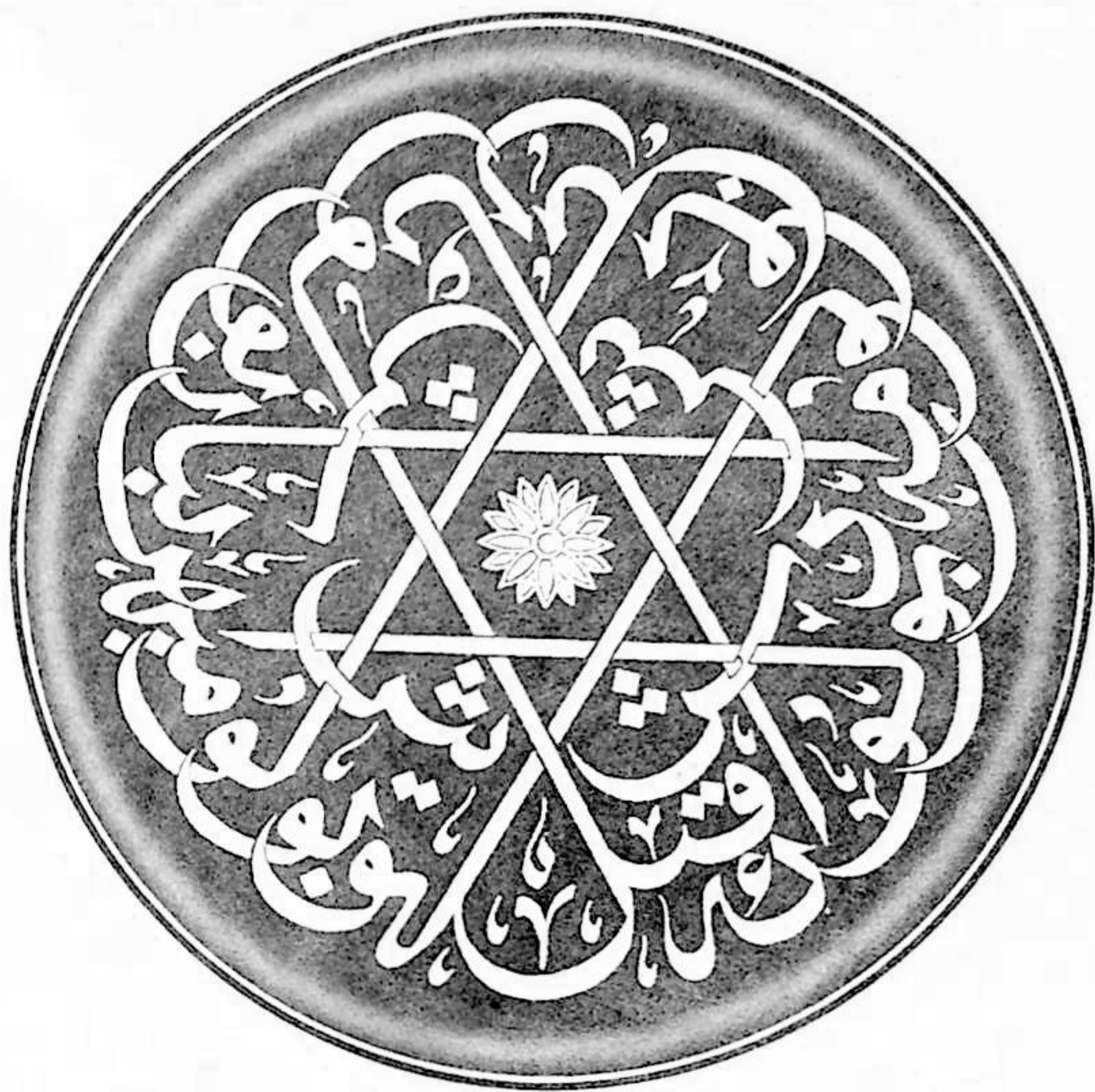

تۇرپان يارغولدىكى تاش كېمەر

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ
قوش ئايلىق ژۇرنىلى

28 - يىل نەشرى
ئومۇمىي 117 - سان

تەقلىق بولۇش ، بېھىيان بولۇش ،
ئادىل بولۇش ، مەرد بولۇش .

— سۇلايمان ئىسمائىل خالى يازغان —

2007 - يىللىق 6 - سان

مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: ئەزىز تۇردى

باش مۇھەررىرى: ئابلەت ئىمىن

بۇ ساندا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

«ئىشقىنامە»دىن ..... ئابدۇخالىق قازى قاسىرى (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەتقاسىم ئەكرەم

ئۇيغۇر كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

«تارىخى رەشىدى» (داۋامى) ..... (16)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھمەتتۇردى مىرزائەخمەت

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

«پەندنامە»دىن ..... فەرىددىن ئەتتار (35)
تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ۋەلى كېرەم كۆكئالپ

تارىخ تەتقىقاتى

تۈركىيلەرنىڭ سامانىيلار پادىشاھلىقىدىكى ئورنى ۋە رولى ..... شۈي شۈيا (45)
تەرجىمە قىلغۇچى: ئەخمەت مۇمىن تارىمى

مەشھۇر ئەسەرلەر

«تارىخى رەشىدى»نىڭ ماتېرىيال مەنبەسى ھەققىدە ..... مانو ئېيجى (ياپونىيە) (56)
ياپونچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: بارىجان زەپەر

مەشھۇر شەخسلەر

- تارىخ ئۇنتۇلمايدۇ ..... مۇھەممەتتۇرسۇن سىدىق (65)
«تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھف» نىڭ كاتىپى ھەققىدە ..... راجىھ ئابدۇرېشىت ئىبراھىم (73)

ھېكمەت دۇردانىلىرى

- ئاتىلار ھېكمەتلىرى ..... توپلىغۇچى: قۇربانجان ئابدۇقادىر (78)
«جامىئۇت - تەمسىل» دىن ..... مۇھەممەد جەبەلرۇدىي (81)
ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: يۈنۈس ئىلياس ئىدىقۇتلۇق

تېبابەت دۇردانىلىرى

- غىزا بىلەن سالامەتلىكنىڭ مۇناسىۋىتى ..... ھاجى مۇھەممەد باقى ئالىم (84)

ئەخلاق گۈلزارى

- «تۈزىمىز» بىلەن ياشايلى ..... غالىب مۇھەممەت قارلۇق (88)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

- باغۋەننىڭ قىزى (چۆچەك) ..... توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابلانجان مامۇت (92)
ئاتا ۋەدىسىتى (چۆچەك) ..... (96)
لوپنۇر قوشاقلىرى ..... توپلاپ رەتلىگۈچى: مويدىن سايت بوستان (98)

بىزنىڭ تەتقىقاتچىلىرىمىز

- بالدۇر ساقىغان يۇلتۇز ..... قۇربان توختى (105)

※

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: ئەبەدىي ناخشا (پەرھات ئىبراھىم سىزغان)

※

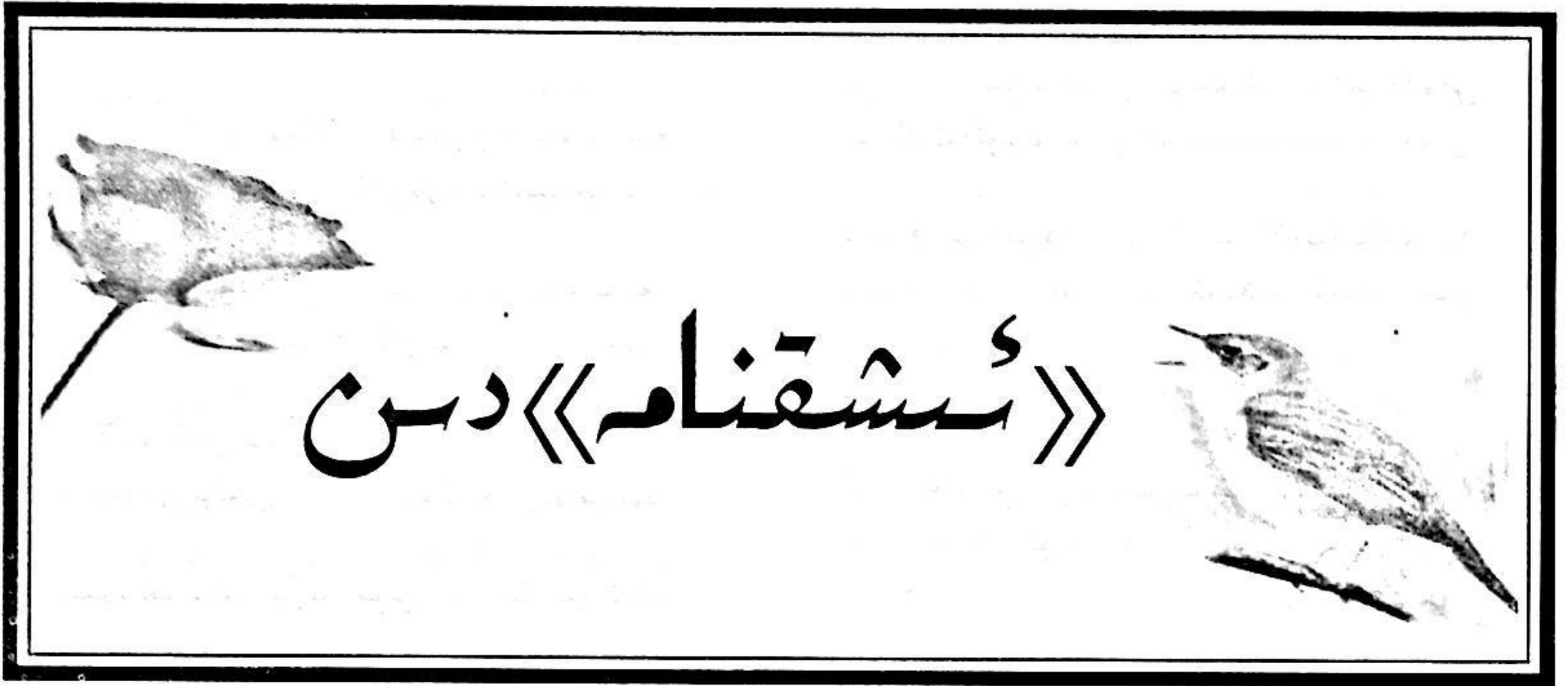
※

※

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەزىز تۇردى
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت مەخسۇت
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: (0991) 2815971
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: (0991) 2827472

ئابدۇخالىق قازى قاسىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەتقاسىم ئەكرەم

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: قاسىرى - شائىرنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، ئىسمى ئابدۇخالىق قازى ئابدۇجەلىل قازى ئوغلىدۇر. ئۇ 1917 - يىلى گۇمىنىڭ قوشتاغدا قازى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئىلگىر - ئاخىرى بولۇپ 17 يىل ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇنىڭ دادىسى ئابدۇجەلىل قازى ئاخۇنۇم ياخشى تەبىئەتلىك، ئەخلاقلىق زات بولۇپ، تەجەللىي، ھافىز ئاخۇنۇم كىلىياڭ (شائىر)، ئىسكەندەر ئاخۇنۇم مۇدەررىس، ئىسمائىل ھاجى (شائىر)، تۆمۈر ھاجى (شائىر) قاتارلىق ئالىم - مۆتىۋەرلەر بىلەن قويۇق ئىجتىمائىي، ئىلمىي مۇناسىۋەتلەردە بولغان.

قاسىرى دادىسىنىڭ تەۋسىيىسى بويىچە ئىسكەندەر ئاخۇنۇم (ئىسمائىل ھاجىنىڭ دادىسى) نىڭ ھۆزۈرىدا تەربىيە ئالغان. ئۇ كەمتەر، پاك - دىيانەتلىك كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ بىزگە ئايان بولغان ئەسەرلىرى ئۆز قەلىمى بويىچە ساقلانغان «ئىشقىنام» دەپتىرىدىكى بىر قىسىم شېئىرلاردۇر.

بۇدەفا يار ھەققىدە

بۇدەفا يار ئىشقىدا بولدى خەراب ھالىم مېنىڭ،
رەھم ئېتىپ ھالىم سوراپ بەرمەس جەۋاب يارىم مېنىڭ.

يۈزىدۇر شەمسۇقەمەر سۆزلەرى شەھدۇ شەكەر،
كۆيدۈرۈپ ئەمدى جىگەر ئول ماھى تابانم مېنىڭ.

ساچلارى سۇنىۋل ئېرۇر، لەبلەرى بىر گۈل ئېرۇر،

كى ھەردەم سۆزلەسە يارىم ۋەسفىڭىز تۆگەپ قالماس،
مېنىڭ كۆڭلۈم ئەجەپ بۇزۇلۇپ مەفكۈرەم ئۇچۇپ كەتتى.

مېنىڭ ئىسمىم قاسىرىي زار، يار ئالدىدا بولدۇم خار،
كەلمەسە ماڭا رەھىمى تىرىكلىكىم تۆگەپ كەتتى.

مەھبۇب ھەققىدە

ئەزىز جاندىن لەزىز بىلىدىم يۈرەكتە يار دىلدارى،
جەمالىڭ شۇئە ئۇرۇپ تۇرسا كۆيۈرۈمەن ھەر زامان بارى.

كى مەھبۇب بولسا ئاياب بۇ يەڭلىغ بولماغاي ھەرگىز،
كۆزۈمدىن ئاقىزىپ ياشىم ھەر زەمان قىلىپ جارى.

يۈرەك باغرىمنى ھەم داغلاپ فىراقىڭ ئوتىدا يىغلاپ،
يۈرۈرۈمەن ھەرقايران يوقلاپ سېنى ھەم ۋەفادارى.

بۇزەمانە كەچ رەفتار مۇيەسسەر قىلمايىن دىلدار،
نىگارم ئالدىدا بىزنى قىلىدلار ئەجەپ خارى.

رىيازەت بىرلە ھەم يەتسەك كى مەشۇق ۋەسلىغە بىز ھەم،
ئۈمىدىم بولماغاي زايىد كېلۈرلار ھەرزەمان يارى.

پەرىدەك قەماتى بىرلە يىلاندىك تولغانىپ ماڭسا،
كى مەندە قالمايىن تاقەت ھەرقاچان قىلىپ زارى.

قاسىرىي سىفاتىڭنى يازارمەن قانچە تىل بىرلە،
نە ھەددىم بار مېنىڭ ئەمدى ۋەسلى ئۈچۈن قىلىڭ چارى.

جۇدالىق ھەققىدە

نەخۇش بولغاي نىگارم بىرلە يۈرسەم دەھر باغىدا،
شەكەردەك لەبلەرگە سۆيسەمۇ بولسام قۇچاغىدا.

لەبىدىن سۆز چىقار بولساكى ئوخشە تۈتى يا بۇلبۇل
كىمكى ئاڭلاسا سۆزىنى تۇتغاي قۇلاغىدا.

نەكۈن ئېردىكى ھۈسنىنى كۆرۈپ يۈرەككە ئوت تۇشكەن،

كۆيدە يىغلاپ يۈرۈر خۇرشىدى يارانم مېنىڭ.

كىرەمكى ئېرۈر مېزگان قاشلارنى قەلەم ياڭلىغ،
ئەل ئىچرە بولۇپ داڭلىغ ئول يار سۇلتانم مېنىڭ.

دەردى ھىجراندىن قۇتۇلسام يا قوشۇلسام يارىغە،
بۇ ئۈمىد تەتۈرچە بولدى، ئەي يارى جانانم مېنىڭ.

نە بەلالىق كۈن ئىدى كۆردۈم يۈزۈڭ خۇرشىدىنى،
ئاي خىجىل بولغان يۈزۈڭگە ئاھ ئىلە زارىم مېنىڭ.

قاسىرىيغە باقسە يارىم خۇش نەۋا سۆزلەر ئىلە،
چۈن تەسەددۇق ئەيلەيىن گەر بولسا يۈز جانم مېنىڭ.

مەھبۇب بىلەن ئايرىلغان ھەققىدە

تولا ئەفسۇس يېرىم ئەمدى يارىم ئايرىلۇپ كەتتى،
گۈل غۈنچىدەك ئاچىلغان گۈللارم تۈزۈپ كەتتى.

مەقسەدكە يېتەي دەبان يولىغە قاراپ تۇرسام،
ئۇ چىرايلىق بۇلبۇلۇم ماڭا باقماي ئۇچۇپ كەتتى.

قاشىمدا داۋام تۇرسا قەدرىنى بىلەلمەيمەن،
نە قىلسام ۋەسلى بولغايىمەن جەمالى قايرۇلۇپ كەتتى.

ئەجەب يۈرەكى قاتتىغ نېچۈكدۈر كەلمەدى رەھىمى،
يىغلاماي قانداغ قىلاي مېنى ۋەيران قىلىپ كەتتى.

كى مەن تەييار قىلىپ مۇندا مۇھەببەت مەي ئىچەي دېسەم،
مۇھەببەت جاملىرى شۇنداغ تولغاندا سۈنۈپ كەتتى.

قېنى غېرىپ، قېنى سەنەم، قېنى يۈسۈپ زۇلەيخا ھەم،
بۇ ئاشىقلار ئۆلۈپ كەتتىكى، نەۋبەت بىزگە يەتتى.

يا بۇسە قىلىمدى يارىم قۇچاققا ئالمادى يارىم،
كى بىزنى تاشلاپان كەتتى باشىمغە غەم تولۇپ يەتتى.

ياردىن جۇدا بولغان زامان ھالىم بەتەر بولدى يامان،
ئۆز يۇرتۇم دېگەن بىلەن غېرىپلىق ماڭا يەتتى.

دەردىنى ئىزھار قىلىشقا دەردى تارتقانلار كېرەك،
لېكى مەندەك دەرد تارتقان يوق دۇ ئالەم ۋەسسەلام.

ھەجر دەردىدىن ماڭا سەبىر ئەيلەمەك بولدى مەھال،
غەم دىلىمدىن نەم كۆزۈمدىن خالىي ئىرىمىس سۇبۇھۇ شام.

ئاھ يۈرەكۈ ئاھ جەگەر ئاھ تەن ھەم ئەئزالەرىم،
يوق ئىلاجىم ئىزدەسەم رۇمۇ بۇخارا، مەسرۇ شام.

گەر قوشۇلسام خانۇمانىمغا جۇدالىقتىن چىقىپ،
مەرھەبا بولغاي ماڭا شەكسىزكى چۈن دارەسسەلام.

كىم جەھاندىن خانۇمانى بىرلە ئۆتكۈزسە ھەيات،
دەۋلەتى شاھ شەئىندۇر تەڭ ئەمەسدۇر خاسۇئام.

يۈسۈفى كەئنانۇ قىرىق يىل بولدى يەتقۇبىدىن جۇدا،
ئاخىرى بولدى ئىكۆيلەن ھەم كەلامۇ ھەم سەلام.

ئەمدى نۇسرەتگە قاراپ تۇر، ئەي قاسىرىي
قىلماغىل،

خانۇمانىڭ بىرلە دىيارىڭغا يېتەرسەن ۋەسسەلام.

سەفەتى مەھبۇب ھەققىدە

يېڭى ئايدەك ئەگمە قاشىڭ قەسدى ئېتۈر جانىم مېنىڭ،
بىر كۆرۈپ بولدى كەماندەك سەرۋى رەفتارىم مېنىڭ.

تىپىرى مېزگانىڭ كېلىپ تەگدى يۈرەكنىڭ باغىگە،
ساق يۈرەك مەجرۇھ بولۇپ، بولدى رەۋان قانىم مېنىڭ.

نەبەللىق كۈن ئىدى كۆردۈم يۈزۈڭ خۇرشىدىنى،
ئاي خىجىل بولغان يۈزۈڭگە ئاھ ئىلە زارىم مېنىڭ.

سەيد قىلدى مۇرغى دىلنى چەشمى شەھلا نازەننى،
زار يىغلاپ كۆزدىن ئاقتى ياش ئىلە قانىم مېنىڭ.

لەئلى لەبىنىڭ ئاستىدە كۈلدى كۆرۈندى تىشىلارنى،
دۈررى دەندانغا كۆكسۈمدىن چىقۇر ئاھىم مېنىڭ.

كۆيۈپ كۈل بولدۇمۇ قالدىم مۇھەببەتنىڭ ئوچاغىدا.

يېڭى ئايدەك ئېگىلگەن قاشلارنى ئۈنتۈيالىمايمەن،
كۆرۈپ سۆيسەم ئەگەر قاشىغە قولۇم بولسا قۇلاغىدا.

ۋىسالىدە ياشاپ تۇرغاندا غەمدىن پاك ئىدى كۆڭلۈم،
جۇدا بولدۇمكى غەم باستى نە بولغايىمەن ئاياغىدا.

پەرىزاددەك جەمالى فەرىشتە خۇيلىرى ھەردەم،
تەسەۋۋۇر ئەيلەبان ھەم جىلۋە قىلدى قەلب باغىدا.

سەنۇبەر قامەتى بىرلەن يىلاندىك تولغانىپ ماڭسە،
دېگەن ئەردىم تەسەددۇق ئەيلەيىن جانىم ئاياغىدا.

لىغىلداپ سەينەسىدە ئالەم ياڭلىغ تۇرسا پىستانى،
ئۈنۈتمايمەن يۈرەكىمنى ياقىپ ياتقان قۇچاغىدا.

ئەجەب خۇشبۇي ئىدى بۈيى مىسالى مۇشەك يا ئەنەبەر،
پۇراتسا بۈۋىيىنى بىردەم داۋام تۇرغاي دىماغىدا.

ئىكى زۇلفى بىلەن ساچىغە باغلانغان يۈرەك باغرىم،
نىجات بولغايىمۇ يا تۇرغايىمۇ زۇلفى ساچى باغىدا.

قاسىرىي ئىشىق سەۋداسىدا كۆرگەن كۈلپىتى بىھود،
نىگارنى تېپىپ ئەمدى ياشار خۇش دەھر باغىدا.

سالام ھەققىدە

مەھرەبان شېرىن يارىمغا ھەر نەپەستە يۈز سەلام،
قىل خۇدا يا، مېنى دايم ھەم كەلامۇ ھەم سەلام.

كۆرمەسۈن دۇنيادا مەندەك دەردى ھىجران ھېچ كىشى،
بەلكى زىيىجان كۆرمەسۈن ئەسلا جۇدالىق ۋەسسەلام.

ئىززەتۈ ھۈرمەتكە لايىق ئايۈكۈندەك يارنى،
ئىككى ئالەم قىل ئەزىز ھەم جايىنى دارەسسەلام.

گەر كىشى بولماي جۇدا بىلمەس ۋىسالىنىڭ قەدرىنى،
ھىجرىدە كۆيگەننى يارى بىرلە قىلغىل ھەم سەلام.

ئاسان كۆرەنۈپ ئەمدى قالىپمەن بۇ بەلاغە،
ۋەسلىگە قاراپ ھەجرىدە ۋەيرانە بولۇپمەن.

نەكۈن ئىدىكى ھازىرغىچە ئەقلىمنى تاپالماي،
سەرگەشتە بولۇپ كويىدە مەستانە بولۇپمەن.

يار ئىلكىدىكى مەينى ماڭا بەرسە نە بولغاي،
جامىمنى تۈتۈپ ئىشىكىدە دىۋانە بولۇپمەن.

دىلبەر يولىدە بولدى سۆزۈم تەلخىۋۇشىرىن،
ھەريانە يۈرۈپ ئارقادە ئەفسانە بولۇپمەن.

دەردىمنى كىشى بىلمەسە دەپ سىرنى ياشتۇردۇم،
قۇدرەتسىز ئولۇپ ئىشىقىدە يىگانە بولۇپمەن.

دىلبەر بىلە ھەمخانە بولۇپ يۈرسەم ئىدىم مەن،
ئەفسۇسكى ئەجەب دەشتىدە گىريانە بولۇپمەن.

دىلبەر ماڭا گەر سۇنسا ئىدى دەستى شىفانى،
دەردىم تۈگەسە ئالدىدا دەرمانە بولۇپمەن.

يارنىڭ يۈرەكى تاشدىن ئىكەن كەلمەدى رەھمى،
قانداق قىلايىن ئوتىدا بىريانە بولۇپمەن.

ئەي قاسىرىي شۈكۈھ ئەيلەمە دىلبەر ئوتىدىن،
ھالىڭغە قاراپ قەلبىدە سۇزانە بولۇپمەن.

يەنە مەھبۇب ھەققىدە

تولان ئايدەك جەمالىڭغە نەزەر سالمايدىغان كىم بار،
سېنى كۆرگەندە ئەقلىۋ ھۇشىدىن كەتمەيدىغان كىم بار.

سېنى كۆرگەن كىشى رەڭگى سارىخ ياكى قىزىل بولماي،
يۈرەك دەردىنى ئېيتماققا كى لال بولمايدىغان كىم بار.

جەھاندا سەن كەبى ساھىب جەمال ئىزلەپ تاپىلمايدۇ،
سېنىڭ ھۈسنۈڭگە تەھسىن ئاقرىن قىلمايدىغان كىم بار.

مۇردەلەرنى تىرگۈزۈر ئىيسا كەبى گۇفتار ئىلە،
چۈن تەساددۇق ئەيلەين گەر بولسە يۈز جانىم مېنىڭ.

سىينەسىدە تەبىرەنىپ تۇرغان ئانارنى كۆرۈپ،
ئالدىدا رەقس ئەيلەسەم چىققاي كۆيۈك ئاھىم مېنىڭ.

بىر كۆرگەن مەھبۇب ھەققىدە

يول يۈرۈپسەن سىلكىنىپ، ئەي نازەنن، ئىنسانمۇ سەن،
بىلمەدىم ئەسلىڭنى مەن، جەننەتدەكى رىزۋانمۇ سەن.

بىر قاراپ چىھرىڭغە كۆيدى دىل تەنۇ باغرىم يەنە،
ئالەم ئىچرە بىر ئىكەنسەن، ھۆرمۇسەن غىلمانمۇ سەن.

تۇرغان ئورنۇڭدىن كېلۈر ئەترۇ ئىپار، ئەنبەر بۇيى،
بىلمەدىم ئەنبەرمۇسەن، سۈنبۇلمۇ سەن، رەيھانمۇسەن.

ھەق ياراتمىش ھۈسنىدە تەنھا سېنى، يوقدۇر يەنە،
بىر كۆرۈپ ھەيرەتدە قالدىم يۈسۈفى كەنئانمۇسەن.

فۇرقەتڭدە كۆيسەم ھەم بولسام ئادا چارەڭ نېمە،
سۈزىشى دەردىمغە دەرمان قىلغالى لوقمانمۇسەن.

قايسى مەقسەتدە ئۆزۈڭنى ئاشكارە ئەيلەدىڭ،
بارچەنى ئوتۇڭدا ۋەيران ئەتكەلى نەيرانمۇسەن.

كىمكى بىر كۆرسە سېنى مەستانە بولماي نە بولۇر،
تەشەنە بولغان مەستلەرگە شەربەتى رۇمانمۇسەن.

ئىككى ئالەم ئىككىمىز بىر بولساقۇ بولماي جۇدا،
تەن بىلەن قانىمغە تەن - جان قوشقالى جانانمۇسەن.

چۈن مەسەھ گۇفتار ئىلە مۇردە دىلىمنى تىرگۈزۈپ،
غۇنچەدەك ئاچىلدۇرۇشقا شائىرى سۇبھانمۇسەن.

خۇلقۇ خۇبۇڭ ھەم فەرى چىھرىڭغە تەھسىن ئاپەرىن،
تەلمۈرۈپدۇر قاسىرىي، بەرگىل جەۋاب ئىنسانمۇ سەن.

مەھبۇب ھەققىدە

دىلبەرنى كۆرۈپ ۋەقتىدە ھەيرانە بولۇپمەن،
ئىشىقىدە كۆيۈپ شەمئىدە پەرۋانە بولۇپمەن.

ئايغىدە تۈرۈپ دامىدىن ئازاد ئەتمەسەم بولماس.

فراقنىڭ ئاستىدە ئۈمىد ئۈزۈپ كۆڭلۈم خىراب ئولدى،

تەسەللى خاتىر ئەيلەپ كۆڭلۈم ئاباد ئەتمەسەم بولماس.

نىگارم ھەققىدە ھەر كۈن دىلىمدە مىڭ ھەۋس ئوينار،

ۋەلېكىن كۆڭلىمنى ئالماقچە ئاماد ئەتمەسەم بولماس.

قەسىرى تالىنىڭنىڭ شۈملىقى ياردىن جۇدا بولدۇڭ،

دۇئا بىرلە سېنىڭ نەھىيىڭنى بەرباد ئەتمەسەم بولماس.

تۇغقانلاردىن ئايرىلغان ھەققىدە

ئەقرەباۋۇ ئاشنلار قاشىدە تۇرغۇم كېلۈر،

ئاستانىدە تۈرۈپ خىزمەت ئادا قىلغۇم كېلۈر.

تۈتى ياڭلىغ لەبلەردىن دۈررى گەۋھەر تاشلاسه،

گەنجى دىلدە تۇرغۇزۇشقا چىن قۇلاق سالغۇم كېلۈر.

ئەقرەبالەر يازمىشى بولدى دىلىمغە نۇشدار،

ئەمدى مەن غەمدىن چىقىپ كۆڭلۈمنى شاد ئەتكۈم كېلۈر.

بەختىمە ۋازگۈنلىشىپ بولدۇم جۇدا ئەھبابدىن،

ئەمدى مەن شامۇ سەھەر ئاھۇ - فىغان قىلغۇم كېلۈر.

ئاھۇ ئاھۇ، ئاھۇ ئاھۇ رەبى ئاھۇ ئاھۇ ئاھ،

دادگەر ئالدىدە يىغلاپ ئاھۇ زار ئەتكۈم كېلۈر.

ئاھ يۈرەكۈ ئاھ جەگەر، ئاھ تەن، ھەمە ئەئزالەرىم،

چارەگەر مەشرىقەدۇر ئىزدەپ بارىپ تاپقۇم كېلۈر.

دەردى ھىجراندا سۇنۇق قەلبىمگە تۈشتى زەنگى غەم،

غەمزەداننىڭ ۋەسلىگە يولغە رەۋان بولغۇم كېلۈر.

مەندەكى نۇقسان ئىلە ئەيبۇ خاتا ئەفۋى ئۈچۈن،

ئالدىدا ئۇچلاپ ياقام گىرىيان ئىلە تۇرغۇم كېلۈر.

مەھرەمى رازى دىلىمغە بارچەلەر ئەغياردۇر،

غەمزەدانى تاپمايىن سىرنى نىھان تۇتقۇم كېلۈر.

زېھى ھۈسنۇڭغە زار ئولدۇم تاپارمەنمۇ ۋىسالىڭنى،

كېچە چۈغدەك كەبى نالەيلىسەم بىلمەيدىغان كىم بار.

چىرايىم كەھرەبادەك سارغايىپ بولدى تېنىم لاغىر،

چىرايىمدىن يۈرەكنىڭ دەردىنى بىلمەيدىغان كىم بار.

يۈرەكنىڭ دەردىنى باشدىن ئايغ ئېيتماقچە قۇدرەت يوق،

ئەگەر ئەندەك بايان قىلسام قۇلاق سالمايدىغان كىم بار.

سېنىڭ دەردى فراقىڭنى يازىپ قىسسە ئەيلەسەم مۇندە،

ئانى دۇنيا بويۇنچە داستان قىلمايدىغان كىم بار.

يېڭى باغنىڭ گۈلى ئۆز بەرگىدىن بولسا جۇدا مەيلى،

ۋەلى زىيجان جۇدا بولسا فىغان قىلمايدىغان كىم بار.

خەلايىق بىلمەسۇن دەپ قانچە دەردىمنى نىھان ئەتسەم،

ئاقىپ تۇرغان كۆزۈمنىڭ ياشىدىن بىلمەيدىغان كىم بار.

يۈرەك دەردىگە تاقەتسىز بولۇپ ئاھۇ فىغان ئەتسەم،

خۇدادىن باشقىغە نالەيلىسەم تىڭشايدىغان كىم بار.

قاسىرى يارنىڭ كويىدە كۆڭلۈڭ بولماسۇن خەستە،

مۇشەققەتسىز يېتەرسەن يارغە يەتمەيدىغان كىم بار.

مەھبۇبىنى ياد قىلغان ھەققىدە

نىگارمىنىڭ ئۇلۇغ خىسلەتلەردىن ياد ئەتمەسەم بولماس،

جەمالىغە قاراپ غەملىك دىلىم شاد ئەتمەسەم بولماس.

جۇدالىقدا تېنىم سۇلدى كۆيۈپ كۆڭلۈم ئەدا بولدى،

مۇرەككەب دەردلەردىن ئالدىدە داد ئەتمەسەم بولماس.

نىگارمىنى قاچان كۆرسەم شۇ چاغدا سەھت ئولۇر دەردىم،

ۋىسالىدە تۈرۈپ ئۈمىمگە بۇنىياد ئەتمەسەم بولماس.

فراقىدە قۇرۇپ قالغان جەسامەت ئۈستىمخۇانىمگە،

لەتافەتلىك نىگارم لۇتقىسىن زاد ئەتمەسەم بولماس.

دىلۇ باغرىمنى دىلبەر زۇلفىغە بەند ئەيلەگەن ئەردى،

نىگارا، قىلماغىل زايىد، ئاڭا جانۇ دىلىم تابىد،
خۇدايا بولماسۇن شايىد، ھەمە ئالەمغە بۇ ئەسرار.

كېچىپ جانۇ جەھاننىدىن بولۇپ ئاجىز كەلامىدىن،
تالىب سۆزلەر زەبانىدىن سېنى دەپ ھالەتمە دىشوار.

قاسىرى ئېرۇر ھەم سەن خۇداغا بەندە پەرمانسەن،
پىدا قىل يار ئۈچۈن جان سەنكى ئايتىپ مەن غەزەل بىسىار.

جۇدالىق ھەققىدە

نەكۈن ئىدىكى جۇدالىق كېلىپ باسىپ تۇرادۇر،
ئوتى دىلىمدە قىزىق شۇئە ئورۇپ كۆيۈپ تۇرادۇر.

جۇدالىق ئوتىدا، يارىم، قاچانغىچە كۆيۈرمەن،
يۈرەك جەراھەتىدىن قان چىقىپ ئاقىپ تۇرادۇر.

جۇدالىق ئوتىدە كۆيمەسە بىلمەدىم دەردىن،
ئەجەبكى دەرد تولا دولقۇنۇپ كېلىپ تۇرادۇر.

جۇدالىق ئوتىغا تاقەت قىلىشقا يوق ئىمكان،
نىچۈكىكى ئەقلى ھۈشۈم چۆرگۈلۈپ ئازىپ تۇرادۇر.

فىراق ئوتىدا كەنئان نە كۈنگە بولدى دۇچار،
تېنىمدىكى گوشلارم سېزىپ قۇرۇپ تۇرادۇر.

بۈگۈندىن ئەرتەگە ئارتۇق جەفاسى بىھەد ئولۇپ،
بەيان ئېتەرگە زەبانىم ھارپ - تالىپ تۇرادۇر.

بۇ دەردكە ئۇچراماغانلار ماڭا قىلۇر تەئەلەر،
جاراھەت ئۈستىگە دەردلەر قوشۇپ قويۇپ تۇرادۇر.

جەھاننى رەۋشەن ئېتەر كۈنمۇ بىر كېچە ياڭلىغ،
ئىكى كۆزۈمدىكى نۇرۇم سېزىپ تۆگەپ تۇرادۇر.

ئەگەرچە بولسا جۇدالىق مۇساپە چۈن مىڭ يىل،
دىلىم يېقىنكى ھەمىشە بارىپ - كېلىپ تۇرادۇر.

كى قەلبىم ئىچرە جەمالىڭ تەسەۋۋۇرى كۆرۈنۈپ،
فىراق ئەلەڭگۈسىدىن جان كۆيۈپ يانىپ تۇرادۇر.

ئەقرەبايم خانىمانىم ئاشنا بىرلە دىيار،
خاتىرىمدىن كەتمەدى ئەمدى يۈرەك ياغۇم كېلۈر.

داد ئايتسا قاسىرى گەر ئەمدى ھەرگىز قىلما غەم،
مەرھەباۋۇ مەرھەبا دەپ خۇش غەزەل ئايغۇم كېلۈر.

بىر كۆرگەن مەھبۇب ھەققىدە

كۆرۈپ مەھبۇب جەمالىنى دىلىم بولدى بىقارار،
قايتا كۆرسەم ئەمدى مەن دەپ نالە قىلدىم زار - زار.

ھەق ياراتمىش ھۈسنىدە تەنھا سېنى، يوقدۇر يەنە،
بىر كۆرۈپ ھەيرەتتە قالىپ يىغلادىم گىريانو زار.

سېنىڭ زاتىڭ سوراغ ئىيلەپكى بىلىدىم ئۇشۇ ھالەتدە،
كۆيدۈرۈپ جانلارنى ئاندە قىلما مۇنچە ئىنتىزار.

قاسىرىنىڭ دەردى كۆپدۇر ئىشقىڭىزدە، ئەي يارىم،
دەردمەنلەرگە نەزەر قىل ئاچ كۆزۈڭ بول ھوشيار.

تەئرىپى مەھبۇب ھەققىدە

ئەجايىب نازەنن كۆردۈم يۈزىدۇر رەۋنەقى گۈلزار،
قەمەر تەلئەت، پەرىشتە خۇي، فەرى فەيكەرۈ گۈل رۇخسار.

تەشەببۇس يۈنچى ياگەۋەر، سۆزىدۇر شەھد ياشەككەر،
كى ئاغزى چەشمەئى كەۋسەر بېھىشتى تەھتەھەل ئەنھار.

بويى بىر دەستەئى گۈلدۈر، سۆزى گويىكى بۇلبۇلدۇر،
جەھان خەلقى ئاڭا قۇلدۇر، ھەمە خۇشروۋى خىزمەتكار.

لەبى ياقۇتۇ مەرجاندۇر، يۈزى خۇرشىدى تاباندۇر،
قەدى سەرۋى خراماندۇر، يۈرۈشى كىبىكى خۇش رەفتار.

تولۇن ئايدەك يۈزى رەۋشەن، لەبى غۇنچە، يۈزى گۈلشەن،
كۆزى ئاھۋىي جادۇدۇر، ئەجەب مەككەرەئى ئەييار.

ئانىڭ باشدىن ئايىغى خۇب، ئەجايىب نازەنن مەھبۇب،
نە ئەلدە تاقەتى دىل خۇب، نە ئاندە رەھمى يوق خۇنخار.

مەھبۇبنى ياد قىلىش ھەققىدە

نىگارمىنىڭ ۋىسالىنى دەۋام ياد ئەتكەنم ياخشى،
جەمالىغا قاراپ، غەملىك دىلىم شاد ئەتكەنم ياخشى.

جۇدالىقىدە تېنىم سۇلدى كۆيۈپ كۆڭلۈم ئەدا بولدى،
مۈرەككەب دەردلەرىمدىن ئالدىدا داد ئەتكەنم ياخشى.

بويى مشكى يۈزى بىر گۈل دىلىم بىرلەن بولۇپمەن قۇل،
يولىدە جان كېرەك بولسا تەسەددۇق قىلغانم ياخشى.

خانىمدە بار ئەجەب راھەت قولىدا ھەم بەلەن سائەت،
ۋىسالىدا تۇرۇپ دائىم كۆڭلىنى ئالغانم ياخشى.

بەدەندۈر ئەجەب يۇمشاق، مەيدەسى ئېرۇر ئاپئاق،
قۇچاقىغا كىرىپ ئەمدى يۈرەكنى ياقغانم ياخشى.

خۇلۇقلارنى تېخى ئوبدان، كۆڭۈللەرنى ئالۇر چەندەن،
تاپىپ ئەمدى گۈزەل يارنى، ھۇزۇردا بولغانم ياخشى.

ماڭا باقىغىل دەپدى يارىم ۋەئەنى قىلۇر دائىم،
ۋەلېكىن كۆڭلىنى ئالىپ، ياندا تۇرغانم ياخشى.

قاسىرى ئاشىقى زارى قالمادى سەبىرۇ قەرارى،
ئىشىتمەسە مېنىڭ ئاھىم، بېرىپ ئان ئۆلگەنم ياخشى.

بىۋەفا دۇنيا ھەققىدە

چەرخى چېپ ۋازگۈن فەلەكنىڭ دەستىدىن گىريانىۋزار،
سىڧلەر ھۈرمەتلىك ئۆلدى، شاھزادە خارۇزار.

بەختسىزلىك دەردىنى دۇنيادىكى دەۋزەخ دەيۈر،
بولماسۇن دۇنيادا ئىنسان بەختسىزدەك خارۇزار.

بۇ مېنىڭ بەختىم قاچان باشمىغا قايتىپ كەلگۈسى،
بەختسىزلىك دەردىدە ياشىم مېنىڭ ئەبرى بەھار.

بەختىدىن قالغان كىشىلەر چارپايغا تەڭ ئەمەس،
چارپايغا بەئزى يەردە ئىززەتۈ ھۈرمەتمۇ بار.

خۇدا ئۆزۈڭ ياراتىپ ئەمدى نا ئۈمىد قويما،
رەقىبەلەرىم مېنى مارالاپ قاراپ كۈلۈپ تۇرادۇر.

دەۋاسى يوق كېسەللىمنىڭ خۇدايىمغا يىغلارمەن،
سەماغا دۇدئىلە ئاھىم چىقىپ كېتىپ تۇرادۇر.

قاسىرى لىرىزى بېرۇر ئەرشىگە سېنىڭ ئاھىڭ،
يەقىنۇ قەتھى نىجادىڭ قاراپ كۈلۈپ تۇرادۇر.

سالامغا جاۋاب قايتىمىغان ھەققىدە

مەن جەنابىڭغا قاراپ يازدىم سەلامۇ ھەم پەيام،
تاش كۆڭۈل بولماي سەلامىمغا جەۋاب بەر زۇد - زۇد.

ئەمدى مەن ياد ئەتمەيىن نەچچە ئىئراز ئەيلەدىم،
سەبىرىگە يوق تاقەتتىم بولدى تېنىم لاغەر كەبۇد.

مەندەكى دۇدى فىراقىدىن ئەندەكى تۇشسە ساڭا،
كېچە - كۈندۈز يىغلار ئەردىڭ دەرقىيامۇ دەرقۇئۇد.

دەردىنى بىدەردلەر بىلمەي چۈن تەماشى ئەيلەشۈر،
مۇبتەلا بولغانىدە يىغلار خۇداغە دەر سۇجۇد.

چۈن خۇدانىڭ رەھمەتىدىن سەن ئەگەر تۇتساڭ ئۈمىد،
دەردمەنلەرگە نەزەر قىل كۆڭلىگە سالغىل رۇقۇد.

دەردۇ ھىجراندىن دىلۇ باغرىم تېنىم بىريان ئولۇپ،
دەشتىدە ئەفغان ئېتەرمەن تۈن - سەھەر مىسلىچە ئۇد.

دەردى ھىجراندىن قۇتۇلسام يا قوشۇلسام يارغە،
دەپ ئۈمىد ئەتكەنچە بولدى بۇ مېنىڭ دەردىم فۇزۇد.

نە قىلارىم بىلمەدىم مەجنۇن كەبى ھىيران ئولۇپ،
تۈن سەھەردە يىغلادىم چىقتى دىلىمدىن ئاھ دۇد.

قاسىرى، سەن سەبىر قىل ئەمدى ھەقىنىڭ جەۋابى،
خانمانىڭغا قوشۇپ رەھمەتكە چۈمدۈرگەي ۋۇدۇد.

باد ئىچرە غەرق ئولان شامۇ سەھەر.

ماڭا قىلىدىك دۇنيانىڭ ئىشىن ھەرام،
مەن كېتەر مەن سەن ئەمان بول ۋەسسەلام.

گۈزەل يار ۋەسپىندە

ئۆزەڭ ئىنسانمۇ، ئەي دىلبەر، ۋەيا ئىنسان سىفەت ئايمۇ،
جەھان گۈلزارىدا سەندەك يەنە بىر ئۆز تاپىلغايىمۇ.

بويۇڭ ئەنەبەر لەبىڭ غۇنچە قىياقدۇر كىرەمكىڭ گويا،
قاشىڭ كەمانغە مەفتۇن ئىكەن كۆكدە ياڭى ئايمۇ.

چىكەڭدە سۇنبۇلۇڭ ئوينار قىلىپ چەشمەڭگە كۈندەشلىك،
نە چەشمە بىلمەدىڭ ئەسلا قانى زۇمرەتمۇ يا لايمۇ.

كېچە گەر ئۇيقۇدىن قالسام قىلىپ ئىشقىڭدە مىڭ ئەجرە،
بۇ يارىم ئىلتىفاتىدىن دىلىڭ تورغە ئىلىنغايىمۇ.

شەكەر لەفزىڭ ئىشتەمەككە تىلەيمەن شام سەھەر بىر سۆز،
كويۇڭدە ئاھ ئۇرۇپ كۆڭلۈم بېرىپ بىر كۈن ئومۇنغايىمۇ.

قېرىلىق ھالغە يەتكەندە

بىئەمەل يۈردۈم كۈلۈپ، ئۆلگەندە ھالىم نە بولۇر،
ئاخىر كېتەرەمەن بىر ئۆلۈپ، كۆمگەندە ھالىم نە بولۇر.

نەفسىم ئۈچۈن قىلدىم ھەۋا، جان بولسا بۇ تەندىن جۇدا،
مۇنكىر - نىكىر قىلسا سەدا، بىلمەسمە ھالىم نە بولۇر.

ئىمانىم بولسا زەئىفى، قىلسا غەزەپ قەھھار شەددى،
بولسا ئەزاب قەھرى جەددى بىلمەسمە ھالىم نە بولۇر.

فەزلىگە ئالسا ئول ئەھەد، بەندەم دېسە رەببىم سەمەد،
ئول قۇلھۇۋەللاھۇئەھەد، بىلمەسمە ھالىم نە بولۇر.

ئەفۋە ئەيلىسە زەئىبىم غەفۇر، بەرسە نىجاد يەردىن سەبۇر،
بولسا نەسب جەننەتۇ ھۇر، بىلمەسمە ھالىم نە بولۇر.

ئەبىدىلخالىق كېسەل نىمجان ئۆلۈمگە تاپمايىن دەرمان،

بەختسىزنىڭ ھەر تۈكىدە بولسا گەر يۈزدىن ئەقىل،
ھېچ ئىشىغە كارغە كەلمەس بولماغۇنچە بەختى بار.

بەختسىزلىر ئادەم ئوغلى بولسامۇ ئادەم ئەمەس،
ھېچ يەردە ئىتتىبار يوق، ھېچ ئىشىدا ئىختىيار.

بەختسىزلىك دەردىگە ئاللاھ ئۆزى قىلسۇن دەۋا،
باشقىدىن ئۈمىد ئۈزۈپ، ھەق ئالدىدا قىل گىرىە-زار.

ھەر قاراڭغۇ كېچىنىڭ باردۇر مۇنەۋۋەر كۈندۈزى،
كۈلفەت ئورنىغە [بولۇر] ئەمدى سەئادەت بىشۇمار.

رەنجۇ كۈلفەت كۆرمەگەن كۆرمەس سەئادەت تەختىنى،
بەختىدىن قالغان يۈسۈف بولدى دۇ ئالەم بەختىيار.

يەرگە تۈشسە بىر ئۇرۇغ يۈز دانەلەپ چىققاي ھۈسۈل،
ئەجرىنى كامىل بېرىشكە زۈلجەلالدىن ۋەئدە بار.

ئەي فەلەك ناخشاڭنى تۈز بەختى قارالارگە قارا،
دەردمەنلەرگە دەۋا قىل ئاچ كۆزۈڭ بول ھوشيار.

قاسىرىي، بەختسىزلىك دەردىدىن شىكۋە ئەيلەمە،
باشىڭ بەختىڭ كېلۈر بىر كۈن بولۇرسەن بەختىيار.

دىلبەرنىڭ ۋە فاسىزلىقى ھەققىندە

ئەي ۋە فاسىز دىلبەرىم، بولغىل ئەمان،
ئەتمەس ئەردىم مەن سېنى بۇ خىل گۇمان.

بىرغىنە سەندىن ۋە فانى كۆرمەدىم،
بىر كېچە سەن بىرلە ئەسلا ياتمادىم.

ئون گۈلۈمدىن بىر گۈلۈم ئاچىلمادى،
لەبلىرىم خۇرسەند ئولۇپ بىر كۈلمەدى.

مەن فىراقىڭ ئىچرە جان بەردىم بۇ كۈن،
يۈز تۈمەن غەم بىرلە ھەم كەتتىم بۇ كۈن.

ئالمادىڭ بىر بارە ھالىمدىن خەبەر،

باغرىمنى قان - قان ئەيلەدىڭ،
دەپتىمەن قاشىڭ كۆرۈپ
قالغاچ قاناتىن قاقتىمۇ.

.....
.....
(ئاياغ بەتلەر پەرسۇدە بولغان)

خۇدانى بىر بىلىپ بەرجان بىلمەسمە ھالىم نە بولۇر.

* *

بىر نىگاھ بىرلە كۆزۈڭ،
جانىمغا فەيكان ئەيلەدىڭ،
نە ئەجەپ فەيكانكى بۇ.

قاسرىدىن قالدۇرۇلغان ئەسلىمىلەر

بىزنىڭ ئائىلىمىز قازى نەسەبلىك ئائىلە. بىرقانچە ئەۋلاد قازىلىق مەرتىۋىسىدە بولۇپ مۆھۈردار بولغان. يۇرتىمىز قوشتاغدىن چىققان نامدار كىشىلەرنىڭ ئەۋۋىلى — ئىسكەندەر ئاخۇنۇمدۇر. ئىسكەندەر ئاخۇنۇم ئىسمائىل ھاجىنىڭ ئاتىسى بولۇپ، مېنىڭ ئۇستازىم بولىدۇ. ئۇنىڭ ئائىلىسى ھال - كۈنى ياخشى، باي ئائىلە ئىدى، ئىسمائىل ھاجى ئۇنىڭ يالغۇز ئوغلىدۇر. ئىسمائىل ھاجى شائىرلىققا ماھىر، ئىملاسى چىرايلىق ئادەم ئىدى. تولاراق پارس، ئەرەب تىللىرىدا ئەسەر يازاتتى، تۈركىي تىلدا يازغانلىرىمۇ ئاز ئەمەس. ئىشقىلىپ ئىسمائىل ھاجىمىنىڭ ئەشئارچىلىق بىلەن ئۆتكەن ۋاقتى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، شېئىر يازمايدىغان كۈنى يوق ئىدى، ھەر كۈنى ۋەرەق - ۋەرەق شېئىر يېزىپ كۆچۈرەتتى. مەن ياش ۋاقتىمدا ئۇنىڭ قولىزمىلىرىنىڭ چوڭ سېۋەتلەردە لىق تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرگەن. بىزنىڭ ئۆيىدەمۇ ئۇنىڭ نۇرغۇن شېئىر يازمىلىرى بار ئىدى (كېيىنكى كۈنلەردە تاپشۇرۇشنامىلەر بىلەن قوشۇپ ھەممىنى بېرىۋەتكەن).

ئىسمائىل ھاجىم ھىجرىيە 1298 (مىلادىيە 1881) - يىلى قوشتاغ ئىسمىسىلاھتا تۇغۇلغان. 1950 - يىلى كۈزدە - قوناق ئالغان مەزگىلدە ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇ چاغدا بىز مۆھۈردارلارنى ناھىيىگە مۆھۈرلەرنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە يىغقاندى.

يىغىن بولغان كۈنى ھاجىمىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىدۇق. ناھىيىدىن قايتىپ چىقىپ فاتىھگە باردۇق. ئۇ 1946 - يىلى: «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ يېشىدىن ئۆتۈپ كەتتىم، ئەمدى كەتسەم بولاتتى» دېگەن گەپنى قىلغان. 1918 - يىلى ھىندىستان يولى ئارقىلىق ھەج قىلغىلى بارغان، ھەجنى تۈگىتىپ تۈركىيە ئارقىلىق قايتىپ كەلگەن. شېڭ شىسەينىڭ ۋاقتىدا يېڭى مائارىپقا ئىشتىراك قىلىپ، ئىسمىسىلاھتا ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئاچقان. ھاجىم ئۆزى تىل ۋە ھېساب پەنلىرى بويىچە دەرسلىك تۈزۈپ، ئۆزى دەرس ئۆتكەن. ئۆزى مەكتەپ ماركىسى يېزىپ ئاھاڭغا سالدۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارنى مەكتەپكە كېلىش ۋە مەكتەپتىن قايتىش ۋاقتىدا بۇ ماركىنى ئوقۇشقا تەشكىللىگەن. ئۇ تۈزگەن دەرسلىك مەزمۇنلىرى ناھايىتى قىزىقارلىق ۋە جانلىق بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا بەكمۇ مۇۋاپىق كەلگەن. ئۇ دەرسلىكلەر يۇقىرىدىن كەلگەن مۇپەتتىشلەرگە بەك ياراپ كەتكەچكە، ئۇلار ھاجىمنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن. ئاشۇنداق قىزغىنلىقىغا ئاساسەن ھاجىم (ئاقارتىش يىللىرىدا) بىر مەزگىل قوشتاغ رايونلۇق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن.

ئۇ ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭ، كۆزى چوڭقۇرراق، چاچ - ساقاللىرى قويۇق، جۇغى ئورۇق كىشى ئىدى. سەللە بىلەن ئۇزۇن يەكتەك كىيىپ يۈرەتتى. تىلى سەل ئېغىر، ئىلتىپاتى كەڭ، كىشىلەرگە مېھرىبان، مېھماندوستلۇقتا ئالاھىدە تەسىرگە ئىگە ئىدى.

ھاجىم ئاۋۋال بوۋام كەنجى قازىدا، كېيىن سانجۇدا ئىكرامىددىن داموللا ھاجىمدا، گۈمىدا ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىمدا، قاغىلىقتا تەجەللى ھەزرىتىمدە ئوقۇغان. ئۇ ئىككىنچى قېتىم ھەجگە تەييارلانغان چاغدا تەجەللى ھەزرىتىمنىڭ مەسلىھەت بېرىشى بىلەن سەپەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ھەجگە ئاتىغان پۇل - ماللىرىنى يېتىم - ئاجىزلارنىڭ ئائىلىلىرىگە بېرىۋەتكەن. ئۇنىڭ بىرلا پەرزەنتى بولۇپ، قىز ئىدى. شۇڭا، بۇ قىزىدىن بولغان نەۋرىسى - موللا خېنىمنى بالمىچىلاپ بېقىۋالغان. موللا خېنىم ھاجىمنىڭ ھۈزۈرىدا تەربىيىلىنىپ، دادىسىنىڭ تەسىرىدە بەزى شېئىرلارنى يازغان. شۇڭا، ئىسمائىل ھاجىم بۇ قىزغا جېنىدىنمۇ بەك ئامراق ئىدى.

موللا خېنىم تۇنجى نىكاھىدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئىسمائىل ھاجىم ئۇنى تەجەللى ھەزرىتىمنىڭ جىيەن ئوغلى (تەجەللىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى نەسىرىدىن خاننىڭ ئوغلى) مۇقەددەسخانىغا ياتلىق قىلغان. موللا خېنىم ئۇنىڭدىن بىر قانچە پەرزەنتلىك بولغان.

تەجەللى ھەزرىتىمنىڭ قوشتاغقا ئورۇنلىشىشى 1919 - يىلىنىڭ بېشىدىراق بولغان ئىش. ھەزرىتىمنىڭ قاغىلىقتىكى تۇرمۇشى ۋە ئىلمىي پائالىيەتلىرى كۆڭۈلسىز تەسىرلەرگە ئۇچرىغاچقا، جانابىي ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىمنىڭ تەشەببۇسلىرى ۋە خىزمەتلىرى بىلەن ھازىرقى قوشتاغ ئىسمىسىلاھ كەنتىنىڭ يېنىدىكى كىلىياڭ دەرياسى بويىغا - كۈھتام دېگەن يەرگە ئۆي - ماكان سېلىپ ئورۇنلاشقان (ئۇ ئۆيلەر ھازىرمۇ بار). ئۇ يەردە ئالتە - يەتتە يىلچە ئولتۇرغان. كېيىن قاغىلىقتىكى ئەھلى سالاھلارنىڭ دەۋىتى بىلەن قاغىلىققا يېنىپ كەتكەن. تەجەللى ھەزرىتىم مىلادىيە 1920 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا قاغىلىقتا قازا تاپتى.

تەجەللى ھەزرىتىمنىڭ ئىككى ئوغۇل پەرزەنتى بولغان، چوڭ ئوغلى ئەبۇلھۇداخان، كىچىك ئوغلى نۇرۇلھۇداخان. ئەبۇلھۇداخاننىڭ ئەۋلادى سەيىمىد قۇتبىدىنخان (ھازىر ھايات بار)، نۇرۇلھۇداخاننىڭ بالىلىرى ئەينۇلھۇداخان، شەمئۇلھۇداخان دەپ ئاتىلاتتى.

شائىر مۇھەممەد رەسۇل (شەۋقىي) جامائەت ئارىسىدا ئابدۇرۇسۇل ئاخۇنۇم دېيىلەتتى. قوشتاغنىڭ شاق مەھەللىسىدىن. ئۇ خېلى بۇرۇن يەكەنگە كۆچۈپ كەتكەن. ئۆزى ھەم شائىر، ھەم تېۋىپ، ئالىم ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ بىر قىز، ئىككى ئوغلى بار ئىدى. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى ئېلى ئاخۇنۇم، كىچىكىنىڭ ئىسمى ئىبراھىم ئاخۇنۇم ئىدى. قىزىنىڭ ئىسمى قۇرەيشخان بولۇپ، ھازىر گۇما بازىرىدا بار ئىمىش. ئىككى ئوغلى تامغا ئويۇش ھۈنرى بىلەن جان باقىدۇ. شائىر ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئىسمىنى ئېھتىمال ئۆز يۇرتىنىڭ نامى بىلەن «شافىي» دەپ ئاتىغان بولۇشىمۇ ياكى «شەۋقىي» دەپ ئاتىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بۇ يەردە ئەمەس، يەكەندە. بالىلىرىنىڭ قولىدا قالغانلىقى ئېھتىمال.

كىلىياڭ ھاپىز ئاخۇنۇم (ھافىز ئاخۇنۇم) كىلىياڭنىڭ باش مۇدەررىسى بولۇپ، ئىبراھىم ھاجىمنىڭ ئوغلى ئىدى. كەسپىي مۇدەررىسلىك قىلغان، ئەمما شائىرلىققا مەيلى يۇقىرى ئىدى.

تەبىئىتى خۇشخۇي، يازغان ۋە ئوقۇغان شېئىرلىرى كۆپ، خەلق ئارىسىدا ھۆرمەتلىك ۋە تەسىرلىك كىشى ئىدى. ئۇ 1945 - يىلى ۋاپات بولغان. ھاپىز ئاخۇنۇمنىڭ بالىسى ئابدۇلمىجىت ھاجىم ئۈرۈمچىدە ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر تېبابەت دوختۇرخانىسىدا ئىشلەيدۇ. ئاخۇنۇمنىڭ ئىلمىي نەرسىلىرى ئاشۇ ئوغلنىڭ قولىدا بار.

تۆمۈر ھاجىم - قوشتاغنىڭ ئاۋۇت مەھەللىسىدىن. مۇدەررىس، ئالىم، شائىر كىشى ئىدى. جامائەت ئارىسىدا مۇفتى ھاجىم دېيىلەتتى. ئۇ بۇنىڭ ئەسەرلىرى ئوغلى ئابدۇللاخان دىمىن (ئابدۇللا تۆمۈرھاجى) نىڭ قولىدا بار. بۇ ئوغۇل ئۆز ۋاقتىدا قاغىلىققا كۆچۈپ كەتكەن (قاغىلىق دۆڭ مەسچىت تەۋەسىدە). تۆمۈر ھاجىمنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان ئىككى كۈپلەپ مەسنەۋىسى بىلەن ئىسمائىل ھاجىنىڭ ئۇنىڭغا (تۆمۈرھاجىغا) يازغان بىر پارچە شېئىرى مېنىڭ قولىمدا ساقلانغان. بۇنى كۆچۈرۈپ يازدىم، بىلگەيلەر.

تۆمۈرھاجى

ئىسمائىل ھاجىنىڭ تۆمۈر ھاجىغا يازمىشى

ۋارىس ئولدۇڭ نەفلىنى بەرگۈ نىھال،
ئۆتكۈز ئۈمرۈڭنى تەرەبىدە سەرخۇشى.

مەھربانا، ئارەزىڭ قىلمىش خەيال،
دوستۇڭ ئىسمائىل ئولغايمۇ خۇشى.

قىل تەجەللىي، قادىرا، فەزلىڭ بىلە،
تا تۆمۈردىن كەتسۇ غەم، بولسۇن خۇشى.

مىڭو ئۈچ يۈز قىرىق ئىكى تەئرىخدۇر،
[ماھى] زۇلھەججەدە بولمىش بۇ رەقەم.

خەتم قىل، ئىسمائىل، ئۇشبۇ نەزمنى،
دېدى ھەق ئانداغكى نۇنۇ ۋەل قەلەم.

يۈرەك باغرىم كەباب ئولدى يولۇڭدە ئىنتىزارلىقدىن،
نىگارم مەيىل قىلمايسەن غېرىبىنى بىۋەفالىقدىن.

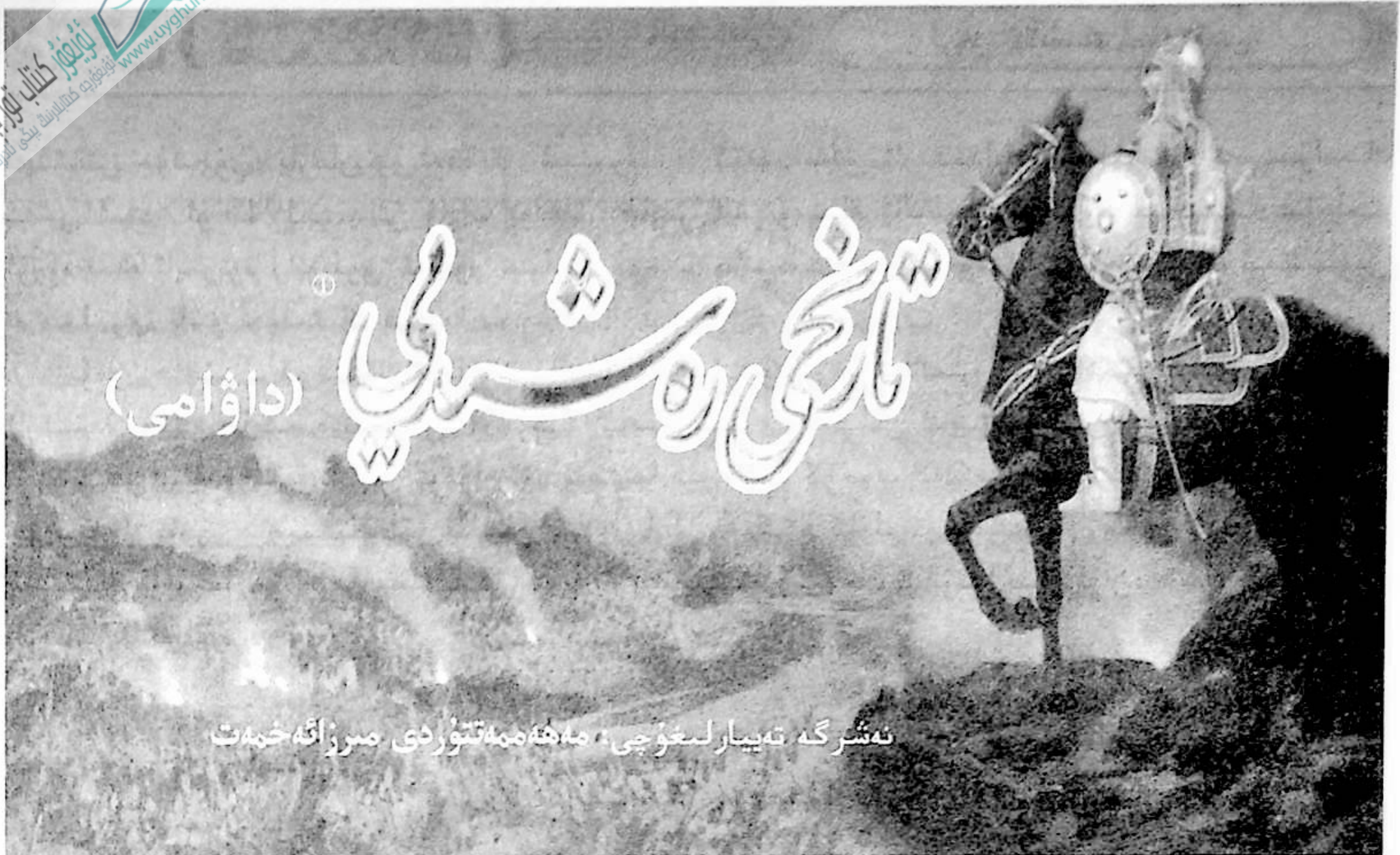
سۆزۈڭ شېرىن شەكەر ياڭلىغ، دىلىڭ تاشدەك ئەجەب قاتتىغ،
ئونۇتۇپ تاشلادىڭ بىزنى، بولۇپ قاشىڭدەكى تاتلىغ.

تەلپىنۈر تۈتى سىفەت كۆڭلۈم قۇشى،
سەير ئېتىپ تا بولسا ئەندەك سەرخۇشى.

بۇ ئۈمىدىم بىرلە ھەريان ئىزلەدىم،
دەشتىدە مەجنۇن كەبى لەيلى خۇشى.

دەشتۇ تاغ قوشتاغدىن گويا غەزال،
نافەدەك ئەيلەر دىماغىمنى خۇشى.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى خوتەن ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىنىڭ پېنسىيونېرى)

تارىخى ۋە سىرتى (داۋامى)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھنەممەتتۇردى مىرزاقە خەت

«تەۋارىخى نام» دىن ئېلىنغان نەقىل

مەھتەر قاسىمنىڭ كۈھەك دەرياسىغا كۆۋرۈك سېلىپ، لەڭگەر بىنا قىلغانلىقىنىڭ زىكرى

مەھتەر قاسىم ئەبدۇللاھ باھادىرخانىنىڭ ئىشەنچلىك ئەمىرلىرىدىن ئىدى. تارىخقا توققۇز سەكسەن يەتتە^① بولغاندا، كۈھەك دەرياسىنىڭ غىجدۇۋانغا ئۆتىدىغان يولىغا بىر لەڭگەر بىنا قىلدى ۋە بىر كۆۋرۈك سالدى. بۇ كۆۋرۈككە گويىكى سۇنىڭ ئۈستىدە تىلىسىم پەيدا قىلغاندەك ئون ئۈچ راۋاق بىنا قىلدى. بۇ ئىشقا ئەقىل ئىگىلىرىنىڭ پىكىر - تەسەۋۋۇرلىرى ھەيران، بىلىمدانلارنىڭ پەم - پاراستىمۇ گويىكى دەريا قاينىمىدەك سەرگەردان ئىدى. ئاندىن ئۇ دەريانى نەچچە ئۆستەڭگە بۆلۈپ، ھەر ئۆستەڭدىن نەچچە ئېرىق قازدۇردى. ھەر بىر ئېرىقتىن نەچچىلىگەن كەنتلەر ئاۋاتتۇر. موللا مۇشقىنى ئۇنىڭغا مۇنداق تارىخ ئېيتىپتۇ، بېيىت:

زىتەھتى ئۇ گۈزەرەد ئاب، زىفەۋقى ما گۈزەرەم،
ئەزان سەبەب شۇدە تەئرىخى ئۇ «گۈزارگەھى ما»^③.

① بېشى ئالدىنقى ساندا.
② ھىجرىيە 987 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1579 - 1580 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.
③ قوليازىمدا بۇ سۆز «گۈزارگەھى ما» (گۈزەرگەھى ما - ئۆتەر يولىمىز) شەكلىدە يېزىلغان. بۇ سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەجەد ھېسابىدىكى سانلىرى قوشۇلسا، ھىجرىيە 986 - يىلى كېلىپ چىقىدۇ. ئەگەر بۇ سۆز «گۈزارگەھى ما» شەكلىدە يېزىلسا، ئاندىن ھىجرىيە 987 - يىلى كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا «گۈزارگەھى ما» شەكلىدە ئېلىندى.

تەرجىمىسى:

تېكىدىن ئۇنىڭ ئۆتەر سۇ، تۆپىسىدىن بىز ئۆتەرمىز،
شۇ سەۋەب بۇنىڭغا تارىخ بولدىلار «ئۆتەر يولىمىز».

تارىخقا توققۇز يۈز سەكسەن سەككىز^① بولغاندا، مەھتەر قاسىم تۇران مەملىكىتىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، ھەددىدىن زىيادە كۆپ ۋە جەڭگىۋار لەشكەر بىلەن باباخان^② تەرەپكە يۈرۈش قىلدى. نەچچە مەنزىل ۋە مۇساپىلەرنى بېسىپ، ئۆرەتۆپىگە يېتىپ كەلدى، ئۇ يەردە جەڭ قىلمايلا ئۇ شەھەرنىڭ قەلئەسىنى ئېلىپ، ئالىملار ۋە ئىقتىدار ئىگىلىرىگە يۈز خاتىرە قىلىپ، باشقا دىيارلارغا يۈرۈش قىلدى. بۇ خەۋەر باباخاننىڭ^③ قولىغا يەتتى. ئۇ قىرغىز، قازاق سىپاھلىرىنى يىغىپ يېتىپ كەلدى. ئىككى لەشكەر يۈزمۈيۈز تۈرۈپ جەڭ باشلىدى. جەڭ قىلار - قىلار ئاخىر باباخاننىڭ لەشكىرى يېڭىلىش مەيدانىغا قاراپ يۈزلەندى. مەھتەر قاسىمنىڭ لەشكىرى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى. ئاخىر باباخان جەڭدە تەڭ كېلەلمەي، تاشكەند تەرەپكە قاراپ يۈردى. بۇ غەلبىنى ئەبدۇللاخاننىڭ تۆتىنچى غەلبىسى دەپ ئاتايتۇ.

باباخان نەچچە نۆۋەت يېڭىلىپ، ئۆز ۋەتىنىنى تاشلاپ قېچىشقا ئالدىرىدى، ئەلغىتاق دېگەن جايغا بېرىپ پاناھلاندى. ئەبدۇللاخان دەرھال تاشكەندكە كېلىپ، ئازراقلا جەڭ بىلەن تاشكەندنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىپ، ئۇ يەردىكى ئەمىرلەرنى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى. ئاندىن ئۇ يەردىن يۈرۈپ، خۇداغا تەۋەككۈل قىلىپ، نەچچە مەنزىل مۇساپىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئەلغىتاق دېگەن جايغا يېتىپ بېرىپ، باباخان بىلەن يۈزمۈيۈز جەڭ قىلدى. شۇ ئارقىلىق باباخاننىڭ ئۆلۈم ئاچقۇچىنى قولغا بەردى. باباخاننىڭ ئۆلۈم تارىخىنى «بابا زالىم»^④ دېگەن سۆزدىن چىقىرىپتۇ.

«تەۋارىخى نام»دىن ئېلىنغان نەقىل ئەبدال سۇلتان ۋاپاتىنىڭ زىكرى

ئەبدال سۇلتان ھىسار شەھىرىدىن ئىدى. ئەبدال سۇلتاننىڭ ئاتىسى ئەبدۇللا تىغخان، ئۇنىڭ ئاتىسى كۆچكۈنچىخان ئىدى. ئەبدال سۇلتاننىڭ ئەسلىي ئېتى ئەبدۇلمەلىك بولۇپ، ئەبدال سۇلتان دېگەن تەخەللۇس بىلەن تونۇلغانىدى. زەمىن دېگەن ۋىلايەت ئۇنىڭغا تەۋە ئىدى. ئۇ زاماندا ئەبدۇللاھ باھادىرخان سەمەرقەند پادىشاھلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەھىمە ۋە ئەندىشىدىن قورقۇپ ئەبدال سۇلتان ھىندىستان تېغىغا باردى. دە، ئۇ يەردە بىر قەلئەگە كىرىپ بېكىندى. شۇ زاماندا ئەللاھقۇلىخاننىڭ سەۋەبىدىن ئەبدال سۇلتان بىلەن ئۈزۈك سۇلتاننىڭ ئارىسىدا زىددىيەت پەيدا بولدى. تارىخقا توققۇز يۈز سەكسەن سەككىز بولغاندا، رۇستەم سۇلتاننىڭ ئوغلى ئۈزۈك سۇلتان ئۇنى ئۆلتۈردى ۋە جەستىنى سەمەرقەندكە ئېلىپ كېلىپ، كۆچكۈنچىخاننىڭ ئوغلى ئەبۇسەئىدخاننىڭ گورۇستاندا دەپنە قىلدى. ئاقىللاردىن بىرى ئۇنىڭدا مۇنداق تارىخ

① ھىجرىيە 988 - يىلى مىلادىيەنىڭ 1580 - 1581 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② قوليازىدا بۇ ئىسىم «بايابان» دەپ يېزىلغان، لېكىن مەنە ئېتىبارى بىلەن بۇ ئىسىم «باباخان» بولۇشى كېرەك ئىدى، شۇڭا «باباخان» دەپ ئېلىندى.

③ بۇ ئىسىم قوليازىدا «باھادىرخاننىڭ» دەپ يېزىلغان، بۇ ئىسىم «باباخان» بولۇشى كېرەك ئىدى، شۇڭا «باباخان» دەپ ئېلىندى.

④ «بابا ظالم» دېگەن سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەجەد ھېسابىدىكى سانلىرى قوشۇلما، ھىجرىيە 987 - يىلى كېلىپ چىقىدۇ. ئەمما، قوليازىدا بۇ ۋەقە ھىجرىيە 988 - يىلى بولۇپ ئۆتكەنلىكى يېزىلغان، بۇ يەردە سەل ئېنىقسىزلىق بار.

ئېيتىپتۇ، نەزم:

چۈنكى ئەبدالغە ھۈكمى رەب بولدى،
ئانگا ئەللاھقۇلى سەبەب بولدى.
تەئرىخنى خىرەد قىلىپ فەرياد،
يەئنى «ئەللاھقۇلى بەكۈشتەن داد»^①.

(ئەبدال (سۇلتان)غا پەرۋەردىگارنىڭ بۇيرۇقى چۈشتى. بۇنىڭغا ئەللاھقۇلىخان سەۋەب بولدى. ئەقىل ئۇنىڭ تارىخىنى «ئەللاھقۇلى ئۆلتۈرۈش بىلەن جازالىدى» دەپ جاكارلىدى.)

«تەۋارىخى نام»دىن ئېلىنغان نەقىل
ھەزرىتى قاسم شەيخ ئەزىزان ۋاپاتىنىڭ زىكرى

تەڭرى ۋىسالغا يەتكەنلەرنىڭ يېتەكچىسى، ئارىپلارنىڭ سەرخىلى، دەۋرنىڭ ئەۋلىياسى، زاماننىڭ پېشۋاسى ھەزرىتى قاسم شەيخ ئەزىزان — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاى — ئىلاھىي مەرىپەتنىڭ ئۇلۇغ يولىدا شۇنداق دەرىجىگە يەتكەن ئىدىكى، بىر تەڭرىدىن ئۆزگىنى ئېسىگە كەلتۈرمەيتتى. ئۇ زات ھەزرىتى مەۋلانا ۋەلى ئەزىزان كۆھزەرىدىن تەربىيەت تېپىپ، كامالەتكە يەتكەندى. ھەزرىتى مەۋلانا بولسا ئۇلۇغلۇق مەنبەسى، مۇرشىدلارنىڭ تايانچىسى، ئەۋلىيالار سەرخىلى ھەزرىتى شەيخ خۇدايىداد — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاى — دىن تەربىيەت تاپقاندى. ئۇ زات بولسا ئەۋلىيالارنىڭ ئەڭ كامىلى ۋە تەقۋادارلارنىڭ يېگانىسى ئىدى. ئۇ زاتتىن شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى، ھەزرىتى ئەزىزان جەۋانمەرد ئەلخاننىڭ ئوغلى ئەبۇلخەير سۇلتان بىلەن زامانداش ئىدى. ئەبۇلخەير سۇلتان ھەزرىتى ئەزىزاننىڭ مۇلازىمىتىگە بېرىپ ئۇنىڭغا قول بېرىپ، ئۇ بۇزۇكۋارنىڭ ئېتىقادىمەن مۇرىتلىرى قاتارىدا بولۇشنى ئىختىيار قىلغاندى، ئۇ زات قوبۇل قىلمىدى. ئاخىر ئەبۇلخەير سۇلتان دىققەت ئەھلىنىڭ سەرخىلى ۋە ئەڭ ئالدى، ئەۋلىيالارنىڭ خاتىمىسى، ھەقىقەتنىڭ خادىمى ھەزرىتى مەۋلانا ئىسمەتۇللاھ — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاى — نىڭ دەرگاھىدىن شاپائەت تىلەپ، ئۇنىڭ دوستلىرى ۋە سۆھبەتداشلىرىنىڭ قاتارىغا كىردى. زۆرۈرىيەت يۈزىسىدىن ھەزرىتى مەۋلانا (ئەبۇلخەير) سۇلتاننى خانىقاھقا ئېلىپ كىرىپ: «گۇناھتىن توۋا قىلغۇچىنىڭ گۇناھلىرى يوق قىلىنغۇسىدۇر»، دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە توۋا قىلىشىڭىز، سىزنىڭ نامەئى ئەئمالىڭىز (يېزىلمىش قىلمىشلىرىڭىز)غا پۈتۈلگەن گۇناھلىرىڭىزنى ئېھتىمال تەڭرىتەئالا يوق قىلسا، مۇشۇ تۈپەيلىدىن مەقبۇللۇق شەرىپىگە يەتسىڭىز ئەجەب ئەمەس» دەپ ئەبۇلخەير سۇلتاننى ھەزرىتى ئەزىزان — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاى — غا تاپشۇردى. يەنە شۇنداق يېزىلغانكى، ئەبۇللاھ باھادىرخان كەرمىنە ۋىلايىتىگە كەلدى. ئەبۇللاھخاننىڭ يېتىپ كەلگەنلىك بېشارىتى ھەزرىتى ئەزىزاننىڭ مۇبارەك كوڭۇللىرىنىڭ ئەينىكىگە شولا سالدى —

① «اللەقلى بىكشتىن داد» (ئەللاھقۇلى بەكۈشتەن داد — ئەللاھقۇلى ئۆلتۈش بىلەن جازالىدى) دېگەن سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەجەد ھېسابىدىكى سانلىرى قوشۇلما، ھىجرىيە 987 - يىلى كېلىپ چىقىدۇ. قوليازىدا بۇ ۋەقەنىڭ ھىجرىيە 988 - يىلى بولۇپ ئۆتكەنلىكى يېزىلغانىدى. شېئىردا ئېيتىلغان تارىخ بىلەن ئارىدا بىر يىل پەرق بار.

دە، شۇ ھامان ئىستىقبالىغا چىقتى. كەرىمىنەدىن ئۆتكەندى، ئىككى ئاتلىق كىشى رەبىتى مەلىك تەرەپتىن پەيدا بولدى. بىرىنىڭ بېشى يالاڭ، بويىنى باغلىتىپتۇ. يەنە بىر كىشى ئارغامچىنى تۇتۇپ يېتىلەپ كېلىۋېتىپتۇ. يېقىن يېتىپ كەلگەندە كۆردىكى، يالاڭخۇش كىشى ئەبدۇللاھخان ئىكەن. ئۇ پادىشاھلىق تاجىنى بىر تەرەپتە قويۇپ، ئېتىقاد زەنجىرىنى جان ۋە كۆڭۈل بويۇنلىرىغا باغلاپتۇ. ئۇلار كۆرۈشتى، خان مۇرىت بولۇش ئارزۇسىنى بايان قىلىپ: «ئەي بۇزۇكخۇار، مەن خامرەباتتىن باشلاپ ھەزرىتىڭىزنىڭ خانىقاھىغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىنى نەزىر قىلدىم، كەلسەم مۇشۇ يول بىلەن ماڭمەن» دېدى. بۇزۇكخۇار ئۇنىڭغا: «ئەي خان، خانىقادىن مەقسەت بىزدۇرمىز» دەپ بۇ مىسرانى ئوقۇدى، مىسرا:

مەقسۇدى تۇنى گۈنبەدى بۇتخانى بەھانە.

(تەرجىمىسى:)

مەقسەت — سەن، بۇتخانا گۈمبىزى بولسا باھانە.

شۇنىڭدىن كېيىن خان ئەرز قىلىپ: «قېرىندىشىم خۇسراۋ سۇلتاننىڭ قولىدا تۇرۇۋاتقان تاشكەند ۋە سەمەرقەند سەۋەبىدىن باباخان بىلەن زىددىيەتلىشىش مېنىڭ قولىمدىن كەلمەيدۇ، پەرمان قىلىشىڭىز كەبە شېرىپكە بارسام» دېدى. بۇ سۆزدىن ئۇ بۇزۇكخۇارغا زور غەيرەت پەيدا بولدى. دەرھال مۇبارەك تون ۋە دەستارلىرىنى سېلىپ خانغا كىيدۈردى، مۇبارەك قوللىرى بىلەن يۆلەپ خاننى ئاتقا مىندۈردى — دە: «بۇنىڭدىن كېيىن سىزنى بۇ ئاتتىن كىم تارتىپ ئالالايدىكىن قېنى؟» دېدى. خاننىڭ ساداقەت ۋە ئىخلاسى تېخىمۇ ئاشتى ۋە دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ، مۇرىت بولۇش ئۈچۈن، بۇزۇكخۇارنىڭ ئاياغلىرىغا يىقىلدى. ھەزرىتى ئەزىزان: «بىز سىزنىڭ دۇئاڭىڭىز» دەپ خانغا رۇخسەت بەردى.

شۇ يىلى ئەبدۇللاھخان ئۇ بۇزۇكخۇارنىڭ دۇئالىرى بەرىكىتىدىن سەمەرقەندنىڭ پادىشاھلىرىغا زەربە بېرىپ، ئۇ يەرنى ئۆز قولىغا ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھېچ كىشى خان بىلەن زىددىيەتلىشەلمىدى. نەچچە مۇددەتتىن كېيىن خاقان سۈپەتلىك خان ئۇ بۇزۇكخۇارغا: «مېنىڭ قابىلىيىتىمنىڭ يوقلۇقىدىن ئۇلۇغ بۇزۇكخۇار مەن بەندىنى مۇرىت — مۇخلىسلىرى قاتارىغا ئالمىدى. ئەبۇلخەيرخاننىڭ قابىلىيىتى بار بولغاچقا، ئۇ ئۆزىنىڭ دوستلىرى ۋە سۆھبەتداشلىرىنىڭ قاتارىغا ئالدى» دەپ مەكتۇپ يازدى. خاننىڭ بۇ سۆزىگە قارىتا ئۇ بۇزۇكخۇار: «ئۇ ئەبۇلخەير(ياخشىلار ئاتىسى) ئەمەس، ئەبۇلشەر(يامانلار ئاتىسى)دۇر. ئەگەر ئۇنى مەن مۇرىتلىق باغلىقىغا كىرگۈزۈپ، يامان نەپسىنى توۋا زەنجىرىگە باغلاپ ئاسايىشلىقنىڭ كىيىملىرىنى ئۇنىڭ بويىدىن سالدۇرۇپ ئالمىسام، «ئۇلار گويىا ھايۋانغا ئوخشايدۇ، ھايۋاندىنمۇ بەتتەر گۇمراھتۇر»^① دېگەن ئايەت مەزمۇنى بىلەن ئۇ بىر ھايۋانغا ئوخشاپ قالىدۇ. پاك ۋە ئۇلۇغ تەڭرىتائالا سىزنىڭ پېشانىڭىزگە مۇشۇنداق ياخشىلىقنى پۈتكەن ۋە قامىتىڭىزنى «ئۇلار كىشىلەرنى ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا بۇيرۇيدۇ، يامان ئىشلاردىن توسىدۇ»^② دېگەن ئايەت لىباسلىرى بىلەن ئەزىز ۋە يۈكسەك قىلغان. شۇڭا، سىز نېمىشقا بىزلەرگە مۇرىت بولۇشقا موھتاج بولغۇدەكسىز؟» دەپ جاۋاب يازدى.

ئەبدۇللاھخان ھەزرىتى ئەزىزاننىڭ .....^③

① «قۇرئان كەرىم»، 7 - سۈرە ئەئراف، 179 - ئايەتنىڭ بىر قىسمى.

② «قۇرئان كەرىم»، 3 - سۈرە ئال ئىمران، 104 - ، 114 - ئايەتلەرنىڭ ۋە 9 - سۈرە، 71 - ئايەتنىڭ بىر قىسمى.

③ بۇ ئورۇندا كۆچۈرۈش جەريانىدا بىرەر جۈملە چۈشۈپ قالغان بولسا كېرەك.

ئالىملارنىڭ ئالىمى، پازىللارنىڭ قىبلىگاھى، تەڭرىتاۋالانىڭ ئايەتلىرىنى تەپسىر قىلغۇچى، ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەدىس سۆزلىرىنى توپلىغۇچى ۋە مەنىلىرىنى شەرھلىگۈچى مەۋلانا مەھمۇد گىلانى — ئۇ زاتنىڭ ئاتا — بوۋىلىرىمۇ كىتابلار مۇئەللىپىدۇر — بىلەن ئېتىكاپتا ئولتۇرغانىدى. شەيخ ئەزىزانغا ئۇ زات خىتاب قىلىپ مۇنداق دەيدى: «.....»^①

(شەيخ ئەزىزاننىڭ) بۇنداق ئاجايىپ ئىشلىرى ۋە كەشىپ - كارامەتلىرى ناھايىتى نۇرغۇن. تارىخقا توققۇز يۈز سەكسەن توققۇز^② بولغاندا، بۇ زات جىسمانىي ئالەمدىن روھىي ئالەمگە يۈرۈپ كەتتى. پەيز بەخش ئەتكۈچى مۇبارەك مازارلىرى ميانكەل ۋىلايىتىنىڭ كەرمىنە دېگەن قىشلىقىدا. بەزى پەزىلەت ئىگىلىرى شەيخ ئەزىزانغا مۇنداق تارىخ ئېيتىپتۇ، مىسرا:

«مۇقتەدايى زەمانە شاھۇ گەدا»^③.

(تەرجىمىسى:

زامانىمىز شاھلىرى ۋە گادايلىرىنىڭ يول باشچىسى).

ئىسكەندەر خان ئوغلى ئەبدۇللاھخاننىڭ مۇقەددەس مەشھەد ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلغانلىقىنىڭ زىكرى

ۋاقتىكى، (ئەبدۇللاھخان) ئىككىنچى قېتىم خۇراسان مەملىكىتىگە يۈرۈش قىلدى. ئۇ ھەربىر يۇرت ۋە ۋىلايەتلەرگە يۈرۈش قىلار بولسا «شۈبھىسىزكى، پادىشاھلار بىرەر شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرسە، ئۇنى خاراب قىلىدۇ»^④ دېگەن كەرەملىك ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە، ئۇ ۋىلايەت كىشىلىرىنىڭ دىمىغىدىن دۇد چىقىرىپ نۇسرەت تاپاتتى. بۇ قېتىمقى ۋىلايەت بولسا ئەۋلىيالار سۇلتانى، تەقۋادارلار نىشانى ئىمام مۇسا رىزا — ئاللا ئۇنىڭ سەۋەبىدىن ياخشىلىق ئاتا قىلغاي — نىڭ شېھىت بولغان مۇقەددەس جاي ئىدى. خان سەپەر تىزگىنىنى ئىختىيارسىزلىقىنىڭ قولىغا بەردى - دە، مۇقەددەس مەشھەد تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ، ئازراق مەنزىل ۋە مۇساپىلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، مۇقەددەس مەشھەدنىڭ سېپىلىگە يېتىپ كەلدى. ئۇ سېپىل ناھايىتى كەڭ ۋە مۇستەھەم ئىدى. ئۇ قەلئەنىڭ خالايقلىرى دەرۋازىنى تاقاپ سېپىلگە ئىشەنچ قىلىپ بېكىندى. بۇ قەلئەنىڭ مۇستەھكەملىكىگە ئەقىل ھەيران ئىدى، باش پىرقىرايتتى. ئاخىر جەڭ قىلىپ قەھر - غەزەپ بىلەن ئۇ شەھەرنىڭ قەلئەسىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىپ، مەشھەدنىڭ خەلقىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى، قىسمەنلىرىنى زىندانغا مەھبۇس قىلدى. بۇ ۋەقە تارىخقا توققۇز يۈز توقسان^⑤ بولغاندا يۈز بەردى. ئىقتىدارلىق مۆتىۋەرلەردىن بىرى بۇ غەلبە ھەققىدە تارىخ ئېيتىپتۇ، نەزم:

ئەگەر فەيزى فۇتۇھ ئىزدەرسەن، ئەي يار،

ئەلى موسا رىزا دەرگاھىغە بار.

ئۇلار ئىمدايدىن نۇسرەت تاپىپ خان،

① بۇ ئورۇندا كۆچۈرۈش جەريانىدا سۆز چۈشۈپ قالغان بولسا كېرەك.

② ھىجرىيە 989 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1581 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

③ «مۇقتەدايى زەمانە شاھ گەدا» (مۇقتەدايى زەمانە شاھۇ گەدا — زامانىمىز شاھلىرى ۋە گادايلىرىنىڭ يول باشچىسى) دېگەن مىسرادىكى ھەرپلەرنىڭ

ئىچىدە ھېسابىدىكى سانلىرى قوشۇلسا، ھىجرىيە 989 - يىلى كېلىپ چىقىدۇ.

④ «قۇرئان كەرىم»، 27 - سۈرە نەمل، 34 - ئايەتنىڭ بىر قىسمى.

⑤ ھىجرىيە 990 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1582 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

ئالىپ مەشھەدىنى، بولدى شادۇ خەندان.
بۇ فەتىھى تەئرىخىن ئانداغ رەقەم زەد،
يازىدۇر لەفزى «قەتلى ئامى مەشھەد»^①.

(ئەي دوستۇم، ئەگەر غەلبە - نۇسرەت پەيزىنى سۈرەي دەپسەڭ، ئىمام ئەلى مۇسا رىزانىڭ دەرىھىغا بارغىن. خان ئۇ زاتنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن نۇسرەت تېپىپ، مەشھەدىنى ئېلىپ، شاد - خۇرام بولدى. يازغۇچى بۇ غەلبىنىڭ تارىخىنى «مەشھەد ئومۇمىي قىرغىنى» دېگەن سۆز بىلەن خاتىرىلىدى.)

«تەۋارىخى نام» دىن ئېلىنغان نەقىل شاھمۇھەممەد سۇلتان ۋاپاتىنىڭ زىكرى

شاھمۇھەممەد سۇلتان رۇستەم سۇلتاننىڭ ئوغلى، رۇستەم سۇلتان ئىسكەندەر خاننىڭ ئوغلىدۇر. ئۇ زات شىجائەت مەيدانىدا شىر ۋە ئارسلاندىك، ساخاۋەت ئاسمىنىدا گويىكى ئۈنچە - مارجانلارنى تۆككۈچى بۇلۇتتەك ئىدى. گۈزەللىكتە ئۇنىڭغا گۈللەرمۇ رەشك قىلاتتى. ئۇنىڭ (ساخاۋەتتى) دىن پۈتكۈل خاسۇئام بەھرىمەن ئىدى. ئۇ غەرب - غۇرۋالارنىڭ، بەلكى جىمى پۇقرالارنىڭ بېشىغا ئادالەت سايىسىنى سالاتتى. سۇلتاننى خالايقىلارمۇ كۆزلىرىنىڭ گۆھىرىدەك ۋە كۆڭۈللىرىنىڭ جەۋھىرىدەك بىلەتتى. تۇيۇقسىز سۇلتاندا كۆز ئاغرىقى پەيدا بولدى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدىكى، بىر كېچىسى سۇلتان ھەرمى بىلەن شاراب ئىچىپ سۆھبەتلىشىپ بىر ياستۇققا باش قويدى. شۇ چاغدا ھەرمىنىڭ كىرىپكى ئۇنىڭ كۆزىنىڭ گۆھىرىنى زەخمىلەندۈرگەنىدى. خان ئاشۇ جاراھەت بىلەن تارىخقا توققۇز يۈز توقسان بىر^② بولغاندا، پانىي ئالەمدىن كۆز يۇمدى. بىلگىنىكى بۇ دۇنيا بىۋاپادۇر، ھېچ كىشىگە ۋاپا قىلمايدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ دەردىگە ھېچ شىپا يوقتۇر. ئۇنىڭ جېنىدىن قېچىپ نىجات تاپىدىغان ھېچبىر نۇسرەت ئىشىكى يوقتۇر. ئۇ نۇرغۇن كۆچەتلەرنى تېخى كامالىتىگە يەتكۈزمەيلا ئۆزىنىڭ سوغۇق شاماللىرى بىلەن قۇرۇتۇپ خازان قىلىدۇ. گۈلشەن گۈللىرىنىڭ غۇنچىسىنى ئېچىلدۈرمايلا ئاپەت زەھەرلىرى بىلەن مىجىپ تاشلايدۇ. نەزم:

يوقتۇرۇر بۇ گۈلشەن ئەيىامى نەسىمىدە ۋەفا،
ھەم يەنە نادىدەئى ئەفلاك نىشانىدە بەقا.
چەرخ خۇمخانىسىدىن كىمكى قىلىپتۇر مەي نۇش،
ئاقىبەت سىينەسىدە زەھر كەبى قىلغاي جۇش.

(بۇ گۈلشەننىڭ كۈنلىرى ۋە ئۇنىڭ مەيىن شاماللىرىدا ۋاپا يوق ھەم بۇ كور پەلەكنىڭ پەيلىدە مۇقىملىق يوق. كىمكى پەلەك مەيخانىسىدا مەي ئىچكەن بولسا، بۇ مەي ئاقىۋەت ئۇنىڭ مەيدىسىدە زەھەردەك قاينايدۇ.)

① «قتل عام مشهد» (قەتلى ئامى مەشھەد - مەشھەد ئومۇمىي قىرغىنى) دېگەن سۆزلەردىكى ھەرپلەرنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى سانلىرى قوشۇلسا، ھىجرىيە 990 - يىلى كېلىپ چىقىدۇ.

② ھىجرىيە 991 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1583 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

«تەۋارىخى نام» دىن ئېلىنغان نەقىل
ئىسكەندەر خاننىڭ زىكىرى

ئىسكەندەر خان جانىبېكخاننىڭ ئوغلىدۇر، جانىبېكخان مۇھەممەد سۇلتاننىڭ ئوغلىدۇر. ئۇلار نەچچە مۇددەتكىچە ماۋەرائۇننەھرى ۋىلايىتىنىڭ سەلتەنەت تەختىدە دەۋر سۈردى. ئۇ زات ئۆزى ھەمىشە ئالىم ۋە پازىللار بىلەن ھەمسۆھبەت ئىدى، كۈندۈزى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، كېچىلەردە خىلۋەت جايلاردا دەۋرىشلەر بىلەن ئولتۇراتتى. ئۇ مۇشۇنداق پېقىرلىقى بىلەنمۇ مەملىكەتنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىپ ئوبدان باشقۇراتتى.

(ئىسكەندەر خان) ئەۋلىيالار سەرخىلى، ھىدايەت قۇياشى، كەشىپۇ كارامەتنىڭ نامايەندىسى، پاكلىق ۋە نىجاتلىق ئۈلگىسى، تەڭرىنىڭ يېقىنى ھەزرىتى خاجە كەلان جۇيبارىي — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — نىڭ مۇرىتلىق سىلسىلىسىگە ئۇلاشقاندى ۋە ئۇ زاتنىڭ تەربىيەتلىرىدىن شۇقەدەر يۇقىرى مەرتىۋىگە يەتكەندىكى، ئوتتۇز يىلغىچە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، پېقىر — پۇقرا، غېرىب — غۇرۋالارنىڭ بېشىغا ئادالەت سايىسىنى سالدى. بۇ تۇراقسىز دۇنيا تۇرىدىغان جاي ۋە پاراغەت ماكانى ئەمەستۇر. شۇڭا، «ئالەمدە ئۇنىڭدىن باشقىسى يوق بولغۇچىدۇر» دېگەن سۆزنىڭ ھۆكمى بىلەن بىر تەڭرىدىن باشقىسى مەڭگۈلۈك ئەمەستۇر.

تارىخقا توققۇز يۈز توقسان ئىككى^① بولغاندا بالا — قازا ئوقى ئۇ زاتنىڭ ۋۇجۇد دەرىخىنى يېقىتتى، ئۇ زاتنىڭ روھ قۇشى بۇ قاراڭغۇ جاھاننىڭ تەڭلىكى ۋە تارلىقىدىن قۇتۇلۇپ، مەڭگۈلۈك ھاياتنىڭ سۈزۈك بۇلىقىغا يېتىشتى.

«تەۋارىخى نام» دىن ئېلىنغان نەقىل
مۇھەممەد ھەكىم مىرزىنىڭ زىكىرى

مۇھەممەد ھەكىم مىرزا ھۇمايۇن مىرزىنىڭ ئوغلىدۇر. تارىخقا توققۇز يۈز توقسان ئۈچ^② بولغاندىمۇ كابۇل ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە ئىدى. ئالىملار، ئاقىللار ۋە پۇقرالارغا كۆپ ھۆرمەت — ئېھتىرام قىلىپ، رەھىم — شەپقەت كۆرسىتەتتى. موللا سادىق ھەلۋاينىڭ ھۇزۇرىدا ئىلىم ئۆگىنىپ، ئۇلۇغ كىتابلارنى مۇھاكىمە قىلاتتى. ۋاقتىكى، ئۇ بۇ ناخۇشلۇق ئالىمىدىن شادلىق سارىيىغا سەپەر قىلدى، يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان ۋىلايەتتە دەپنە قىلىندى.

«تەۋارىخى نام» دىن ئېلىنغان نەقىل

ئەبدۇللاھخاننىڭ بەدەخشان ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلغانلىقىنىڭ زىكىرى

ئەبدۇللاھخان بەدەخشان ۋىلايىتىنى ئۆز قولىغا ئالدى. بۇ ۋىلايەتنىڭ شەھەر ۋە دىيارلىرىغا زىننەت بېرىپ، ئەمىرلەردىن بىرىنى ھاكىم قىلىپ قويدى. تارىخقا توققۇز يۈز

① ھىجرىيە 992 — ىلى مىلادىيىنىڭ 1584 — يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيە 993 — ىلى مىلادىيىنىڭ 1585 — يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

توقسان تۆت^① بولغاندا، كۈلابنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن جەڭگىۋار لەشكەرلەرنى ھەددىدىن زىيادە ۋە قىياستىن ئارتۇق توپلاپ، كۈلابقا كەلدى. جەڭ كۈرەشلەر بىلەن نۇرغۇن غەلبە - نۇسرەتلەرنى قازىنىپ، ئاندىن پەخىرلىك بۇخاراغا قايتىپ كېلىپ، بىر مەدرىسە بىنا قىلدى. بۇ مەدرىسە ناھايىتى چوڭ، ھۇجرىلىرى نۇرغۇن زىبۇزىننەتلەر بىلەن بېزەلگەنىدى. ئۇنىڭ ۋەخپە - ئەۋقاپلىرىنى تەيىنلەپ، موللا مىرزاجان شىرازى بىلەن ئەمىر سەدرىدىن بۇخارىنى مۇدەررىس قىلدى. بۇ ئىككى بۈيۈك ئۆلىما خاننىڭ ھۇزۇرىدا دەرس ئېيتاتتى. يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان تارىختا ھەزرىتى ئاخۇن موللا مىرزاجان شىرازى ۋاپات بولدى. ئەبدۇللاھخاننىڭ سەلتەنىتى زامانىدا خاجە ھەكىم دەپ ئاتالغان بىر ھۆكۈمە بار ئىدى، ئۇ زات شۇنداق ھۆكۈمە ئىدىكى، دەۋرنىڭ ئەڭ كاتتا تېۋىپى ۋە زامانىنىڭ ئىيسا مەسھى ئىدى. شۇ دەۋرنىڭ ھۆكۈمالىرى ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، تېبابەتنى ئۆگىنەتتى. ئۇ ھەرقانداق ئاغرىق ۋە كېسەلگە داۋا قىلسا، بىمار ئۇنىڭ ئىيسا نەپىسىدەك ئىلاجى بىلەن يېڭى جان تاپاتتى. بۇ زاتمۇ تارىخقا توققۇز يۈز توققان تۆتتە پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە يۈرۈپ كەتتى. يەنە زىكىر قىلىنغان مۇشۇ تارىختا تەڭرىنىڭ يېقىنى، خالايقىنىڭ سۆيۈملۈك كىشىسى مەۋلانا مۇھەممەدسادىق - مەشھۇر ئىسمى ھەلۋايى - ئۇلۇغ مەككىدىن سەمەرقەند ۋىلايىتىگە كەلدى. ئۇ خالايقىلارنى توغرا يولغا يېتەكلەپ، نەچچىلىگەن كىشىلەرنى كامالەتكە يەتكۈزدى. ئەبدۇللاھخان ئۇ زاتتىن مەدەت ۋە ياردەم تىلەپ، تارىخقا توققۇز يۈز توققان تۆتتە ماۋەرائۇننەھر ۋىلايىتىگە قەدەم تەشرىپ قىلدى. خاننىڭ قەدەم تەشرىپ قىلغانلىقىغا مەۋلانا ئەشرەف خاننىڭ ئىسمى بىلەن ئالتە بېيىت مۇۋەششەھ ئېيتىپتۇ. ھەر بېيىتتىن بىر تارىخ ھاسىل بولىدۇ. بۇ تارىخنىڭ يىغىندىسىدىن بىر بېيىتنى ئايرىپ چىقىپتۇ. ھەر بىر بېيىتنىڭ بېشىدىن بىر بېيىتنى ئالسا، ئۇنىڭدىن ئالىي مەرتىۋىلىك خاننىڭ ئېتى ھاسىل بولىدۇ. نەزم:

قەۋمى دەر تەئرىخى ئەقدامى شەھى ئالىي مەقام،

«خەير مەقدەم» مېبەرانەند ئەززەبان ۋەقتى سەلام.

لەب كۈشادە مۇنشى تەئرىخ گۈفت ئەز سىدىقى دىل،

«مەددى زىللىك» ئەي سەھابى فەيز، سۈبى ما خىرام.

باز فەيىازى مەئانى ئەندەرىن تەئرىخ گۈفت،

«زامىنى دەئبى مۈلۈك» ئامەد زىرۋىي ئىھتىشام.

ئەيكى خاھى «مۈلكى خۇش» ئەفكەن سەرى بەدخاھرا،

تا دەرىن تەئرىخ يابەد مۈلك ئەز نەۋ ئىنتىزام.

يا كەرامەت ئەندەرىن تەئرىخ ئىكرامى كەرىم،

مىدەمەد «جاۋىدى ئىشرەت» باتۇ، ئەي سەدرى كىرام.

ئەي سىپھىرى كامىرانى پىش ئەز دەر تەئرىخەش،

ھەق رەسانەد دەۋلەتەترا «بادى دەۋلەت پەر داۋام».

(تەرجىمىسى:)

شاھى ئالىي كەلىمىشى تارىخى ھەققىدە ئاۋام:

قارشى ئالدى «خۇش قەدەم» دەپ سۆيۈنۈپ ۋاقتى سەلام.

① ھىجرىيە 994 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1585 - 1586 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

لەۋ ئېچىپ چىن كۆڭلىدىن ئېيتتىكى تارىخ كاتىپى: بىزگە، ئەي شادلىق بۇلۇتى، (سايىڭىز بولغاي داۋام). مەنلەر پەيزىگە چۈمگەنلەر دېدى تارىخ سۆزىن: زور ھەشەمدىن «بارچە شاھلار ئادىتى» كەلدى تامام. ياخشىلارغا «دۆلىتىڭ خۇشتۇر»، يامانلار باشىغا دۆلىتىڭ تۈزگەي بۇ تارىختىن يېڭىچە ئىنتىزام. ياكى سالنامە ساخاۋەتچىسى مۇنداق ئىلتىپات قىلدى: بولسۇن «مەڭگۈ ئىشرەت» ساڭا، ئەي ئالىي كىرام. تارىخىڭ ئېيتتى شۇ سۆزنى، ئەي پەلەكنىڭ ئەركىسى: دۆلىتىڭ ئالغاي «بەخت سەلكنى» دىن راھەت - ئارام.

بۇ ئالتە بېيىتنىڭ ھەر بىرىدىن بىر تارىخ ھاسىل بولاتتى:

«خەير مەقدەم»، «مەددى زىللىك»، «زامىنى دەئىبى مۈلۈك»،
«مۈلكى خۇش»، «جاۋىدى ئىشرەت»، «بادى دەۋلەت بەر داۋام».

(تەرجىمىسى:

خۇش قەدەم، شاھلار يوسۇنى، دائىمىي شۇ سايىسى،
ياخشى دەۋلەت، مەڭگۈ ئىشرەت، بەخت سەلكنى بولسۇن داۋام.)

دېگەن بېيىتتىكى سۆزلەرنىڭ ھەربىرى ئەبجەد ھېسابىدا توققۇز يۈز توقسان تۆت بولىدۇ^①. خان ماۋەرائۇننەھرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇ ۋىلايەتلەرنى تەرتىپكە سېلىپ ئاندىن خۇراسان ۋىلايىتىگە يۈرۈش قىلدى، خۇراساننى ئۆز تەۋەلىكىگە ئېلىپ ھەددى - ھېسابسىز لەشكەر بىلەن ھىرات ۋىلايىتىگە سەپەر قىلدى، ھىراتقا يېتىپ كېلىپ بىر جايغا چۈشتى، ئۇ كېچىسى شۇ يەردە ئارام ئالدى، سۈبھى ۋاقتى بولغاندا، شۇ كۈنى تەڭرىگە تەۋەككۈل قىلىپ، پاك ئەرۋاھلاردىن مەدەت ۋە ياردەم تىلەپ، ياخشىلارنىڭ سەرخىلى ھەزرىتى خاجە ئەبدۇللاھ ئەنسارىي - ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي - نىڭ مازارلىرىنى زىيارەت قىلىپ، ئالىملار ۋە قابىللاردىن دۇئا تىلەپ، نەچچىلىگەن داڭلىق سەركەردىلەر ۋە ئۇچقۇر ئاتلىقلارنى يىغىپ، مەيدان تەرەپكە قاراپ شۇنداق يۈرۈش قىلدىكى، ھەربىر باھادىرنىڭ سالاھىيىتىدىن ھاۋادا چاقماق چاققانداك ئوتلار شولا چاچتى. خان: «ھەممىڭلار قەلئە تەرەپكە يۈزلىنىپ جەڭ قىلىڭلار» دەپ پەرمان قىلدى. تەڭرىتائالا ئىنايىتىنىڭ شامىلى بۇ لەشكەرنىڭ غەلبە بايرىقىنى تەۋرەتتى. گويا قۇياش چىققاندا يۇلتۇزلار غايىب بولغاندەك

① ئاپتور يۇقىرىقى شېئىردىكى ھەربىر بېيىتتىن (شۇ بېيىتتىكى قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سۆزدىن) بىر تارىخ ھاسىل بولىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئايرىم بىر بېيىتتىكى ھەربىر كەلىمە (تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان ھەربىر سۆز) بىر تارىخ بولۇپ، ئەبجەد ھېسابىدا 994 ھاسىل بولىدىغانلىقىنى ئەسكەرتكەن. ھېسابلاپ كۆرگەنمىزدە، بۇ سۆزلەر ئىچىدىن «خەير مەقدەم» (خەير مەقدەم - خۇش قەدەم، خەيرلىك قەدەم)، «مەدەت» (مەددى زىللىك - ئۇزاق داۋام قىلىدىغان سايە)، «ھىرات داب مەلۇك» (زامىنى دەئىبى مۈلۈك - پادىشاھلار ئادەت - يوسۇنلىرىنىڭ كاپالەتچىسى)، «جاۋىد ئىشرەت» (جاۋىدى ئىشرەت - مەڭگۈلۈك ئىش - ئىشرەت) دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەربىرىدىن 994 دېگەن سان كېلىپ چىقتى. بۇ ھىجرىيە 994 - يىلىنى كۆرسىتىدۇ. قالغان «مۈلكى خۇش» (مۈلكى خۇش - خۇش دەۋلەت، ياخشى مەملىكەت) دېگەن سۆزدىن 996 دېگەن سان كېلىپ چىقتى. «باد دەۋلەت بەر داۋام» (بادى دەۋلەت بەر داۋام - بەخت - دەۋلەت شامىلى داۋاملىق بولسۇن) دېگەن سۆزدىن بولسا 702 دېگەن سان كېلىپ چىقتى.

ھىرات لەشكەرلىرى پاراكەندە بولدى. خاننىڭ يېشى تېخى كىچىك ئىدى. تەڭداشسىز تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن نەۋجۇۋانلىق ۋاقتىدىلا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، نۇرلۇق قۇياشتەك جاھانغا شولا چاچتى. ئالىي شان - شەۋكەتلىك خان نەچچە كۈن خۇراساننىڭ پايتەختىدە خاتىرجەم تۇردى. بۇ تۆتىنچى ئىقلىمدا ئىسلامنىڭ نۆۋەت پەنجىسىنىڭ ساداسىنى يەتتىنچى ئاسمانغا يەتكۈزدى، خۇتبىنى ئۆز نامىغا يۇقىرى ئاۋازدا ئوقۇتتى، سىككە (پۇل) نى ئۆز ئېتىدا سوقتۇرۇپ، شۇ زاماننىڭ قىممەتلىك دىنارىنىڭ يۈزىگە ئۆز ئىسمىنى چەكتۈردى. قۇلبابا كوكۇلداش خاننىڭ ئىشەنچلىك ئەمىرلىرىدىن ئىدى، (خان) ھىرات ۋىلايىتىنىڭ ھاكىملىقىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ماۋەرائۇننەھر تەرىپىگە قاراپ يۈردى. شۇ ئەسىرنىڭ قابىللىرى بۇ غەلىبىنىڭ تارىخىنى «زىللۇلاھ»^① دېگەن سۆزدىن چىقىرىپتۇ. «زىللۇلاھ» (ئاللاننىڭ سايىسى) دېگەن سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ سانلىرى جەملەنسە، توققۇز يۈز توقسان ئالتە^② بولىدۇ. (خان) مۇشۇ تارىختا ماۋەرائۇننەھرگە قايتىپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ پايتەختىدە سەلتەنەت تەختىدە بەرقارار بولدى.

«تەۋارىخى نام» دىن ئېلىنغان نەقىل شائىر موللا مۇشقىنى ۋاپاتىنىڭ زىكرى

پاساھەتلىك شائىر، شېرىن سۆزلۈك سەنئەتكار موللا مۇشقىنى مەرۋىيىنىڭ تۇغۇلغان ئەسلىي جايى مەرۋى شاھجەھان ئىدى. مەرۋى خۇراسان شەھەرلىرىنىڭ تۆتىنچىسى ئىدى. مەرۋىيىنىڭ قەلئەسىنى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين بىنا قىلغانىدى. ئۇ ۋىلايەتنىڭ ياخشىلىقلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، دۆڭلىرى تولا، تۈز يەرلىرى ئاز. ئۇ يەردە تەڭرىنىڭ يېقىن بەندىلىرىدىن نۇرغۇن ماشايىخلار ئۆتكەن. ھەكىم ئەبۇ زەر جۇمھۇر دانامۇ ئاشۇ ۋىلايەتتىن ئىدى. ئەبۇ ئىسھاق تالقانىي مۇنداق دەيدۇ: «مەن مەرۋى ۋىلايىتىنىڭ بىر قىشلىقىدا ئىدىم، بىر توپ كىشىلەر بىر كونا تامنى يىقىتىپ، يېڭى ئىمارەت بىنا قىلىپ تۇرغانىكەن، ئۇنىڭغا يېقىن كەلدىم. ئۇ يەردىن بىر ئادەمنىڭ كاللىسى چىقتى. ئۇنىڭ بېشىنىڭ چوڭلۇقى شۇنچىلىك بار ئىدىكى، بىر چىشىنى تارازىدا ئۆلچىگەندى، شەرىئەت پاتىمىنىدا ئىككى پاتمان كەلدى». ئاللا ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر.

ئەمدى موللا مۇشقىنىنىڭ زىكرىگە كېلىمىز. ئۇ زات نەچچە مۇددەتكىچە سۇلتان سەئىدخاننىڭ مۇلازىمىتىدە كىتابدارلىق مەنسىپىگە يېتىپ، ئەزىزلەنگەندى، شەۋكەتلىك خاننىڭ سۆھبىتىدە بولۇپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەندى. سۇلتان سەئىدخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، پەخىرلىك بۇخاراغا كېلىپ، ئەبدۇللاھخاننىڭ خىزمىتىدە ئىززەت ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان، ئەبدۇللاھخان ھەققىدە نەچچىلىگەن قەسىدە، رسالىلەرنى يازغانىدى. ئۇ يېزىقچىلىقتا، ھەجۋىيگۈيلىقتا دەۋر سەنئەتكارلىرىنىڭ ئەڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتكەندى. ئالىملار ۋە شائىرلار ئىچىدە ئۇنىڭ ھەجۋىيلىرىنىڭ ئالماس تىغلىرى كۆكسىگە سانجىلىمىغانلاردىن ھېچبىر كىشى يوق ئىدى. ئىلمى ھېكمەت (پەلسەپە) جەھەتتە جالمنۇس ۋە باتلىمۇستەك ئىدى، قۇرئى سېلىش ئىلمىدە، تەلەپنى بىلىشتە، ھېساب ئىلمىدە شۇقەدەر بىلىمدان ئىدىكى، ئۇنى بىلىشتىن ئاقىللار تەسەۋۋۇرى ئاجىز، دانالارنىڭ ئەقىل ۋە زېھنىلىرى ئىقتىدارسىز ئىدى. مەسلەن، ھەرقانداق كىشىگە

① «ظىل اللە» (زىللۇلاھ - ئاللاننىڭ سايىسى) دېگەن سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەجىدە ھېسابىدىكى سانلىرى قوشۇلسا، ھىجرىيە 996 - يىلى كېلىپ چىقىدۇ.

② ھىجرىيە 996 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1587 - 1588 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئالەم ھادىسىلىرىدىن بىرەر مۈشكۈل ئىش يۈزلەنسە، موللا مۇشقىينىڭ قېشىغا كېلىپ ئېيتسا، ئۇنىڭغا دەرھال بىر بېيىت ياكى رۇبائىي ئېيتىپ، ئۇ كىشىنى چاقىراتتى، ئاندىن قولىغا قۇرئى كىتابىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ جاۋابى ھەققىدىمۇ شېئىر بىلەن سۆزلەيتتى. ئۇ زات ھەرقانداق بىر بېيىتنىڭ مەزمۇنىنى ئاڭلىغان ھامان شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا بەدبەھ ئېيتاتتى، ئەسلا توختاپ قالمايتتى. يازغان ۋە تۈزگەن كىتابلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. شۇ جۈملىدىن ئۇنىڭ «غەزەللەر دىۋانى»، «قەسىدىلەر دىۋانى»، «گۈلىستانى رەزم» («جەڭ گۈلىستانى») ناملىق مەسنەۋىسى (داستانى)، «ھۈسن ۋە دىل» ناملىق نەزمىي ئەسىرى بار.

ۋاقتىكى، ئۇ زاتقا تەقدىرنىڭ پەرمىنى يەتتى. تارىخقا توققۇز يۈز توقسان ئالتە بولغاندا، «سەن پەرۋەردىگارنىڭدىن مەمنۇن، پەرۋەردىگارنىڭ سەندىن رازى بولغان ھالدا، ئۇنىڭ دەرگاھىغا قايتقىن»^① دېگەن ئايەتنىڭ ساداسى بىلەن تەڭرىتا ئالانىڭ رەھمىتىگە ئېرىشتى. پەخىرلىك بۇخارا ۋىلايىتىدە ھەزرىتى شەيخ جەلالنىڭ نۇرلۇق زىيارەتگاھىدا دەپنە قىلىندى. نەزم:

دەرداكى، مۇھىتى ئىلمۇ ئاداب ئولدى،
ھەر مۈشكىل ئارا مەشئەلى ئەسھاب ئولدى.
ئول نەۋئى فەساھەتتە ئىدى چۈن بۆلبۈل،
ئاخىر دەمى خاك ئىچىدە دەرخاب ئولدى.

(ۋاي داد! ئۇ ئىلىم ۋە ئەدەپنىڭ دېڭىزى ئىدى. ھەرقانداق قىيىنچىلىقتا سۆھبەتداشلارنىڭ مەشئەلى ئىدى. ئۇ پاساھەتتە گويىكى بۆلبۈلدەك ئىدى، ئاخىرقى تىنىقلىرىدا تۇپراق ئىچىدە ئۇيقۇغا كەتتى.)

«تەۋارىخى نام»دىن ئېلىنغان نەقىل خاجە جۇبارىنىڭ زىكرى

ئۇلۇغلۇق بېغىنىڭ مېۋىسى، ئەزىزلىك سەدىپىنىڭ گۆھىرى، ئەزىز پەرزەنت، ئەۋلىيالار پېشۋاسى ھەزرىتى خاجە جۇبارى — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — تارىخقا توققۇز يۈز توقسان يەتتە^② بولغاندا، ئەجەل شىۋىرىغىنى ئۇ زاتنىڭ ۋۇجۇد كۆچىتىنى خازان قىلدى. ئۇ زات پانىي دۇنيانىڭ كىر — غۇبارلىرىدىن مۇبارەك ئېتەكلىرىنى سىلكىپ، ھەقىقەت گۈلىستانىغا ئۇلاشتى. شائىرلىق دەرياسىدا غەۋۋاسلىق قىلىۋاتقان قابىللاردىن بىرىنىڭ تەبىئەت بۇلىقىدىن مۇنداق مەنالار ئېقىپ چىقتى، نەزم:

قايۇكۈن ئېتەك سىلكىدى دەھرىدىن،
سېھرى كەرەم ئېرىدىلەر بۇ زەماندە.

① «قۇرئان كەرىم» 89 - سۈرە فەجر، 28 - ئايەت.

② ھىجرىيە 997 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1588 - 1589 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئەگەر سورسا تەئرىخ ۋە فاتىمى ئانىنىڭ،
دېگىل «خاجەئى جۇيبارى نامايەندە»^①.

(بۇ زاماندا ئۇ ساخاۋەتنىڭ ئاسمىنى ئىدى، قايسىدۇر بىر كۈنى دۇنيادىن ئېتىكىنى سىلكىدى.
ئەگەر ئۇنىڭ ۋاپات بولغان تارىخىنى سورىسا، «خاجە جۇيبارى نامايەندە» دېگىن.)

«تەۋارىخى نام» دىن ئېلىنغان نەقىل رۇستەم سۇلتاننىڭ زىكرى

كۆزەتكۈچىلەرنىڭ نەزەرلىرىدىن يوشۇرۇن قالمىسۇنكى، رۇستەم سۇلتان ئەبدۇلقۇددۇسخان دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان. بۇ زات نەچچە مۇددەت تاشكەند ۋىلايىتىنىڭ ھاكىملىق مەنسىپىدە دەۋر سۈردى. ۋاقتىكى، بۇ يۈزسىز ۋە جاپاكار دۇنيانىڭ ئىشلىرى ئاخىرىغا يەتتى. رۇستەم سۇلتان ئۆلۈم ئاغرىقىغا گىرىپتار بولدى. تارىخقا توققۇز يۈز توققان سەككىز^② بولغاندا، بۇ ۋاقتلىق ئالەمدىن ئەبەدىلىك سارىيىغا كۆچۈپ كەتتى. شائىرلاردىن بىرى ئۇنىڭغا تارىخ ئېيتقانكەن، بۇ بېيىتنىڭ ھەربىر سۆزىدىن بىر تارىخ چىقىرىپتۇ. نەزم:

«ۋەقتى ئەمەت سالى خۇش»، «نەفى ھۇدۇدى تاشكەند»،
«نامى خۇش»، «با فەيزى ئەدىلى» رۇستەمى سۇلتان كۇشاي^③.

(تەرجىمىسى:

ياخشى ئاتلىق رۇستەمى سۇلتان ئادالەت پەيزىدىن،
ياخشى دەۋران ئاچتى، نەپ ئالدى دىيارى تاشكەند.)

«تەۋارىخى نام» دىن ئېلىنغان نەقىل مەۋلانا ئۇرۇفنىڭ زىكرى

شائىرلارنىڭ پەخرى، قابىللارنىڭ ئىپتىخارى مەۋلانا ئۇرۇفى شىرازىي — ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — شۇنداق ئۇلۇغ كىشى ئىدىكى، ئۆزى تەقۋادار، ھەدىس، تەسەۋۋۇپ ئىلىملىرىدە ۋە شېئىرىيەتتە تەڭداشسىز ئىدى. ئۇ زاتنىڭ شەرەپلىك ۋۇجۇدلىرىنىڭ كۆچتى شىراز ۋىلايىتىدە ئۆسۈپ

① خاجە جۇيبارى نامايەندە (خاجە جۇيبارى نامايەندە) دېگەن سۆزلەردىكى ھەرپلەرنىڭ ئەبجەد ھېسابىدىكى سانلىرى قوشۇلسا، ھىجرىيە 997 - يىلى كېلىپ چىقىدۇ.

② ھىجرىيە 998 - يىلى مىلادىيەنىڭ 1589 - 1590 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ بۇ بېيىتنىڭ قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان «وقت امنىت» (ۋەقتى ئەمەت — سېنىڭ ۋاقتىڭدىكى ئەمەتلىك)، «سال خۇش» (سالى خۇش — ياخشى يىل)، «نەفع حدود تاشكەند» (نەفى ھۇدۇدى تاشكەند — تاشكەند تەۋەسىنىڭ پايدىسى)، «نام خۇش» (نامى خۇش — ياخشى نام، ياخشى ئات)، «بافىض عدل» (بافەيزى ئەدىل — ئادالەتنىڭ پەيزى بىلەن) دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەربىرىدىن ئەبجەد ھېسابى بويىچە 997 دېگەن سان كېلىپ چىقىدۇ. بۇ سان ھىجرىيە 997 - يىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما، قولىيازىمدا رۇستەم سۇلتاننىڭ ھىجرىيە 998 - يىلى ۋاپات بولغانلىقى يېزىلغان. ئىككى يىلنامە ئارىسىدا بىر يىل پەرق بار.

يېتىلىپ يۈكسەلگەندى. ئۆزىنىڭ مەسنەۋى (داستان) لىرىدىن «ئەرائىزۇل - ئىبكار» (قىزلار بايانى) ناملىق مەسنەۋىسىنى يېزىپ، نەچچە خىل مەنالار بىلەن جىلۋىلەندۈرگەندى. بۇ مەسنەۋى ئىنتايىن لەززەتلىك چىققانلىقى ئۈچۈن، زوق - شوق ئەھلىلىرى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولماقتا. ئۇ زاتنىڭ تىلىنىڭ گۈزەللىكىدىن شىرازنىڭ داستانچىلىرى ھەيران ۋە ھاڭ - تاڭ قالاتتى. ئۇ زات ئىرانغا كېلىپ ئاندىن ھىندىستان مەملىكىتىگە يۈزلەندى. بىرنەچچە كۈن جالالىددىن ئەكبەرنىڭ ئولتۇرۇشلىرىدا بولدى. (جالالىددىن ئەكبەر ئۇنى) شەيخ فەيزى، شەيخ ئەبۇلفەزل، خاجە ھەسەن سەنئىي قاتارلىق مۆتمۈەر شائىرلار بىلەن بىر مەجلىستە ئولتۇرغۇزۇپ شېئىر ئېيتىشقا سالدى. مەۋلانانىڭ يالقۇنلۇق لەۋزىنى ئاڭلاپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاپىرىن ئېيتتى، مەۋلانغا كۆپتىن - كۆپ ئىززەت - ھۆرمەت قىلدى. ئەمما، مەۋلانا بۇ ئابروۋى ۋە ئىززەتكە خۇرسەن بولمىدى. ھەرقانچە تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ كار قىلمىدى، ئاخىر بىرمۇنچە ئالتۇن بېرىپ مەۋلانغا رۇخسەت قىلدى. مەۋلانا ئۆگزىگە چىقىپ ئولتۇردى. پادىشاھنىڭ ئىلتىپاتىغا قارىماي، بۇ رۇبائىنى ئېيتتى. رۇبائى:

ئۇر فى دىلىنى كىشى دىگەرگۈن قىلاماس،
يۈز پەلەڭ پەنجى ئۇرۇپ خۇن قىلاماس.
جەننەتتە ئەگەر بۇ كوچىدىن ئىشىك ئاچىلسا،
ئەلبەتتە ئۈمىد باشىنى بىرۈن قىلاماس.

(ھېچ كىشى ئۇر فىنىڭ كۆڭلىنى باشقىچە قىلىپ ئۆزگەرتەلمەيدۇ، ئۇنىڭغا يۈزلىگەن قاپلان پەنجە ئۇرسىمۇ قان قىلالمايدۇ. ئەگەر بۇ كوچىدىن جەننەتكە ئىشىك ئېچىلغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ ئۈمىد بېشىنى سىرتىغا چىقىرالمايدۇ.)

لېكىن، ئۇ زاتنىڭ پەزىلەت كۆچەتلىرى تولۇق يېتىلىپ مېۋە بەرمىگەندى. تارىخقا توققۇز يۈز توقسان سەككىز بولغاندا، ئەجەل شىۋىرغىنى ئۇ زاتنىڭ ۋۇجۇد كۆچىتىنى ھاۋاغا ئۇچۇردى. ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ مەتلئى ^① مامات مەقتئىگە ^② ئۇلاندى. ئۇ زات جان ئۇزۇش ۋاقتىدا ۋىدالىشىش يۈزىسىدىن بۇ رۇبائىنى ئېيتتى، رۇبائى:

ئۇر فى دەمى نەزى ھەستۇ ھەمان مەستى تۇ،
ئاخىر بەچچە ناخە بار بەرھەستى تۇ.
مۇزدەستكى دوست نەقدى دىدار بىگۇفت،
چۇ يامى مەتائىئەستۇ تەھى دەستى تۇ.

(تەرجىمىسى):

ئۇر فى مەستانە ساڭا ئۈزەر ۋاقتىدىمۇ جان،
مەيلى تايلاق ياكى تۆگە ساڭا تەۋە بارى ھامان.
كۆرۈشنىڭ بەدىلىگە ھەق تۆلە دەيسەن، دوستۇم،
تاپقىنىم ھەم بارلىقىم ساڭا تالىق ھەرقاچان.)

① مەتلەۋ — غەزەلنىڭ باشلانما بېيىتى.

② مەقتەۋ — غەزەلنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېيىتى.

جان بېرىش ھالىتىدە بۇنداق لەتىپىلىك شېئىرنى ئېيتىشى ئۇنىڭ تەبىئىي ئىقتىدارىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئۇ زاتنىڭ «دىۋانى ئۇرۋى» ناملىق توپلىمى، «خۇسراۋ ۋە شىرىن»، «ئەرائىزۇل - ئىبكار» ناملىق مەسئەۋىلىرى، ئۇنىڭدىن باشقا قەسىدىلىرى، قىتئەلىرى ۋە رۇبائىلىرى بار. ئۇنىڭ ھەربىر سۆزلىرى پاساھەت ۋە بالاغەتتە مۇسەسسەز دۇر.

«تەۋارىخى نام»دىن ئېلىنغان نەقىل خاجە ھەسەن سەنئەتنىڭ زىكرى

خاجە ھەسەن سەنئەتنى ئەسلىي مۇقەددەس مەشھەد ۋىلايىتىدىن ئىدى. ئۇ زاتنىڭ تەبىئىي ئىقتىدارىنىڭ تۈتىسى ھىندىستان مەملىكىتىدە نۇتۇق شېكەرلىرىنى چېچىشقا مايىل بولدى، ھەممەتلىرىنىڭ تۈزى ھىندىستان ساياھىتىنىڭ ھەۋەسلىرى ئۈچۈن قانات يايدى. ئاخىر شۇ يەردە ئۆسۈپ يېتىلدى ۋە پاك كۆڭۈللىرىنىڭ قۇياشى، بەلكى زېھنىلىرىنىڭ تېپىلغۇسىز گۆھىرى شۇ يەردە ئەلا دەرىجىگە يەتتى، يۈكسەكلىكتە پەلەك پەگاسى بولغان، يۇلتۇزلار ئۇنىڭ قوشۇنى بولغان شاھنشاھ ئەكبەر پادىشاھنىڭ ھۈزۈرىدا بولۇپ، ئۇلۇغ دۆلەتلەرگە ئېرىشىپ، يۇقىرى مەرتىۋىگە يەتكەندى. پادىشاھ ھەمىشە ئۇنىڭ بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ ئولتۇراتتى.

ۋاقتىكى، بۇ بىۋاپا دۇنيا ۋە جاپاكار پەلەك ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇق كىتابىنىڭ مۇقەددەمىسىنى خاتىمىسىگە يەتكۈزدى. تارىخقا توققۇز يۈز توقسان توققۇز^① بولغاندا، ئۇ زات پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە كۆچۈپ كەتتى.

«تەۋارىخى نام»دىن ئېلىنغان نەقىل خاجەئى كەلانىنىڭ زىكرى

مەۋلانا خاجەئى كەلان ياشانغان كىشى ئىدى، شائىرلارنىڭ كۈنىسى ئىدى. سەمەرقەند ۋىلايىتىدە تۇغۇلغانىدى. ئۇ زات شېئىرىيەتتە تەڭداشسىز ۋە مۇسەسسەز ئىدى. بولۇپمۇ تارىخ يېزىش ھۈنەرىدە ھېچ كىشى ئۇنىڭدەك كامالەتكە يەتكەن ئەمەس ئىدى. ئۇ يەتكەن شېئىرىي تەسەۋۋۇر مەيدانىغا شائىرلاردىن ھېچبىرى قەدەم قويايلىغان ئەمەس ئىدى.

خاجەئى كەلان ئەبدۈللەتفخاننىڭ ئوغلى ئەبدال سۇلتاننىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، كىتابدارلىق مەنسىپىگە يەتكەندى. ئەمىرلەر ئارىسىدا ئىززەت - ئابروۋىلۇق بولۇپ، يۈكسەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانىدى. تارىخقا بىر مىڭ^② بولغاندا، تەقدىر ساقىيسى ئۇنىڭغا ئەجەل شەرىپىنى ئىچۈردى. ئۇ زاتنىڭ روھ قۇشى پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە پەرۋاز قىلدى. ئۇ زاتنىڭ خاجەئى خالىد دەپ بىر ئەزىز پەرزەنتى بار ئىدى. ئاتىسىنىڭ ۋاپاتى ھەققىدە بۇ بېيىتنى ئېيتىپتۇ، بېيىت:

تۈمەن ئەفسۇس، سىتەمكارى جەھاندىن،
ھەمە قۇشلارنى قوزغاپ ئاشياندىن.

① ھىجرىيە 999 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1590 - 1591 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيە 1000 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1591 - 1592 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

خۇمار ئۇيقۇسىدىن بىدار ئەيلەپ،
سەراسىمە قىلىپ ھەم زار ئەيلەپ.
نە يەردە جاي ئەيلەپ جاي تۇتقاي،
قاچان ئۆز مۈلكى يادىنى ئۇنۇتقاي.
دەرىغا، مەۋلەۋى خاجە كەلانى،
سۈخەنۋەرلىكتە مەھرى ئاسمانى.
كۆزۈمدىن غايىب ئولدى ئەبىر ئىچىدە،
نېچۈك تاقەت قىلاي مەن سەبىر ئىچىدە.
مەنى بىچارە يىغلاي زارۇ مەھزۇن،
ئاخىر باغرىمنى قىلدىڭ تەھ بەتەھ خۇن.

(بۇ جاپاكار جاھاندىن تۈمەن ئەپسۇسكى، ئۇ ھەممە قۇشلارنى ئۆز ئوۋلىرىدىن قوزغايدۇ؛ ئۇلارنى خۇمار ئۇيقۇلىرىدىن ئويغىتىپ، ساراسىمگە سالىدۇ، خارۇزار قىلىدۇ. ئۇلار ئەمدى نەگە ئورۇنلىشىپ ماكان تۇتىدۇ، قاچان ئۆز مەملىكىتىنى ئەسلەشنى ئۇنتۇيدۇ. ۋادەرىخ، مەۋلىۋى خاجەئى كەلان سۆز سەنئىتىدە كۆكتىكى قۇياشتەك ئىدى، ئۇ بۇلۇت ئىچىگە كىرىپ كەتكەندەك كۆزۈمدىن غايىب بولدى. مەن ئەمدى قانداق سەۋر - تاقەت قىلىمەن. مەن بىچارە غەمكىن زار - زار يىغلايمەن، سەن ئاقسۆۋەت يۈرەك - باغرىمنى لىپمۇلىق قانغا تولدۇردۇڭغۇ.)

ئەبدۈلكەرىمخاننىڭ زىكرى

ئەبدۈلكەرىمخان ئەبدۇررەشىدخاننىڭ ئوغلى، ئەبدۇررەشىدخان سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئوغلىدۇر. بۇ زاتنىڭ نۇرغۇن تارىخى مەلۇم ئەمەس. شۇ زاماننىڭ تارىخى توققۇز يۈز ئاتمىش بىر^① بولغاندا، ئەبدۈلكەرىمخان سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. ۋاقتىكى، ئەبدۇررەشىدخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئەبدۈللەتقى سۇلتاننى قىرغىز - قازاقلار شېھىت قىلدى. (ئەبدۇررەشىد) خان ئۇلاردىن ئىنتىقام ئالغاندىن كېيىن، ئەبدۈلكەرىمخاننى ئاقسۇغا نامزات قىلىپ تەيىنلىدى. ئەبدۈلكەرىمخان بۇنى قوبۇل قىلماي: «مېنىڭ نىيىتىم ئاياغلىرىدا بىرنەچچە زامانغىچە بىللە تۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ھايات پەيتىدە خىزمەتلىرىدە بولۇش ئىدى» دەپ ئەرز قىلدى. ھەسەتخورلار: «ئەبدۈلكەرىم سۇلتاننىڭ خانغا يامان نىيىتى بار» دەپ ئارىغا ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلغىلى تۇردى. ئەبدۈلكەرىمخان بۇنىڭغا ناھايىتى كايغاندى، ئەبدۇررەشىدخان ئۇنىڭغا: «بۇ بېيىتنى يازغىن» دەپ بۇيرۇدى. بېيىت بۇدۇر، بېيىت:

پەدەركۈشە بەشاھىرا نەشايدە،
ئەگەر شايدە بەجۇز شىش مەھ نەمايدە.

(تەرجىمىسى:

ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەنلەر شاھ بولالماس،
ئەگەر بولغاندا ئالتە ئايدىن ئاشماس.)

① ھىجرىيە 961 - يىلى مىلادىيەنىڭ 1553 - 1554 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئەبدۈلكەرىمخان بۇ بېيىتنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن، پوتسىنى بويىغا سېلىپ يالاڭخۇش بولۇپ پەگەدا تۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن خان ئۇنى ئازراق ئەپۈ قىلدى. بىر كۈنى ئەبدۈلكەرىم سۇلتان (ئەبدۈررەشىد) خان بىلەن ھەمراھ بولۇپ ئوۋغا چىقتى. بىر كىيىك قاچتى. خان: «ئات!» دەپ بۇيرۇدى. ئەبدۈلكەرىمخان بىر خامان ئورنىچىلىك يەردە بەش كىيىكنى ئاتتى. ئەبدۈررەشىدخان چىن ئىخلاسى بىلەن ئۇنىڭغا دۇئا قىلىپ پاتىھە ئوقۇدى.

بىر كۈنى ئەبدۈررەشىدخان بىر ئولتۇرۇشتا مەجلىس ئەھلى ئارىسىدا ئەبدۈلكەرىم سۇلتاننىڭ ئىنىلىرىگە: «ئەبدۈلكەرىم سۇلتاننىڭ يېشى چوڭ، مەندىن كېيىن قالسا، شۇ خان بولىدۇ» دەپ ئېيتقاندى. ئەبدۈلكەرىمخانمۇ ئىنتايىن قابىلىيەتلىك ھەم لايىقەتلىك كىشى ئىدى. (ئەبدۈررەشىد) خان ئۇنىڭغا ئاقسۇنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۈنمىدى، كاشغەرنى سۈفى سۇلتانغا بەردى دەپ، ئەبدۈلكەرىمخان ياڭئەيسارغا رازى بولدى. (ئەبدۈررەشىد) خانمۇ رازى بولۇپ، مىرزا جانمۇھەممەد بايرىنى ئاتالىق قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنى ياڭئەيسارغا ئەۋەتتى.

ھەرزىتى، خاجە مۇھەممەد شەرىف — ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي — ئەبدۈررەشىدخاندىن ئىككى يىل ئىلگىرى ئالەمدىن ئۆتكەندى. ئەبدۈلكەرىمخان مۇسۇلمان سۈپەتلىك، ئادالەتلىك، خۇداگۈي، رەھىمدىل پادىشاھ ئىدى. شەرىئەتتىن قىلچە تاشقىرى چىقمايتتى. چالشتا مىرزا زېرەك دەپ بىر ئەزىز كىشى بار ئىدى، ئۇ مۇنۇ بىر غەزەلنى ئوقۇغاندى، نەزم:

قارالسام كۆرۈنمەيدۇر بۇ دۇنيانىڭ ئۇچى،

بۇ دۇنيايى كۆھنە رابات بىز ئۆتكۈچى.

(قارىسام بۇ دۇنيانىڭ چېتى كۆرۈنمەيدۇ، بۇ دۇنيا بىر ئۆتەڭدۇر، بىز ئۆتكۈچى.)

مىرزا زېرەك خۇدايىداد ئاشۇ يەردىن يۈرۈپ، كاشغەر ناھىيىلىرىدىن بىرى بولغان بەشكەرەمگە چۈشكەن ۋە كەلگەن دېگەن قىشلاقتا ئورۇنلىشىپ قالغاندى. ئەبدۈلكەرىمخان مىرزا زېرەكنىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەندى، مىرزا زېرەك ئۇنىڭغا: «مەن سىزنى قوشاقچى بابانىڭ كىچىك ئوغلى دەپ ئويلىغانىدىم، سىز ئىكەنسىز، قوشاقچى بابا ۋاپات بولدى. دۆلەت كاتتىلىرىنىڭ ھەممىسى سىزنى خان قىلىپ كۆتۈردى، دۈشەنبە كۈنى خەۋەردار بولۇڭ» دېدى. ئەبدۈلكەرىمخان ياڭئەيساردا قاراپ تۇرغاندى، دۈشەنبە كۈنى خەۋەرچىلەر يېتىپ كېلىپ: «سۇلتان ئەبدۈررەشىدخان ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. خوتەندىكى ھەممە ئۇلۇغلار يىغىلىپ سىزنى خان قىلىپ كۆتۈردى. سىز تېزدىن بېرىشىڭىز كېرەك» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. ئەبدۈلكەرىمخان تېزدىن ئاتلىنىپ دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ تۇراتتى، بىر ئاتلىق كىشى تېزلىكتە كېتىپ باراتتى، ئەبدۈلكەرىمخان ئۇنىڭدىن: «خېتىڭ بارمۇ؟» دەپ سورىدى. ئۇ كىشى تاندى. ئاقتۇرۇپ باققاندى خەت چىقتى. بۇ خەتنى مەھمۇد بارلاس ۋە ئەھمەد بارلاس سۈفى سۇلتاننى ياركەندكە تەكلىپ قىلىپ ئەۋەتكەن ئىكەن. بۇلارنى تۇتۇپ، ياڭئەيسارغا چېرىككە كىشى چاپتۇرۇپ ياركەندكە راۋان بولدى. جانمۇھەممەد مىرزا: «چېرىكنى يىغىپ كۆرسەك» دېگەندى، ئەبدۈلكەرىمخان: «سۈفى — ئۇنىڭغا رەھمەتلەر بولغاي — (تېز بارايلى) دېگەنكەن» دەپ تېز مېڭىپ قوشگۈمبەزگە كەلدى. سۈچۈك خانىم، ۋەزىر خاجە ئەبدۇللاھ، جانمۇھەممەد مىرزا، فىرۇز مىرزا، مۇھەممەد يەئقۇب مىرزا، ساتقىن مىرزا باشلىق ھەممەيلەن بىرلىشىپ كېلىپ، ئەبدۈلكەرىمخاننى خان قىلىپ كۆتۈردى.

ئەبدۈلكەرىمخان ناھايىتى ئادىل كىشى ئىدى. ئەرز - دادلارنى سوراقتا قازى ۋە مۇپتىلارنى بىر يېنىدا، ۋەزىر ۋە ھاكىملارنى بىر يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ سورايتتى. ئەرز - داد، شەرىئەت مەسلىسى بولسا، قازى مۇپتىلارغا مەسلىھەت سالاتتى. خان ئاڭلاپ تۇراتتى، قىلچە چوڭچىلىق، تەكەببۇرلۇق كۆرۈلمەيتتى. بەزى كۈنلىرىدە خاجە ئەبدۇللاھ - ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي - نى ئەرز - داد سوراقتا قويايتتى. ئۇ زات ئادىل ۋەزىر ۋە قابىل ئالىم كىشى ئىدى. ئەبدۈلكەرىمخان ئادىل كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەدىسلىرىگە ئەمەل قىلاتتى. ھەزرىتى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: «مەن ئادىل پادىشاھنىڭ زامانىدا دۇنياغا كەلدىم». گەرچە نۇشۇرۋان باشقا دىندىكى كىشى بولسىمۇ، ئەمما ئادالەت ۋە ئىنساپتا يېگانە ئىدى. شۇڭا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭ بىلەن پەخىرلىنىپ: «مەن ئادىل پادىشاھنىڭ زامانىدا دۇنياغا كەلدىم» دېگەنىدى.

رىۋايەت قىلىنىشىچە پەيغەمبەرلەردىن قالسا، ئۈچ كىشىنىڭ مەرتىۋىسى تەڭدۇر. ئۇلارنىڭ بىرى قۇتب ۋە غەۋس دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئەۋلىيالاردۇر. ئىككىنچىسى ئاللا يولىدا شېھىت بولغانلاردۇر. ئۈچىنچىسى ئادىل پادىشاھلاردۇر. ئەگەر پادىشاھ غەرىزسىز ھالدا ئادىللىق قىلسا، قۇتب، يەنى ئەۋلىيالىق دەرىجىسىگە يېتىدۇ. تائەت - ئىبادەتنىڭ مۇشەققىتىنى تارتماي، ئەۋلىيالىق دەرىجىسىگە يېتىش نېمىدېگەن ياخشى! كۆپىنچە پادىشاھلار غەپلەت بىلەن ئۆتۈپ، بۇ بەخت - سائادەتنى قولدىن بېرىپ قويدۇ.

ئەل قىسسە، ئەبدۈلكەرىمخان قازى ۋە مۇپتىلارنى نەق مەيدان ئۈستىدە تۇرغۇزۇپ، سەككىز ئىنسىگە مال - مۈلۈك ۋە مەملىكەتلەرنى تەقسىم قىلىپ بەردى. ئەبدۈلكەرىمخان تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى (ئىككىنچى) كۈنى سۈچۈك خانىم باشلىق ھەممە ئەمىرلەر يىغىلدى. ئەبدۈلكەرىمخان سۈلتانغا: «ئەي قېرىندىشىم، ئاتىمىز ئالەمدىن كېتىپ، يۇرت بىزگە قالدى. ماڭا خان بولغىلى ئۈچ كۈن بولدى. ئەگەر رازى بولسىڭىز، سىز كاشغەر ۋە ياڭشەرسارغا (خان) بولۇڭ. مۇبادا رازى بولمىسىڭىز، مەن كاشغەر ۋە ياڭشەرسارغا (خان) بولاي. بىز ئۆزئارا مۇخالىپلىق قىلساق، يۇرت قولدىن كېتىدۇ» دېدى. شۇ چاغدا سۈچۈك خانىم: «ھەممىسىنىڭ ئاتىسى سىز تۇرۇپ، كىم (خان) بولىدۇ؟» دېدى. سۈلتانمۇ: «خانلىق سىزگە لايىق» دەپ ئاكىسىنىڭ ئايىغىغا يىقىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەممەيلەن بىرلىككە كېلىپ، سۈلتاننى كاشغەرگە ئەۋەتتى. ئەھمەد بارلاس ۋە مەھمۇد بارلاسلا ئەبدۈلكەرىمخانغا كۆرۈنمەي، ئۈچ مىڭ كىشى بىلەن بىر يەرگە بېكىنگەنىدى. جان مۇھەممەد مىرزا سۈلھى بىلەن كېلىپ خان بىلەن كۆرۈشتى. مەھمۇد مىرزا ۋە ئەھمەد مىرزالار: «بىز مەككىگە بارىمىز» دەپ يولغا چۈشتى. سۈلتان كاشغەرگە قايتىشقا يولغا چۈشتى ۋە مىرزا زېرەك - ئۇنىڭ سىرلىرى مۇقەددەس بولغاي - كە ئاداۋىتىنى ئاشكارا قىلدى. ئۇ مىرزانىڭ قېشىغا بارىدىغان بولدى. كۆرۈنۈشتە: «نەزىر ئېلىپ بېرىپ دۇئا ئېلىپ يانايلى» دېدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئاتلىنىپ بەشكەرەمگە كەلدى. كۈز پەسلى ئىدى، مىرزا زېرەك - ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي - نى كۆلگە تاشلاپ ئەتراپىدا خادا تۇتۇپ تۇرغانىدى. ئۇ بۇزۇكۋار سۇدا ئۈزۈپ قايسىسىنىڭ ئالدىغا كەلسە، يەنە سۇغا ئىتتىرەتتى. ئاخىر سۈلتان تەرەپكە كەلدى. سۈلتانمۇ ئۇنى سۇغا تاشلىماقچى بولدى. مىرزا زېرەك ئۇنىڭغا: «قەلبىڭمۇ كور، ئەمدى كۆزۈڭمۇ كور بولسۇن» دېدى. قاراپ تۇرغانلار ئاتتىن چۈشۈپ ئۇنىڭغا تەزىم قىلىشتى. خۇشامەتگۈيىلەر: «بۇ مىرزا زېرەك خۇدايدانىڭ قولىدىن نېمە كېلەر؟» دېيىشتى، ئۇنىڭغا قاپاق ئاتتى. شۇ سائەتتە: «سۈلتان كۆزۈمگە قۇم كىردى» دېدى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆزى شۇنداق ئاغرىدىكى، ئۇنىڭغا تاقەت قىلالمىدى.

ئەتراپتىكىلەر ۋە ئوردا ئىچىدىكى ھەرەملىرىدىن مۇسلىمە خانىم ئىككى تاۋاقتا ئالتۇن نەزىر ئېلىپ كېلىپ، مىرزىنىڭ ئالدىدا قويدى. مىرزا بۇ ئالتۇننى ئىتنىڭ ئالدىغا تاشلىدى. ئىت بۇنى پۇراپ بېقىپ نېرى كەتتى. مىرزا يىغلاپ تۈرۈپ ئېيتتىكى: «بۇنى ئىت قوبۇل قىلمايدىۇ، مەن نېمە قىلىمەن؟» ئوردا بېگى بىلەن خانىم يىغلاشتى. مىرزا زېرەك: «ئەمدى ئاتقان ئوق يانمايدۇ، سۇلتاننىڭ ئىمانى زاۋال تاپمىسۇن» دېدى. سۇلتان شۇنىڭدىن كېيىن بىر يىل ئۆمۈر كۆردى. كاشغەر ۋە ياڭھېسارنى ئۇنىڭ يەنە بىر ئىنىسى مۇھەممەدخانغا بەردى.

ئەبدۈلكەرىمخاننىڭ ئادالەتنىڭ زىيادىلىكىگە مەدىنە خەلقى «ئادىل پادىشاھ» دەپ پاتىمە ئوقۇر ئىكەن. ئۇ زات ئاتىش ئۈچ يىل ئۆمۈر كۆردى. ئوتتۇز تۆت يىل پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. تارىخقا بىر مىڭ بىر^① بولغاندا، پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە كۆچۈپ كەتتى.

«تەۋارىخى نام»دىن ئېلىنغان نەقىل

ئىبراھىم سۇلتاننىڭ زىكرى

ئىبراھىم سۇلتان خاجە خاننىڭ ئوغلىدۇر. ئۇ خارەزم ۋىلايىتىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئەبدۇللاھ باھادىرخاننىڭ زامانىدا خارەزمنىڭ ھاكىمىيەت تەختىدە ئولتۇرغانىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا زىددىيەت پەيدا بولدى. ئەبدۇللاھخان نۇرغۇن لەشكەر توپلاپ، ئۆز ئەمىرلىرى ئىچىدىن خوجامقۇلى قوشبېگى ناملىق بىر كىشىنى سپاھسالار قىلىپ، خارەزمنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتتى. خوجامقۇلى قوشبېگى جەڭ قىلىپ ئۇلارنى يەڭگىنىدە، ئىبراھىم سۇلتان قەلئەنى مۇستەھكەملەپ شەھەر ئىچىگە بېكىندى. ئاخىر بۇلار بۇ شەھەر قەلئەسىنىڭ مۇستەھكەم ئىكەنلىكى، بۇ ئىشنىڭ ئاسان پۈتمەيدىغانلىقىنى ئويلاپ، ھىيلە - مېكر بىلەن سۈلھى تۈزۈشنى ئارىغا سېلىپ، ئارىغا كىشى قويۇپ، قەلئەنىڭ پادىشاھ ۋە ئەمىرلىرىنى زىياپەتكە تەكلىپ قىلدى. تۈرلۈك - تۈرلۈك سوۋغات - پىشكەشلەرنى راسلاپ، ئۇلارنى ماۋەرائۇننەھر ۋىلايىتىگە ئېلىپ باردى. سەمەرقەند ۋىلايىتىنىڭ بىر قىشلىقى بولغان ساغەرج دېگەن يەرگە كەلگەندە ئازراق ساقلاپ، نەچچە كۈندىن كېيىن ئۇ قىشلاقنىڭ خەلقىگە ئىبراھىم سۇلتاننى ئۆلتۈرۈشكە پەرمان قىلدى. تارىخقا بىر مىڭ بىردە ئۇ قەلئەنىڭ خەلقى (ئىبراھىم سۇلتاننى) ئارىغا ئېلىپ ئۆلتۈردى.

ئەبدۇللاھخان خارەزمنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، تارىخقا بىر مىڭ ئىككى^② بولغاندا، مۇقەددەس مەشھەدە بىر چاھارباغ بىنا قىلىشنى بۇيرۇدى. كامالەتكە يەتكەن ئۇستىلار ئازراق زاماندىن كېيىنلا چاھارباغنى پۈتكۈزدى. بۇ باغ شۇنداق خوش ھاۋالىق ئىدىكى، جەننەت بېغىدىن نىشان بېرەتتى. ئىقتىدارلىق شائىرلار بۇ باغ ھەققىدە بېيىتلار ئېيتىپتۇ. نەزم:

شاھكىم مەشھەد ئارا زىب ئىلە باغ ئەتتى،
رەشكىدىن باغى ئىرەم سىنەسىگە داغ ئەتتى.

(پادىشاھ مەشھەدە بىر زىبۇزىننەتلىك باغ بىنا قىلدى، ئىرەم بېغىمۇ ئۇ باغقا رەشك قىلىپ،
كۆكسىنى داغ قىلدى.)

① ھىجرىيە 1001 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1592 - 1593 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيە 1002 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1593 - 1594 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

«تەۋارىخى نام» دىن ئېلىنغان نەقىل
 مەۋلانا مۇھەممەدزاھىد ۋاپاتىنىڭ زىكرى

مەۋلانا مۇھەممەدزاھىد — تەڭرى ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي — زامان شەيخلىرىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى، دەۋر ئالىملىرىنىڭ ئەڭ بىلىمدانى ئىدى. ئىنتايىن خۇش سۆھبەت ۋە خۇشخۇي كىشى ئىدى. پۈتكۈل ئۆمرىنى زاھىتلىق، تائەت - ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ، تەقۋادارلىقىنى ئۆزىگە ئادەت قىلغانىدى. كېچىلىرى ئويغاق ئولتۇرۇپ، نەچچە رەكەتلەپ نەپلە نامازلىرىنى ئوقۇيتتى، بەزى كېچىلىرى «كەلامۇللاھ»نى تىلاۋەت قىلاتتى. تارىخقا بىر مىڭ تۆت^① بولغاندا، «سەن پەرۋەردىگارنىڭدىن مەمنۇن، پەرۋەردىگارنىڭ سەندىن رازى بولغان ھالدا، ئۇنىڭ دەرگاھىغا قايتقىن»^② دېگەن ئايەتنىڭ نىداسى ئۇ ئەزىز زاتنىڭ قۇلىقىغا يەتتى - دە، «سەن مېنىڭ (ياخشى) بەندىلىرىم قاتارىغا قوشۇلغىن، مېنىڭ جەننىتىمگە كىرگىن»^③ دېگەن كەرەملىك ئايەتتە ئېيتىلغان جەننەتكە كىردى. ئۇ زاتنىڭ ۋاپاتى ئۈچۈن زاماننىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن زاتلىرىدىن مىرزا رۇستەم دىۋان — بۇ زات جەۋانمەرد ئەلىخاننىڭ سەلتەنتى زامانىدا «كىتابدار» دېگەن ئىسىم بىلەن مەشھۇر بولغان — مۇنداق بىر ياخشى تارىخ ئېيتىپتۇ. نەزم:

فەريادكى، تاشلاپ ئول فەنانى،
 مەيلى ئەتتىكى گۈلشەنى بەقانى.
 تەئرىخ يازىپ ئانداغ ئۇلۇل - ئەلباب،
 «مەخدۇمى جەھانۇ قۇتبۇل - ئەقتاب»^④.

(ۋاي ئىست، ئۇ پانىي دۇنيانى تاشلاپ، باقىي ئالەمنىڭ گۈلشىنىگە مايىل بولدى. دانالار ئۇنىڭغا «جاھان مەخدۇمى، ئەۋلىيالار سەرخىلى» دەپ تارىخ يازدى.)

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

① ھىجرىيە 1004 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1595 - 1596 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② «قۇرئان كەرىم»، 89 - سۈرە فەجر، 28 - ئايەت.

③ «قۇرئان كەرىم»، 89 - سۈرە فەجر، 29 - ، 30 - ئايەتلەر.

④ «مخدوم جەھان لىقابى الاقطاب» (مەخدۇمى جەھانۇ قۇتبۇل - ئەقتاب - جاھاننىڭ مەخدۇمى ۋە ئەۋلىيالارنىڭ سەرخىلى) دېگەن سۆزدىكى ھەرپلەرنىڭ ئەجەد ھېسابىدىكى سانلىرى قوشۇلسا، ھىجرىيە 1004 - يىلى كېلىپ چىقىدۇ.

«پەنجاننامە»دىن

فەرىدەدىن ئەتتار

تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ۋەلى كېرىم كۆكتالپ

سۈكۈت قىلىشنىڭ پايدىسى

ئەي قېرىنداش، سەن ھەقىقىي ئىزدەيدىغان ئىنسان بولساڭ، ھەق سۆزدىن باشقا ئىشقا ئېغىز ئاچما. ئەگەر ئۆلمەيدىغان ئاللاغا دائىر بىلىمنىڭ بار بولسا، ئاغزىڭغا سۈكۈت مۆھۈرىنى باس. بالام، نەسەتتىن ئاڭلا، قۇتۇلۇشنى ئىستىسەڭ، تىلىڭنى تارت. كۆپ گەپ قىلىدىغانلارنىڭ كۆكرەك قەپسىدە يۈرىكى كېسەلدۇر.

ئاقىللارنىڭ ئادىتى سۈكۈت، جاھىلنىڭ ئادىتى ئۇنتۇغاقلىقتۇر. ئادەمگە غەيۋەت ۋە يالغانچىلىققا قارىغاندا، سۈكۈت كېرەكتۇر. توختىماي سۆزلەشكە ئادەتلەنگەن كىشىلەر ئەخمەقتۇر. قېرىندىشىم، ھەقىقىي ياد ئەتمەكتىن باشقا سۆز سۆزلىمە. توغرا سۆزنىمۇ خەلقنى خاتالاشتۇرۇش يولىدا سەرپ قىلما. توختىماي سۆزلەشكە ئادەتلەنگەنلەرنىڭ قانداق ھۈنەرى بار بولسا، ھەممىسىنى مۇشۇ ئىش ئۈچۈن سەرپ قىلار. كۆپ سۆزلەش يۈرەكنى بەدەن ئىچىدە ئۆلتۈرەر. ئۇنداق سۆزلەر كۆپىنچە غەيۋەت - شىكايەتتىن باشقا نەرسە بولماس.

سەنئەتلىك سۆز سۆزلەشكە كۈچەيدىغانلارمۇ كۆڭۈللەرگە ئىز تىراپ سالار. تىلىڭنى ئاغزىڭغا سولا، خەلقنى ھېچنەمە كۈتمە، ئۆز ئەيىبىڭنى كۆرەلەيدىغانلارنىڭ روھلىرىدا بىر قۇۋۋەت نامايان قىل.

پادىشاھلارغا زەرەرلىك ئىشلار

ئەي قېرىنداش، تۆت خىل خۇي پادىشاھلارغا زىيان يەتكۈزۈر. پادىشاھ ھەركىمنىڭ يېنىدا قاقاقلاپ كۈلسە، شۈبھىسىزكى، ھەيۋىسىگە تەسىر يىتەر.

ھەرقانداق پېقىر كىشى بىلەن ئولتۇرۇپ - قوپۇشمۇ پادىشاھلارنىڭ ھۆرمىتىنى ئازايتۇر. يەنە ئاياللار بىلەن كۆپ خىلۋەتتە بولسا، ئۆزىنى ھۆرمەتسىز بىر شاھ مەۋقەسىگە چۈشۈرۈر. جاھانغا ھۆكۈمدارلىق قىلىش قۇدرىتىگە ساھىب بولغانلار خەلقنى قاقشاتماسلىق جەھەتتە مەيىل كۆرسىتۈر.

پادشاھلارغا ئادالەت ۋە كەرەم يارشۇر. تاكى ئالەمگە بۇ نېمەتلەر بىلەن سۆيۈنۈش، پاراغەت كەلتۈرسۇن. پادشاھ بىر قېتىم زۇلۇم قامچىسىنى كۆتۈردىمۇ، ئۇنىڭغا نە قوشۇننىڭ، نە خەزىنىنىڭ پايدىسى بولماس. ئەمما، ئۇ ئادالەتلىك ۋە تەبەسسۇم چىراي بولسا، مەملىكەتنى ياخشى تۇتار. سۇلتان بىر لەشكەرلەرگە نىسبەتەن كەرەم ۋە ئېھساندا بولسا، ئۇنىڭ ھەققىدە يۈزلەرچە ئىنسان جان ۋە باشلىرىنى پىدا قىلىدۇ.

گۈزەل خۇيلار باياندا

تۆت ئىش بۈيۈكلۈككە دەلىلدۇر. مۇنۇ سۈپەتلەرگە ساھىب بولغان كىشى بۈيۈكلۈك تاپۇر: ئىلىمگە ھېسابسىز ھۆرمەت كۆرسىتىش، خەلققە توغرا جاۋاب بېرىش، ئىرىپان ۋە ئەقىل ساھىبلىرىنى، ئىلىم ۋە ئەقىل ئەھلى بولغانلارنى ئېتىبارلىق كۆرۈش. ئەي قېرىنداش، سەن ئەقىللىق ئىنسان بولساڭ، خەلققە نىسبەتەن شېرىن سۆزلۈك بول. مۇز چىراي، ئاچچىق سۆزلۈك كىشىلەردىن دوستلىرى يۈز ئۆرۈيدۇ. دۈشمەندىن ساقلانمىغان كىشى ئاخىر ئۇنىڭدىن جاپا ۋە زەرەر كۆرەر. دۈشمەننى يېنىڭغا يېقىنلاشتۇرما، ئۇنىڭدىن يىراق تۇرۇش خەيرلىكتۇر. دائىم دوستلار بىلەن بىللە بول، قولۇڭدىن كەلسە دۈشمەننىڭ يۈزىنى كۆرمەسلىككە تىرىش. دوستلار ئارىسىدا خۇشال ياشا، ئەقىللىك بار بولسا، دۈشمەننىڭدىن يىراق قاچ. ئەي ئوغۇل، ئوزۇق يولىنى ئىزدە، غەيۋەت - شىكايەتلەرنى بىر ياققا تاشلا.

تەھلىكلىك ئىشلار

ئەي قېرىنداش، تۆۋەندىكى ئىشلاردا تەھلىكە باردۇر، قولۇڭدىن كەلسە، ئۇلاردىن ساقلان: يامانلارغا دوستلۇق، دۇنيا سۆيگۈسى، ئايال چۈشكۈنلۈكى. يارىماسلار بىلەن ئولتۇرۇپ - قوپماق جاھاننىڭ ئۆلۈمدۇر.

دۇنيانى تېشىدىن ھەرقانچە رەڭلىك ۋە نەقىشلىك كۆرسەتسەڭمۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە يىلاننىڭكىدەك زەھەر توشار. ئۇ كۆرۈنۈشتە گۈزەل ۋە كۆڭۈل تارتقۇچىدۇر، ئەمما زەھەرلىرى بىلەن جاننى تەھلىككە ئۇچرىتار. بۇ نەقىشلىك يىلاننىڭ زەھىرى ئۆلتۈرگۈچىدۇر. ئەقىللىق ئىنسان ئۇنىڭدىن يىراق تۇرىدۇ. بالىلاردەك سېرىق، قىزىل رەڭگە ئەسرا بولما، ئاياللاردەك رەڭ ۋە پۇراققا ئالدىنما. دۇنيا دېگەن ئالدىغۇچى، كېلىندەك گىرىم قىلغان كىشىنىڭ مەقسىتى ھەرقاچان باشقا بىر خوجا ئىستىمەكتۇر.

بەختىيار كىشى شۇدۇركى، ئۇ جۈپتىنى ئۆزى بىلەن بىرگە ياشىتىدۇ، ئەمما ھەددىدىن بەك ئاشقان خوتۇنغا چېكىنگەچ ئۈچتىن توققۇزغىچە ئۆزىدىن ئايرىلىش قەغىزى بېرىدۇ. چۈنكى، بۇ ياسانچۇق خوتۇن ئاۋۋال خوجىسىغا كۈلگەن ئېغىزلىرى بىلەن سۆيگۈ سۈنۈپ، ئارقىدىن ئۇنى تىل يارىسى بىلەن ئۆلتۈرگۈچى بىر ۋاپاسىزدۇر.

يوقسۇللۇققا سەۋر قىلىش توغرىسىدا

ئەي ئوغۇل، پېقىرلىق نېمىدۇر، بىلەمسەن؟ بىلمىسەڭ، مەن ساڭا سۆزلەپ بېرەي: پېقىر ئەزەلدىن يوقسۇل ياشىسىمۇ، ئۆزىنى خەلققە نىسبەتەن نېمەت ساھىبى كۆرسىتۈر. ئاچ بولۇر، توقلۇقتىن دەم

ئۇرۇر، ئۇ ئۆز دۈشمىنى بىلەن قانداقمۇ دوست بولالسىن؟
 پېقىر كىشى قانچىلىك جۈدىگەن، تۈگەشكەن ۋە دەرىمانسىز بولسىمۇ، يەنىلا ئىبادەتكە
 يولداشلىرىدىن كېيىن قالماس. يوقسۇللۇقۇڭنى ھېچكىمگە ئاشكارىلىما، بۈگۈنكى مېھنەتنى ئەتىگە
 قويما. غەم قىلما، ئەتە ساڭا جان ئاتا قىلىدىغان تەڭرى نىھايەت سەندىن بىر ناننى ئاياپ ئولتۇرماس.
 يەنە نېمىدەپ چۈمۈلىدەك دان توشۇيسەن؟ ئەركەك بولساڭ، يوقسۇللۇققا مەردلەرچە قېتىل. ئەگەر
 تەۋەككۈل قىلىپ زەپەر قۇچالساڭ، تەڭرى ساڭا قۇشلارغا ئوخشاش رىزىق بېرۇر.
 پېقىر ئىنسان تەڭرى ئاتا قىلغان بىر بۇردا مايىسىز نانغىمۇ شۈكۈر قىلار. باينىڭ يېنىدا
 كەمەردەك قىمىرلىمىغىنىكى، ساپسايپار بىلەن دوست بولمايسەن. ھەق يولچىسىغا خەلقنىڭ غەيۋەت -
 شىكايىتىدىن سىقىلىش چۈشەنچىسى، يىرتىق جەندىدىن نومۇس قىلىش قايغۇسى يوقتۇر. شان -
 شۆھرەتتىن زوقلانغان كىشىنى خاس قۇل دەپ ھېسابلىما، بەلكى ئۇ پەس بىر ئادەمدۇر. كۆڭلۈڭدە
 بېزەك، سەلتەنەت سەۋداسى بولمىغاندىكىن، ئات ۋە ئېگەر قايغۇسى قەيەردىن بولسۇن؟
 كۆڭلۈڭ يۈزىنى ھاۋايى - ھەۋەستىن ئۆرۈگەندىن كېيىنلا، ھەقنى تاپىدىغانلىقىڭغا
 ئىشىنىلەيسەن.

ئەخمەقلىقنىڭ ئالامەتلىرى

ئەخمەقلىقنىڭ تۆت ئالامىتى باردۇر، ساڭا بۇلارنى سۆزلەپ بېرەي: ئۆز ئەيىبىنى كۆرمەي،
 باشقىلارنىڭ قۇسۇرىنى ئىزدەش؛ كۆڭلىگە خەسسىلىك ئۇرۇقى چاچقان ھالدا جەۋانمەردلىككە
 ئىنتىلمەك. خۇيى بىلەن خەلقنى رازى قىلمىغان كىشىنىڭ تەڭرى ئىشىكىدە ھېچقانداق ئېتىبارى
 يوقتۇر. ئادىتى ناچار، خۇيلۇق بولغاننىڭ ئىشى دائىم نەپەت قازانماقتۇر. يامان خۇي تەندە جاننىڭ
 بالاسدۇر. ناچار خۇيلۇق كىشى ئىنسان ھېسابلانمايدۇ. خەسسىلىك جەھەننەم دەرىخىنىڭ بىر
 شېخىدۇر. بىچارە كىشى، خەسسىمۇ قورۇ - جايىنى ساقلايدىغان ئىتلارغا ئوخشايدۇ. خەسسى قانداقمۇ
 جەننەت يۈزى كۆرسۇن؟ ئۇ پىلنىڭ تاپىنى ئاستىغا چۈشكەن بىر پاشىدۇر. خەسسىلىك پىتنىسىدىن
 ئۆزۈڭنى چەتكە تارتقىنىكى، ئەخمەقلەردىن ھېسابلانمايسەن.

ئېسەنلىك توغرىسىدا

ئەي ئەزىز، بالادىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مۇنۇ ئىشلاردىن قول تارتىش كېرەكتۇر. مال - دۇنيا ۋە
 نەپىتىن قولۇڭنى يىراق تۇتقىنىكى، ساڭا بالا يۈزلەنسۇن.
 ھېرىس ۋە تەمە كېسەللىكلەرگە تۇتۇلغان بولساڭ، ساڭا ھەر تەرەپتىن بالا يۈزلىنەر. پۇل
 سەۋداسىغا گىرىپتار بولمىغان كىشى قەيەردە بولمىسۇن، سالامەتتۇر. ئەي ئوغۇل، نەپىس ۋە مال -
 دۇنيا بالاسىدىن قۇتۇلغىنىكى، بالادىنمۇ، تەھلىكىدىنمۇ يىراق بولسەن. بىرمۇنچە كىشىلەر باركى، ئۇ
 بىچارىلەر نەپىس سەۋەبىدىن بالاغا ئۇچراپ، زەئىپلەشكەندۇر. نەپىس بالاسىغا مۇپتىلا بولغان، بىچارە
 كىشى مۇرادىسىز قۇشتەك كېلىپ ئوۋچىنىڭ تۇزىقىغا چۈشەر.
 ئەي ئوغۇل، كۆڭلۈڭ خۇشال ياشاشنى ئىستىسەڭ، جاھاننىڭ بارى بىلەن يوقنى جورا ھېسابلا.
 ھەقنىڭ قەھر ۋە ئازابىدىن قورقۇمسىز ياشىما، مۇمىن كىشىلەرنى قاقشىتىشنى ئويلىما. بالاغا

يولۇقساڭ، ھېچ كىشىدىن ياردەم تىلىمە، چۈنكى ئالادىن باشقا پەريادلارغا يېتىشكەن بىر ياردەمچى يوقتۇر. سەن قاقشاتقان كىشىلەردىن ئۆزۈر تىلىگەنكى، ئۇلار ھېساب يېرىدە ساڭا دۈشمەن بولۇپ قالمىسۇن. نېمەتلەر سەۋەبىدىن تەڭرىدىن بايلىق تىلىگەنلەر، ئۇ بايلىقنى قانائەتتىن تاپالايدۇ.

ئەقىل ۋە ئىلىم ئالامەتلىرى

ئەي ئەزىز، ئاقىل ۋە بىلىم ساھىبلىرى تۆت نەرسىدىن يىراق بولۇش كېرەكتۇر. ئەقىللىق ۋە بىلىملىك كىشى بىر ئىشنى قولدىن ئىش كەلمەيدىغانلارغا تاپشۇرماسلىقى، ھۆرمەتسىزلەرگىمۇ ياخشىلىق قىلماسلىقى لازىم. ئەقىللىك بار بولسا، يامانلىققا ھەۋەس قىلما، بۇ تۇراقسىز دۇنيادا قولۇڭنى بوش ئۆتكۈزمە. كىشى مۇلايىم ۋە ئوچۇق كۆڭۈللۈك بولسا دەردىسىز ياشار. دۇنيادا ھەركىمدىن ئېشىپ كېتىشنى ئىستىسەڭ، كىشىلەرگە تۈز، نان بېرىشتە سېخى بول. ئۆز زامانىڭدا ئادالەت كۆرسىتىشنى ئىستىسەڭ، ئەي ئوغۇل، قول ئاستىڭدىكىلەرنى ياخشى قوغدا. بەرگەن ئۆگۈتنى يادىدا تۇتىدىغان كىشى ئۇنى باشقىلارغىمۇ ئاڭلىتالايدۇ. ئۆز ئۆگۈتلىرىگە ئۆزى ئەمەل قىلمىغان كىشىنىڭ سۆزىنى باشقىلارمۇ ئاڭلىمايدۇ. ئەي ئەقىل ئىگىسى، شەرىئەت ئىشىكىدە سەت كۆرۈنگەن ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئەتراپىغا يولۇقما. ئىشىڭنىڭ باشتىن - ئاياغ توغرا بولۇشىنى ئىستىسەڭ، ئۆز ئىستىكىڭ بويىچەلا ھەرىكەت قىلما.

كامىل ئەقىلنىڭ دەلىللىرى

تۆت نەرسە ھەركىم ئۈچۈن ياخشىدۇر. ئەي ئەزىز، بۇلارنى ساڭا سۆزلەپ بېرەي، ئېسىڭدە تۇت: بىرىنچىسى، ياخشىلىق قىلىش؛ ئىككىنچىسى، ئەقىلنى باشقا توپلاش؛ ئۈچىنچىسى، سەۋرلىك ئادەملەر بىلەن ئولتۇرۇپ قوپماق؛ تۆتىنچىسى، خەلققە ھۆرمەت كۆرسىتىش، ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىش.

يامان خۇيلار

ئەي گۈزەل خۇيلۇق كىشى، يەنە تۆت تەبىئەت باردۇركى، ئۇلار بارلىق نەرسىدىن سەت ۋە قوپالدۇر. ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى، ھەسەتخورلۇق؛ ئىككىنچىسى، ئۆچمەنلىك، بۇنىڭدىن كېيىن ماختانچاقلىق كېلۇر؛ ئۈچىنچىسى، غەزەپلىنىش؛ تۆتىنچىسى، قىزغانچۇقلۇقتۇر. ئەي ئوغۇل، بۇ خۇيلارنىڭ توزانلىرىدىن يىراق تۇر، چۈنكى بۇ قىلىقلار سەتتۇر. بۇ خۇيلاردىن پاكلىنىپ، ئالتۇندەك ساپ بول، تۇپراق بولۇشتىن ئىلگىرى تۇپراققا ئوخشاش تۈز كۆڭۈللۈك بول. ھېرىسىنى تاشلىغىن - دە، قانائەتكە ئېرىش. نىھايەت بىر كۈنى ئۆلۈمنى چۈشەن. دائىم دوستلار بىلەن ئولتۇرۇپ - قوپۇشقا ئەھمىيەت بەر، قولۇڭدىن كەلسە دۈشمەن يۈزىنى ھەرگىز كۆرمە.

تەلەپسىزلىكنىڭ ئالامەتلىرى

تەلەپسىزلىك نىشانى تۆت نەرسىدۇر. ئوچۇق كۆڭۈللۈك بولساڭ، بۇلارنى ئېسىڭدە چىڭ تۇت:

ئەخمەقنىڭ پىكىرىگە پىكىر قاتناشتۇرۇش، جاھىلغا پۇل بېرىش، دوستلارنىڭ ئۆگۈتلىرىنى ئاڭلىماسلىق ھەقىقەتتە تەلەپسىزلىكتۇر. دۇنيا ئىشلىرىدىن ئىبىرەت ئالمىغان كىشى، كىشىلەرنىڭ نەپىتىگە قالدۇر. ئەخمەق بىلەن مەسلىھەت قىلغان بىچارە كىشىنى مەلئۇن شەيتان لالما ئىتقا ئوخشاش خار قىلار. مېلىنى جاھىللارغا تەسلىم قىلغان ئىنسان قانداقسىگە بەختلىك بولالايدۇ؟ ئەخمەقنىڭ قولىغا پۇل كىرگەندە، ئوچۇملاپ خەجلىشىنى كۆزلەر. ئەخمەق دوستتىن ئۆگۈت ئاڭلىماس، جاھىللىقى سەۋەبىدىنمۇ لەنەتكە قالار. ئەي يىگىت، زاماندىن ئىبىرەت ئالغىنىكى، ئەخمەقلەر قاتارىدا سانالمايسەن.

بۈيۈك ۋە مەقبۇل سۈپەتلەر

تۆت نەرسە باردۇركى، بۇلار كۆرۈنۈشتە كىچىك بولسىمۇ، ئەمما بەك مۇھىمدۇر. بۇلاردىن بىرى دۈشمەن؛ يەنە بىرى ئوت؛ ئۈچىنچىسى، ئاغرىق - سىلاق؛ تۆتىنچىسى بولسا، سېنى بېزىگەن بىلىمدۇر. بۇلارنى سەن كىچىك چاغلىما. دۈشمەننى كىچىك چاغلىغان كىشى بىر كۈنى ئۇنىڭ بالاسىدىن پەرياد چېكىدۇ. ئوت بىر قېتىم ئۇچقۇندىدىمۇ، پۈتۈن ئالەمنى مۇشۇ ئۇچقۇندا كۆيگەن ھالدا كۆرسەن.

ئىلىم ئاز بولسىمۇ، ئۇنى چوڭ بىل، چۈنكى ئىلىمنىڭ ھېسابسىز قىممىتى باردۇر. ئازراق ئاغرىقنىڭمۇ چارىسىنى ئىزدە، بولمىسا ئاغرىق باشلاندىمۇ، ئاجىز بولۇپ قالغانلىقىڭنى چۈشىنىپ يېتەرسەن. باش ئاغرىقىنىڭ ئىلاجىنى ئىزدىمىگەن كىشى مىزاجىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن قورقماسلىقى لازىم. ئەي ئوغۇل، بىر كۈنى تىز چۆكۈشكە مەجبۇر بولۇپ قالماستىن ئۇچۇن، دۈشمەن سۆزىدىن دائىم ساقلان. ئۇچقۇن ھالىتىدىكى ئوتنى سۇ بىلەن ئۆچۈرۈش مۇمكىندۇر، ئەمما ئۇ يالقۇنغا ئايلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن خۇدا ساقلىسۇن.

رەسۋاللىقتىن پەيدا بولىدىغان ئىشلار

ئەي ئوغۇل، تۆت نەرسىدىن يەنە تۆت نەرسە مەيدانغا كېلىدۇ. جاھىللىقتىن رەسۋاللىق پەيدا بولۇر. ئاچچىقلانغاندىن كېيىن پۇشايمان قىلغاننىڭ پايدىسى بولماس. شۈبھىسىزكى، كىبىردىن دۈشمەنلىك، ھۇرۇنلۇقتىن چۈشكۈنلۈك ھاسىل بولۇر. ئوتتۇرىدا بىر جاھىل پەيدا بولسا، خەلق ئۇنىڭ بەتبەختلىكىدىن زىيانغا ئۇچرار. ئاچچىقنىڭ كەينىگە كىرگەن جاھىلنىڭ ئېرىشىدىغىنى پۇشايماندىن باشقا نەرسە بولماس.

كىبىردىن بېشى كۆككە يەتكەن كىشىنىڭ دوستلىرى ئاخىردا ئۆزىگە دۈشمەن بولۇر. ھەركىم ھۇرۇنلۇقنى ئادەت قىلىۋالسا، خورلۇق بىلەن پالتىنى پۈتتۈرۈپ چىقار. ئاچچىقنى يېڭەلمىگەن كىشى ئاخىردا كۆپ پۇشايمان قىلار. مىسكىن ۋە تويماس كىشى ئىنسان ئەمەس، بەلكى كالا - ئېشەكتىنمۇ ئېشىپ چۈشەر.

ئۇزۇن داۋام قىلمايدىغان تۆت نەرسە

ئەي خوجا! تۆت نەرسىنىڭ ئۆمرى ئازدۇر. ئەي گۈزەل يۈزلۈك ئىنسان، ياخشى ئاڭلا!

سۇلتاننىڭ زۇلمى ئۇزۇن داۋام قىلمايدۇ. دوستلارنىڭ ئازارى ئۇزاق ۋاقىت داۋام قىلماس، ئەمما دوستۇڭ بۇنىڭدىن بەك خۇش بولۇر. قازىنىڭ كۆرسەتكەن ئىلتىپاتىنى ياتلارنىڭ دوستلۇقىغا ئوخشاش ئۆتكۈنچى دەپ بىل. ئايال كىشى مەلۇم ۋاقىت مۇھەببەتلىك كۆرۈنسىمۇ، بايلىقنىڭ ئازايغانچە ئاغزىنى ئاچار. سۇلتان ئۆزىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتىغا زۇلۇم قىلسا، ھۆكۈمدارلىقىنىڭ ئۆمرىنى قىسقارتقان بولۇر. ساڭا دوستلاردىن كەلگەن ئازارلارمۇ سۇ ئۈستىگە يازغان خەتتەك تېزلا ئۆچۈپ كېتىدۇ. ياتلار بىلەن ياشىغان ئىنسان ئۇلاردىن بەك ئاز دوستلۇق كۆرۈر. قاغا گۈلنىڭ پۇرىقىدىن سەسكەنگەندە، بۇلبۇلنىڭ يولداشلىقىدىنمۇ نەپرەتلىنەر. ياتلارنىڭ دوستلۇقى كۆڭۈلنى بەك سىقىدۇ، بۇنى ھەركىم بىلۇر. ئەي ئوغۇل، ياتلارنى كۆرگەن ھامان ئۇنىڭدىن شامالدىك تېز قاچ!

شۈكۈر توغرىسىدا

تۆت نەرسە تۆت نەرسە بىلەن پۈتۈر. ئەي بالا، بۇنى ئاڭلاپ خاتىرەڭدە چىڭ تۇت: كىشىنىڭ ئىلمى ئەقلى بىلەن ئۇلغىيىر. نىيەتمۇ پېئىل ۋە ئەمەل بىلەن گۈزەللىشۈر. دىنىڭ يامانلىقلاردىن ساقلىنىش بىلەن كامال تاپار، نېمىتىڭمۇ شۈكۈر بىلەن موللىشار. قۇلنىڭ كامىللىقى دىندا كۆرۈنۈر، سەنئىتى زاھىتلىق، ئادىتى ئىبادەت بولۇر. ئىلىم ئەقىلنىڭ ئۆتكۈرلۈكىدىن تۇغۇلۇر. سېنىڭ ئەمەلسىز نىيىتىڭگىمۇ ھېچكىم قارىماس. شۈكۈر نېمەتكە بۈيۈك كامال بېرۈر، غاپىللارنى يولغا كىرگۈزۈر. شۈكۈر قىلماسلىق نېمىتىڭنىڭ قولىدىن كېتىشىگە سەۋەب بولۇر. شۈكۈر قىلغانلارنىڭ ئېرىشىدىغىنىمۇ نېمەت موللۇقىدۇر. ئەقىلسىز كىشى ئىلىمدىن پايدا كەلتۈرەلمەيدۇ. ئەقىلسىزلارنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇش ھاجەت ئەمەس. ئەي ئوغۇل، ئەقىلسىزلىق ئىلىمنىڭ زىياندىشىدۇر. ئىلىم بىر قۇش بولسا، ئەقىل ئۇنىڭ قانتىدۇر. ئىلىم ساھىبى بولۇپ، ئىلىمگە ئەمەل قىلمىغان كىشى ئەقىل يولىدىن يىراقلىشىدۇ.

كەينىگە ياندۇرۇش مۇمكىن بولمايدىغان ئىشلار

قولدىن كەتكەندىن كېيىن قايتۇرغىلى بولمايدىغان نەرسە تۆتتۈر. تۈيۈقسىز ئېغىزدىن چىقىپ كەتكەن سۆز، يادىن چىققان ئوق. سۆزلەنگەن سۆزنى قانداقمۇ قايتۇرۇۋالالايسىن؟ يەنە ھېچكىم باشقا كەلگەن قازانى كەينىگە ياندۇرالمىدۇ. ئاتقان ئوق قانداقمۇ كەينىگە يانار؟ مانا بوشقا ئۆتكۈزۈۋەتكەن ئۆمۈرمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاشتۇر. ئويلىماي گەپ قىلغان كىشى كۆپ پۇشايمان قىلار. دېمەيدىغان گەپنى سۆزلىمىگەن، ئەمما سۆزلەيدىغان سۆزنى يوشۇرۇپ بولالمىسەن.

ئۆمۈرنىڭ ھەربىر نەپىسىنى غەنىمەت بىل، چۈنكى ئۇ كەتكەندىن كېيىن ھەرگىز ئارقىغا يانماس. ھېچكىم قازانى بېشىدىن كۆتۈرۈۋېتەلمەيدۇ. ئۆلۈمنى كۈتۈپ تۇرغان كىشىمۇ يامان ھەرىكەتتە بولغان بولىدۇ. سالامەت قېلىشنى ئىستىگەن كىشى ئاغزىغا مۆھۈر ئۇرۇشى كېرەكتۇر. ئۆمۈرگە قانچىلىك قىممەت بەرسەڭ ئەرزيىدۇ. چۈنكى، قولدىن كەتكەندىن كېيىن، ئۇنى تاپالمىسەن.

جەمئىيەتلىق ۋە جەۋانمەدرلىك

تۆت نەرسىدىن تۆت نەرسە چىقار. ئەي ئەزىز، بۇ نۇقتىنى مەندىن ئاڭلاپ خاتىرەڭدە چىڭ تۇت.

سۈكۈتنى ئادەت قىلغان كىشى خاتىرجەم ياشار، ھېچقانداق غەم - قايغۇسى بولماس. ساڭا سالامەتلىك كېرەك بولسا، سۈكۈت قىل. شۇنىڭغا ئوخشاش ياخشىلىقنى ئاشكارىلايدىغانلارمۇ خاتىرجەم بولىدۇ. يىگىت جەۋانمەردلىك بىلەن ئۇلۇغلۇق تاپۇر، شۈكۈر نېمەتنى ئارتقۇزار. نېمەتنىڭ شۈكۈر بىلەن موللىشىۇر. سۈكۈت قىلىپ جىمجىت ياشىغان ئىنسان ئۇچىسىغا سالامەتلىك تونى كىيگەن بولار.

نام قازانماقچى بولساڭ، خەلققە ياخشىلىق قىل. ھەركىم مەردلىك ۋە سېخىلىقنى ئادەت قىلسا، خەلق ئارىسىدا ھۆرمەت كۆرۈر. كىشى ياخشىلىق قىلسۇن يامانلىق قىلسۇن، بىلگىنىكى، ئۇنى ئۆز نەپسى ئۈچۈن قىلغان بولۇر. ئەي قېرىنداش، قولۇڭدىن كەلسە، مەرد ۋە سېخى بول. خەسسىلىكلەرنىڭ مەسكىنىلىكىدىن ساقلانغىنىكى، سېنى جەھەننەم ئوتى كۆيدۈرمىسۇن.

بەزى خۇيلارنى مەيدانغا كەلتۈرىدىغان بىرنەچچە خۇي

تۆت نەرسىدىن تۆت نەرسە ئۆنەر. بۇ نۇقتىنى ئىدىرىكى يۈكسەك بولغانلاردىن باشقىسى چۈشىنەلمەس. بۇ تۆت نەرسە كىمدە ئاشكارا بولسا، ئۇلار پەيدا قىلغان تۆت خۇينىمۇ بىللە كۆرۈر. تىلەمچىلىك قىلغان كىشى خورلۇققا ئۇچىرار. يەنە بەرىكەتنى كىچىك كۆرگەن كىشىمۇ يالغۇز قالۇر. بىر ئىشنىڭ ئاخىرىنى چۈشەنمىگەن كىشى بىر كۈنى پۇشايمان قىلار. ئىشىدا ئېھتىيات قىلمىغان كىشىنىڭمۇ كۆڭلىگە ئېغىرلىقلار كېلۇر.

سۇلتان بىلەن غوۋغاغا قوپقان كىشى ئىشنى باشتىن - ئاخىر خارا ب قىلار. يامان خۇيلىرى سەۋەبىدىن يامان ئىش قىلغانلار شۈبھىسىز دوستلىرىنى قاچۇرۇپ قويار. سۇلتاندىن مەردلىك كۈتكەن كىشى مېلىنىڭ، جېنىنىڭ ئورسىنى كولىغان بولۇر. پادىشاھقا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن كىشى كۈندۈزىمۇ قاراڭغۇ كېچە ئۈچۈن يانار. كىبىر بىلەن باش چايقىغانلار بۆرىگە ئوخشاش ئىنسانلاردىن يىراق ياشار.

دۈشمەن پەيدا قىلىش ۋە قەرزدار بولۇش توغرىسىدا

ئىنساننى چۈشكۈنلۈككە دۇچار قىلىدىغىنى تۆت نەرسىدۇر. ئەي ھەق سۆيگۈچى، ساڭا سۆزلەپ بېرەي، قۇلاق سال، ئۇلار: كۆپ دۈشمەن، ھېسابسىز قەرز، ئايىغى چىقماس ئىش، جان سانى كۆپ ئائىلىدۇر. قەرزگە پېتىپ قالغان مەسكىنىنىڭ ھالىغا ۋاي بولسۇنكى، ھەر دائىم قايغۇدىن قان يۈتىدۇ.

دۈشمەننى كۆپ بولغانلارنىڭمۇ كۆزلىرى دائىم خىرە بولۇر. زىممىسىگە كۆپ ئىش يۈكلەنگەنلەرنىڭ بۇ دۇنيادىكى ئىش - ئەمىلى بولسا، پەرياد چېكىش ۋە شىكايەت قىلىشتۇر.

ساقلىنىشقا تېگىشلىك تۆت نەرسە

ئەي ئوغۇل، تۆت نەرسە خاتا سانىلىدۇ. ئاڭلىغىنىكى، ساڭا باشتىن - ئاخىر سۆزلەپ بېرەي: بىرىنچىسى، خوتۇندىن ۋاپا كۈتمەكتۈركى، بۇ ساپ ئىنسانلار ئۈچۈن چوڭ خاتادۇر. دۈشمەننى

چەكلەش قانداق يالغان ھەرىكەت بولسا، يامان نەپسنىڭ مۇرادىنى ھاسىل قىلىشىمۇ ئاشۇنداق تۇر. يامانلاردىن ساقلانماسلىق قانداق چوڭ خاتالىق بولسا، يارىماسلار بىلەن يولداش بولۇش ئۇنىڭدىنمۇ بەتتەردۇر.

ئۆمۈرنى ئۇزارتىدىغان سەۋەبلەر

ئىنساننىڭ ئۆمرى تۆت نەرسە بىلەن ئۇزىراي. ئەي ئەزىزە، بۇ ئۆگۈتنى ئاڭلا. بىرىنچىسى، خۇش ئاۋازلارنى ئاڭلىماق؛ ئىككىنچىسى، ئايدەك گۈزەل يۈزلەرنى تاماشا قىلماق؛ ئۈچىنچىسى، قايغۇسىز ياشىماق. بۇلار ئىنساننىڭ ئۆمرىنى ئارتتۇرىدۇ. يەنە ئىشى كۆڭلىنىڭ ئىستىكىگە ئۇيغۇن بولغان كىشىنىڭ ئۆمرىگە بەرىكەت يىغار.

ئۆمۈرنى قىسقارتىدىغان سەۋەبلەر

ئىنساننىڭ ئۆمرىنى بەش نەرسە قىسقارتىدۇ. ئەگەردە ئاڭلىغان بولساڭ، بۇلارنى خاتىرەڭدە چىڭ تۇت، ئەي ئەزىز. بۇ بەش سەۋەبىنىڭ بىرى ياشانغاندىكى موھتاجلىق، باشقىلىرى بولسا غەپىرىلىق، ئۇزۇن زامان كېسەل تارتىشتۇر. بۇنىڭ بىلەن تەڭ ئۆلۈكلەرگە قارىغانلارنىڭمۇ شۈبھىسىزكى، ئۆمرى قىسقىراي. ئەي ئوغۇل، بەشىنچىسى دۈشمەن ۋەھمىسىدۇر. ئۆمۈرگە زىيان بېرۈر. چۈنكى، كۆڭلىگە دۈشمەن قورقۇنچى سايە تاشلىغانلارنىڭ ئىشلىرى باشقىچە بولۇر. دۈشمەندىن قورقمىغىنكى، تەڭرى سېنى ھەرقانداق نەرسىدىن ساقلىسۇن.

يۈزنى تۆكۈشكە سەۋەب بولىدىغان بەش خۇي

بالام، خەلقئالەم ئالدىدا يۈزۈم تۆكۈلمىسۇن دېسەڭ، بەش خۇيدىن يىراق تۇر. ئالدى بىلەن يالغانچىلىقنىڭ سەۋەبىدىن ئېتىبارىڭنى چۈشۈرمەسلىكىڭ ئۈچۈن خەققە يالغاننى ئاز سۆزلە. چوڭلار بىلەن غوۋغا چىقارغان كىشى شۈبھىسىزكى، كۈچىنى يوقاتقان بولۇر. خەققە ئەدەپسىزلىك قىلغانلار ئېتىبارىنى چۈشۈرۈۋالسا چۆچۈپ كەتمەيدۇ. ئەي گۈزەل خۇيلۇق كىشى، ھەر ئىشتا يەڭگىلتەك بولما، چۈنكى بۇ خۇي شەرىپىڭنى تۆكەر. بالام، چوڭلار بىلەن ئاز ئۇچراش، ھۈرۈنلۈك بىلەن ئېتىبارىڭنى يوقاتما. ساڭا دۇنيادا نومۇس ۋە شەرەپ لازىم بولسا، دائىم ياخشى خۇيلۇق بولۇشۇڭ كېرەكتۇر. يەڭگىلتەكلىك قىلغانلارنىڭ نومۇس ۋە ئېتىبارى ئاسان تۆكۈلەر. خەققە توغرا سۆزدىن باشقا سۆز سۆزلىمىگىنكى، يۈزۈڭ تۆكۈلۈپ كەتمىسۇن. يالغانچىلىقتىن، خىيانەتتىن يىراق بولغىنكى، دائىم يۈزۈڭدە نۇر پارلىسۇن. ياخشىلىق بىلەن ئۆتەي دېسەڭ، ھېچكىمگە يامان سۆز سۆزلىمە. جاھاندا غەمىسىز ياشاشنى ئويلىساڭ، كىشىلەرنىڭ ئەھۋالىغا كۆز قىزارتما. قۇربىڭ يەتسە، مەردلىك قىلىشقا تىرىش، بۇ ئىش بىلەن شەرىپىڭ ئارتسۇن. جاپاغا چىداشلىق بەر ۋە ۋاپادار بول، چۈنكى بۇلار كىشىنىڭ شەرىپىنى ئارتتۇرىدىغان نەرسىلەردۇر. خەلق ئۈچۈن مەردلىك كۆرسەتكەن كىشى شۈبھىسىز ئېتىبارىنى يۈكسەلدۈرگەن بولىدۇ.

ئەيىبلەرنى ئېنىقلاش توغرىسىدا

قېرىندىشىم، خەقنىڭ ئەيىبلىرىنى يۈزىگە سالمىغىنكى، باشقىلارمۇ سېنىڭ مەخپىي پەردەڭنى يىرتىمىسۇن. كۆڭۈلنىڭ ئارزۇسىغا بېقىپ ئىش قىلمىغىنكى، ئۈستۈڭگە پۇشايمان يۈكى يۈكلىۋالمايسەن. ئەي ھۆرمەت ئەھلى، خەقنىڭ قىممىتىنى تونۇساڭ، خەقمۇ ساڭا ھۆرمەت كۆرسىتىدۇ. ئەگەر تىلىڭنى بەك ئۇزارتىۋالغان بولساڭ، قولۇڭنى قىسقا تۇت، بىكاردىن - بىكار ھەر تەرەپكە قاچما.

جاھاندا بىرەر قىممەت ساھىبى بولمىغان كىشىنى تىرىك ھېسابلىما، ئۇ ئۆلۈكلەردىندۇر. قانائەتسىز كىشىنى دۇنيا مېلى قانداقمۇ باي قىلالىسۇن؟ دائىم ئالادىن قورقۇش بىلەن تەڭ ئۇنىڭ رەھىمىدىنمۇ ئۈمىدلىك ياشا. دۈشمىنىڭدىن ئەپۇ سوراپ گۇناھىڭنى تىلەش يولى بىلەن زەپەر قۇچالايسەن. تۈز كۆڭۈللۈك بول، ئەدەپلىك ياشاشقا تىرىش، گۇناھتىن ساقلانغانلارنىڭ دوستلۇقىنى ئىستە.

سەۋرچان بول، كىشىنى قاقشاتمىغىنكى، ھۈنەر مەيدانىدا داڭق قازىنسىن. زامان ئالىملىرى تەرياققا، جاھىللار ئۆلتۈرگۈچى زەھەرگە ئوخشايدۇ. ئەي خوجا، خەلق تەرياقىتىن شىپا تاپۇر، ئەمما زەھەردىن كىم شىپا تاپالايدۇ؟ سەۋر، مۇلايىملىق، بىلىم كۆڭۈل تەرياقىدۇر. ھېرىس، غەرەز، ئاداۋەت بولسا ئادەمنى ئۆلتۈرگۈچى زەھەردۇر. بارلىق ياخشىلىقنىڭ بېشى خەققە نان بەرمەك (جەۋانمەردلىك كۆرسەتمەك)، ئىشىكىنى دوستلارغا ئوچۇق تۇتماقتۇر.

ھەرقانچە چوڭ ئالىم ۋە ھۈنەر ئەھلى بولساڭمۇ، يەنىلا ئۆزۈڭنى جاھىللاردىن ئۆتە دەپ ھېسابلا.

ئەخمەق كىشىنىڭ ئالامەتلىرى

ئەخمەق ئادەمنىڭ ئىككى نىشانى باردۇر، يەنى بالىلارغا يولداشلىق، ئاياللارغا چۈشكۈنلۈك. بالام، يامان خۇي ئىنساننى ھاياتتىن بەزدۈرەر. بەتخۇيلۇق كىشىنى ئۆلگەن ھېسابلا، ئۇ تىرىك بولالمايدۇ. ئەيىبىڭنى يۈزۈڭگە سېلىپ سۆزلىگەن كىشى ساڭا قاراڭغۇلۇقتىن يورۇقلۇققا توغرا يول كۆرسىتۈر.

ساڭا توغرا يول كۆرسەتكەن ھەربىر ئىنسانغا تەشەككۈرۈڭنى بىلدۈر. جاھان پازىللىرىنىڭ تېنى پاك بولىدۇ. سەن گۈزەل خۇي بىلەن ھايا لىباسىنى كەي. ھالىڭنى ئىككى مۇنۇ كىشىدىن يوشۇرما: ياخشى ھەكىمدىن، ھەقىقىي دوستتىن. ئىشىڭنىڭ باشتىن - ئاخىر توغرا يۈرۈشۈشىنى ئىستىسەڭ، ئۆز ئارزۇيۇڭغا كۆرە ھەرىكەت قىلما، ئوغلۇم! قولۇڭدىن كەلسە ئاياللار بىلەن يولداشلىق قىلما، سىرىڭنىمۇ ئۇلارغا ئاچما.

ئەي ئەقىللىق كىشى، شەرىئەت ۋە ئەخلاق بابىدا تىلغا ئېلىنمىغان نەرسىلەرگە ئەسلا يېقىن يولما. تەڭرى ساڭا ھارام قىلغان نەرسىلەردىن يىراق تۇرغىنكى، ياخشى نام قازىنسىن، تەڭرى ئەلۋەتتە ساڭا رىزىق ئىشىكىنى ئاچقاندۇر. كۆڭلۈڭنى ئازادە تۇت، بەك ئازابلانما. قېرىندىشىم، تەبەسسۇم چىراي، خۇش سۆزلۈك بولغىنكى، ئالەمدە جەۋانمەردلىك بىلەن داڭق قازىنسىن. ئەي سەۋدا كىشى، ئۆلۈم ۋە ھىممىسىگە كۆپ بېرىلمە، ئۇنىڭ ۋاقتى كەلمىگۈچە ئالدى - ئارقىسىنى ھېچكىم چۈشەنمەس.

كۆڭلۈڭنى كىرلاردىن پاكىزلا، قولۇڭدىن كەلسە پىتنە - پاسات توشۇما. ئوغلۇم، ئەمىلىڭگە بەك ئىشىنىپ كەتمەي، كۆڭلۈڭنى تەڭرىنىڭ رەھىمىتىگە باغلا. پۈتۈن بارلىقنىڭ ئەڭ ياخشىسى گۈزەل

خۇيدۇر. كىشىلەر گۈزەل خۇيىنى بەك ياخشى كۆرەر. ئوغلۇم، دائىم تۈز كۆڭۈللۈك بول، شەرەپلىك ئىنسانلارنى بېزىگەن مانا مۇشۇدۇر. شەھۋەتكە ئەسىر بولغان بىچارە كىشىنى ھۆر بولسىمۇ قۇل دەپ بىل. ئەگەر تەڭرى ياخشى كۆرگەنلەرگە ئەگەشمەكچى بولساڭ، ئۇنىڭغا ئوخشاشلارنى ئۈزۈڭدىن يىراقلاشتۇر ۋە ئۇلار بىلەن ئاز كۆرۈش. قىممەتسىز كىشىنى ئىقتىدار مەۋقەسىدە كۆرسەڭمۇ، ئۇنىڭغا ياخشى تىلەك تىلەشتىن تىلىڭنى تارت. پەسنىڭ ئىشىكىگە ئاياغ باسما، ئۇنىڭغا ئۇچراپ قالساڭمۇ، ھال - ئەھۋال سورىما. قولۇڭدىن كەلسە ئەخمەقنىڭ ئىشىنى ئۆز يولىغا قويۇۋەتمە، ئۇنىڭغا ئىش بۇيرىمىغىن، ئەمما رىغبەتنىڭ ئار بولسۇن.

دۈشمەنلەردىن ساقلىنىش توغرىسىدا

ئەي ئەقىل ئىگىسى، دۇنيادا چۈشكۈنلۈككە گىرىپتار بولماسلىق ئۈچۈن ئىككى كىشىدىن ساقلان: ئاۋۋال غوۋغاچى تەبىئەتلىك دۈشمەندىن، ئاندىن جاھىللار بىلەن دوست بولۇشتىن يىراق تۇر. ئۆزۈڭنى دۈشمەندىن يىراقلاشتۇرۇش بىلەن تەڭ جاھىل دوستنى يېنىڭدىن يىراق قىلىشقا تىرىش. بالام، خەلققە سەت گەپ قىلما، ئۇلارغا قاتتىق تەگسەڭ، ئۇلار سەندىن يۈز ئۆرۈيدۇ. ئەڭ گۈزەل خۇيلۇق كىمدۇر، بىلەمسەن؟ خەققە گەپ قىلماق شۇ كىشىگە يىپەك كىيىم كىيىدۈرۈشتىنمۇ مەقبۇلدۇر.

ئاچچىقنى يەڭمەك ھەرقانداق باشبۇغنىڭ ئادىتىدۇر. بۇ ئىش ئاچچىق بولسىمۇ شېكەردىن تاتلىقتۇر. جاھاندا باشقىلار بىلەن ياخشى ئۆتمىگەن كىشىنىڭ ھاياتى شۈبھە يوقكى، بەك ئاچچىق ئۆتىدۇ. لەنەتگەردى ۋە خەيرسىز ئادەم، ياخشى بىلگىنكى، سۈتى بۇزۇق بىر ئىنساندۇر، ئەزىزىم، باشقىلارنىڭ گەپ - سۆزىدىن قۇتۇلماقچى بولساڭ، دائىم پاكىز ئىنسانلار بىلەن ئولتۇر.

چۈشكۈنلۈك كەلتۈرىدىغان نەرسىلەر

كىشىگە قايىسى خۇيلار چۈشكۈنلۈك كەلتۈرىدۇ؟ ئاڭلات دەيسەن، بۇلارنى ساڭا سۆزلەپ بېرەي: بىرىنچىسى، چاقىرىلمىغان كىشىنىڭ چىۋىنىدەك ھەركىمنىڭ داستىخىنىغا قونۇشى. چاقىرىلمىغان تۇرۇپ مېھمانغا بارغان كىشى خەلق نەزىرىدە پەس، چۈشكۈن ۋە ئېتىبارسىزدۇر. ئىككىنچىسى، جاھىلنىڭ خەلققە يولباشچى بولۇشىدۇر. ئاندىن دائىم جاھىللىق قىلىدىغان، خەلق بىلەن قارشىلىشىدىغان ئادەملەرنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەك.

بۈيۈكلەردىن تېخىمۇ يۇقىرىدا ئولتۇرۇشنى ئارزۇلىغانلارنىڭ چۈشكۈنلۈككە ئۇچرىشى يىراق ئەمەستۇر. ئۇنداق كىشىلەر سېنىڭ سۆزۈڭگە قۇلاق سالماس. يۈز سۆزۈڭ بولسىمۇ ئۇلارغا سۆزلىمە. دۈشمەنلەردىن ياردەم تىلىمە. جاھاندا بۇنىڭدىنمۇ بەتتەر چۈشكۈنلۈك يوقتۇر. نىيىتى بۇزۇقلاردىن مۇراد ئىزدىمىگىنكى، يۈزۈڭگە چۈشكۈنلۈك توزانى قونمىسۇن. ئېتىبارسىزلىق ۋە ئىرادىسىزلىك پاتىقىغا پېتىپ قالماسلىق ئۈچۈن، خوتۇن ۋە بالىلار بىلەن ئويۇنغا بېرىلمە.

(تەرجىمە قىلغۇچى «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە)

تۈركىيلەرنىڭ سامانىيلار پادىشاھلىقىدىكى ئورنى ۋە رولى

شۈي شۈيا

تەرجىمە قىلغۇچى: ئەخمەت مۆمىن تارىمى

3

ۋەزىر ئۆتبى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ ئەمىرلىرى پۈتۈنلەي تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر گۈرۈھىنىڭ قولىدىكى ئويۇنچۇققا ئايلىنىپ قالدى. مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ پارچىلىنىشى بىر تەرەپتىن ھۆكۈمەتنى تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنى تىزگىنلەشتىن مەھرۇم قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر گۈرۈھىنىڭ ھۆكۈمەتنى تىزگىنلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ھەربىيلىك بىلەن ھاكىمىيەتنىڭ بىرلىشىپ كېتىش يۈزلىنىشىنى پەيدا قىلدى. بۇ دەۋرنىڭ (982 - يىلى 4 - ئايدىن 999 - يىلى 10 - ئايغىچە) ئالدىنقى مەزگىلىدە مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، توقۇنۇش تۈركىي ھەربىي گۈرۈھلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشقا ئورۇن بوشاتتى. تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر ئەمىر ۋە ۋەزىردىن پايدىلىنىپ ھوقۇق تالىشىپ، بىرەر پارچە زېمىن ئىگىلەپ تەپرىقچىلىك قىلماقچى بولدى. ئۇلار ئۆز مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن ھەر قېتىم زۆرۈر تاپقاندا، باشقا خانلىقلارنىڭ قوشۇنلىرىنى ئەكېلىپ قارشى گۈرۈھنى باستۇردى. بۇنىڭ بىلەن سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ كۈچى كۈنسېرى ئاجىزلىشىپ، زېمىنى پەيدىنپەي يۈتۈۋېلىندى.

ۋەزىر ئۆتبىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىك خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن، بۇخارا دا دەرھال ئىسيان كۆتۈرۈلدى. سامانىيلار ئوردىسى خۇراسان ۋالىيسى تاسنى بۇخاراغا تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە چاقىرتتى. ئەمما، تاس ئۆزىنىڭ سپاھسالار (قوشۇن قوماندانى) لىق ئەمىلىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، رەقىبلىرى (سىمجۇر ۋە فائىق باشچىلىقىدىكى) بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ، ئەمىرنى ھوقۇقنى قايتىدىن تەقسىملەشكە ماقۇل كەلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئىبراھىم سىمجۇر كۈھىستاندا قېلىپ، ئوغلى ئەبۇئەلى ھىراتنىڭ ۋالىيسى بولدى. فائىق بولسا بەلخنىڭ ۋالىيسى بولدى. شۇنداق قىلىپ تۈركىيلەر ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ ئەمىرنى تىزگىنلەپ، ناھايىتى زور سىياسىي ھوقۇققا ئىگە بولۇۋالدى. ۋەھالەنكى، مۇرەسسە ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن بۇ كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقى تاس بۇخارادىن كېتىشى بىلەنلا بۇزۇلدى. 983 - 984 - يىلى سىمجۇر ۋە فائىق گۈرۈھى تاسنىڭ بۇخارادىن كەتكەن

① بېشى ئۆتكەن ساندا

پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ دۈشمىنى — ئۇتبى جەمەتىدىن بولغان مۇھەممەد بىننى ئۇزارنى ۋەزىر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تاس ئەمىلىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئىبراھىم سىمىجۇر قايتا سپاھسالار بولدى. نەتىجىدە ئىككى چوڭ گۇرۇھنىڭ توقۇنۇشى ئاخىر پارتلىدى. تاس ئىسيان كۆتۈرۈپ نىشاپورنى ئىگىلىدى. ئۇ بۇيلاردىن فەخرۇد - دەۋلە (Fakhr ad-Dawla) نىڭ ياردىمىگە ۋە پارس پادىشاھى شارائەد - دەۋلە ئەبۇل فاۋارس (Sharaf ad-Daula Abul - Fawaris)، بۇ كىشى بۇيلارنىڭ خان جەمەتىدىن ئىدى) نىڭ ئىككى مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىغا ئېرىشىپ، سىمىجۇر ۋە فائىققا قارشى چىقتى. ئەمما، ئۇ 987 - يىلى 12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى نىشاپوردا يەنىلا سپاھسالار ئىبراھىم سىمىجۇر، ئوغلى ئەبۇ ئەلى ۋە ھاجىپ فائىقنىڭ قوشۇنىدىن مەغلۇپ بولۇپ، گۇرگانغا قېچىپ كېتىپ، كېيىنكى يىلى شۇ يەردە چۇما كېسىلى بىلەن ئۆلدى.

989 - يىلى ئەتىيازدا ئىبراھىم سىمىجۇر ئۆلۈپ، ئوغلى ئەبۇ ئەلى خۇراسان ۋالىيسى بولدى. ئۇ سامانىيلار پادىشاھلىقى قوشۇنىنىڭ ئەمىرى بولۇپ، «ئىمادۇد - دەۋلە» (Imad - ud - Daulah) دېگەن نامغا ئېرىشتى ھەم كوھىستاننىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. ھالبۇكى، ئۇنىڭ كۆتۈرۈلۈپ كېتىشى فائىقنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. فائىقمۇ ئەسلىدە ۋەزىر ئۇتبىغا ھەم سابىق خۇراسان ۋالىيسى تاسقا قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىنلا سىمىجۇر جەمەتى بىلەن بىرلەشكەن بولۇپ، تاسنى يېڭىش ئۇنىڭ كۈچىنى زورايتىپ، نىيىتىنى يامانلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. بۇ ۋاقىتتا ئورتاق دۈشمەن يوقالغاندىن كېيىن، فائىق بىلەن ئەبۇ ئەلىنىڭ ئۆز ئالدىغا چوت سوقۇشى مۇقەررەر ئىدى. ئەمىر نوھ II ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، دەسلەپتە ئەبۇ ئەلىنىڭ قوشۇن ئەمرىلىك ئەمىلىنى ئېلىۋېتىپ، ئورنىغا فائىقنى قويدى. ئارقىدىن فائىق ھىراتقا بېرىپ، ئەبۇ ئەلىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنىڭ بىلەن قاتتىق سوقۇشتى، ئەمما 990 - يىلى مەغلۇپ بولدى. ھالبۇكى، ئۇ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئوردىغا ئاسىيلىق قىلىپ بۇخارانى ئىگىلەشكە ئۇرۇندى. لېكىن، يەنە ئەمىر نوھ II گە خىزمەت قىلىدىغان تۈركىي سەردار بەگ تۈزۈن (Bektuzun) تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، مەرۋىگە (Marwar - Rud) قېچىپ كېتىپ، ئارقىدىن يەنە بەلخنى ئىگىلىۋالدى. ئەبۇ ئەلى بىر مەھەل داڭ چىقارغاندىن كېيىن، ئەمىر ئامالسىز ئۇنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بارلىق سامانىيلار ئۆلكىلىرىنىڭ ۋالىيسى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى ھەم ئۇنىڭغا «ئىلاھ پاناھىغا ئالغان ئەمىرلەر ئەمىرى» (Divinely - aided Amirs of Amir) دەپ نام بەردى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەبۇ ئەلى ئۆزىنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمرانى ئىكەنلىكىگە تەمەننا قويۇپ، قوشۇننىڭ تەلىپى دەپ بارلىق خەزىنە كىرىمىنى، ھەتتا پادىشاھ جەمەتىگە بېرىلىدىغىنىنىمۇ ئايرىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بارلىق سامانىيلار ئۆلكىلىرىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي، ئىقتىسادىي چوڭ ھوقۇقى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ قولىغا ئۆتتى.

ھەرقايسى تۈركىي ھەربىي گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تۈركىيلەرنىڭ مەركەزدىن ئېغىش خاھىشىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، سامانىيلار پادىشاھلىقىنى مالىمانچىلىققا پاتۇرۇپ، پارچىلاپ، ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئۇنى ئىستېلاچىلار ئاسانلا دەپسەندە قىلىدىغان نىشانغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. بۇ ۋاقىتتا ئىستېلاچىلارنىڭ قوشۇنلىرى ئاللىقاچان ماۋەرائۇننەھرنىڭ شىمالىغا يېقىنلىشىپ قالغانىدى. 991 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى ھارۇن بۇغراخان (Bughara Khan Harun) قوشۇن باشلاپ سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنىغا بېسىپ كىردى. شۇنىڭ بىلەن ئەمىر نوھ II ھاجىپ ئاياچ (Ayach) نى قوشۇن باشلاپ ھارۇن بۇغراخانغا تاقابىل تۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئەمما، ئۇ پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن نوھ II ۋە ئوردىدا ۋەزىرلىرى يېڭى دۈشمەن ئالدىدا چارىسىز قېلىپ، لەشكىرىي ھوقۇقىنى تۇتۇپ تۇرغان تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەردىن ياردەم تىلىدى. تەخمىنەن 100 يىلدەك دەۋر

سۈرگەن سامانىيلار پادىشاھلىقى (مىلادىيە 900 - يىلى ئەمىر ئىسمائىلنىڭ سەفارىيلار خانلىقىنى مەغلۇپ قىلىپ، خۇراساننى ئىگىلىگەندىن باشلاپ ھېسابلىغاندا) ئەمدىلىكتە پۈتۈنلەي تۈركىيلەرگە تايىنىپ تۈركىي مۇسۇلمان پادىشاھلىقى - قاراخانىيلار خانلىقىغا تاقابىل تۇرۇشقا مەجبۇر بولۇۋاتاتتى. چۈنكى، ماۋەرائۇننەھردىكى خەلق ئېغىر باج - سېلىق تۈپەيلى قاتتىق جەبرگە قېلىپ، سامانىيلار پادىشاھلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان ھەمدە جەڭ چاقىرىقى بىلەن پۇقرالارنى مۇسۇلمان قاراخانىيلار قوشۇنلىرىغا قارشى تۇرغۇزۇشنىڭ ئىمكانىيىتى قالمىغان بولۇپ، خەلقنى قوزغاپ دۆلەتنى قوغداش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

دۆلەتنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئەمىر نوھ II ئامالسز ئاسىي فائىقنى كەچۈرۈم قىلىپ، سەمەرقەندنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەپ، ئۇنىڭدىن بۇغراخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىنى توسۇشنى ئۈمىد قىلدى. ھالبۇكى، فائىق جەڭدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەنە ئاسىيلىق قىلىپ دۈشمەنگە تەسلىم بولدى. بۇنىڭ بىلەن نوھ II ئامالسز پايتەختنى تاشلاپ مازاندىران تەۋەسىدىكى ئامۇلغا (Amul) قېچىپ كەتتى. 992 - يىلى 5 - ئايدا ھارۇن بۇغراخان توسالغۇسىزلا سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى بۇخاراغا كىردى. فائىق بۇغراخاننىڭ ئالدىغا قارشى ئالغىلى چىقتى ھەم ئۇنىڭغا تەۋەلىك بىلدۈردى. بۇغراخان ئۇنى بەلىخ ۋە تېرمىز (Termiz) نىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى.

بەزى تارىخىي كىتابلاردا (مەسىلەن، ئۇتبىنىڭ «كىتابىل يەمىنى» دېگەن كىتابى) فائىق بۇغراخاننى سامانىيلار پادىشاھلىقى زېمىنىغا ھۇجۇم قىلىشقا تەكلىپ قىلغان، دېيىلگەن. مىرخاۋەند (Mirxhwand) ۋە كېيىنكى بەزى تارىخشۇناسلار بولسا، ئەبۇ ئەلى بۇغراخان بىلەن سامانىيلار پادىشاھلىقى زېمىنىنى بۆلۈشۈۋېلىش ئۈچۈن، ئۇنى تاجاۋۇز قىلىشقا تەكلىپ قىلغان، دەپ قارىغان. ھالبۇكى، مۇئەللىپنىڭ قارىشىچە، بۇغراخاننىڭ بۇخاراغا خوجا بولۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىشلاردىن قارىغاندا، بۇغراخاننى غەربكە يۈرۈشكە تەكلىپ قىلغىنى فائىق بولۇشى مۇمكىن، شۇنداقلا ئەبۇ ئەلىنىڭ بۇغراخان بىلەن كېلىشكىنىمۇ راست. بارتولدىنىڭ ئېيتىشىچە، ئەبۇ ئەلى بۇغراخان بىلەن سامانىيلار پادىشاھلىقى زېمىنىنى بۆلۈشۈۋېلىش توغرىسىدا مەخپىي كېلىشىپ، بۇغراخان ماۋەرائۇننەھرنى، ئەبۇ ئەلى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆلكىلەرنى ئىگىلىمەكچى بولغان. بىراق، بۇغراخان بۇخارادىكى ئورنىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىنلا پۈتۈمگە خىلاپلىق قىلىپ، ئەبۇ ئەلىنى ئۆزىگە تەۋەلىك بىلدۈرۈشكە قىستىغان. بۇنىڭ بىلەن ئەبۇ ئەلى چىداپ تۇرالماي نىيىتىنى ئۆزگەرتىپ، ئەمىر نوھ II نىڭ تاجاۋۇزچىلارنى قوغلاپ چىقىرىشىغا ياردەملەشمەكچى بولۇپ، بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇنىڭدىن ئۆزىگە «خەلىپە تەيىنلىگەن ۋالىي» دېگەن نامنى بېرىشىنى شەرت قىلغان. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئەبۇ ئەلى بۇنىڭدا نوھ II بىلەن بىرلىشىپ بۇغراخاننى قوغلاپ چىقىرىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ خۇراساننىڭ مۇستەقىل خوجىسى بولۇش نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرماقچى ھەم بۇنى قانۇنىيلاشتۇرماقچى بولغان. ۋەھالەنكى، مۇشۇنداق ئېغىر شەرتكە نوھ II يەنىلا ماقۇل بولغان. نوھ II يەنە بۇنىڭ ئالدى - كەينىدە تۈركمەنلەردىن ياردەم تىلىگەن ھەم خارەزىمدىن ئابدۇللا بىننى ئۇزار (Abdauāh b.uzayr) نى چاقىرتىپ كېلىپ ۋەزىر قىلغان. تۈركمەنلەرنىڭ ھۇجۇمى ھەم بوۋاسىر كېسىلىنىڭ قىيىنىشى بىلەن بۇغراخان شۇ يىلى يازدا بۇخارانى تاشلاپ، سەمەرقەندكە چېكىنگەن. تۈركمەنلەر ۋە بۇخارا ئاھالىسى يول بويى چېكىنگەن تاجاۋۇزچىلارغا قوغلاپ زەربە بەرگەن. قارىغاندا، ئەبۇ ئەلى بۇغراخاننى چېكىندۈرۈش جەريانىدا ھېچقانچە رول ئوينىمىغان بولسا كېرەك. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئەمىر نوھ II بۇخاراغا كېلىپ، بۇغراخان تىكلىگەن قورچاق ئەمىر ئابدۇلئەزىز (Abd - al - Aziz) نى تەختتىن چۈشۈرۈۋېتىپ، ئۆزىنىڭ زەئىپ ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن تىكلىگەن. بۇغراخان بۇخارادىن چېكىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي، فائىق بەلىختىن چىقىپ، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ

بۇخارانى ئىگىلىمەكچى بولدى. ئەمما، ئەمىرنىڭ قوشۇنلىرىدىن مەغلۇپ بولۇپ، مەرۋىگە چېكىندى ھەم ئۇ يەردە رەقىبى ئەبۇ ئەلىگە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ياردەم بەردى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ كۈچى يەنىلا زور ئىدى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەبۇ ئەلى سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ «نۇسرىتى» نى ئويلىشىپ، ئەمىر نوھ II بىلەن مۇناسىۋىتىمنى ياخشىلايمەن دەپ يىغىپ قويغان نۇرغۇن پۇل - مالىنى فائىققا ھەدىيە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار سامانىيلار پادىشاھلىقىغا قارشى ئىتتىپاق شەكىللەندۈردى. بۇ ماھىيەتتە ئوردىدىكى تۈركىي ياساۋۇللار گۇرۇھى بىلەن ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھىنىڭ بىرلىشىشى ئىدى. بۇ ئىتتىپاق سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ چاڭ - چېكىدىن بۆسۈلۈشىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى.

سامانىيلار پادىشاھلىقى تۈركىيلەرنىڭ ئىچكى - تاشقى زەربىسىگە دۇچ كەلگەن، ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە ئەنسىزلىك، پاراكەندىچىلىكتە قالغان پەيتتە، سەبۇق تېگىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەزنىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى ھەم ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشىدە نۇسرەت قۇچۇپ (986 - 987 - يىللىرى)، نۇرغۇن ئولجىغا ئېرىشىپلا قالماي، يەنە كۆپچىلەرگە قارشى جەڭ قىلغان ئىلاھىي جەڭچى دېگەن نامىمۇ ئېرىشتى. ئەينى ۋاقىتتا قاراخانىيلار خانلىقىدىن باشقا سەبۇق تېگىنلا ئەبۇ ئەلى ۋە فائىق بىلەن تىرىكشەلەيدىغان بىردىنبىر كۈچ ئىدى. فائىق بىلەن ئەبۇ ئەلى 993 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە سامانىيلار ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىتتىپاق تۈزگەندىن كېيىن، ئەمىر نوھ II ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئامالسىز ئۆزىگە نامدىلا ئىتائەت قىلغان سەبۇق تېگىندىن ياردەم سورىدى. شۇنىڭ بىلەن سەبۇق تېگىن زور قوشۇننى ھەم 200 جەڭ پىلىنى باشلاپ شىمالغا يۈرۈپ، ئامۇ دەرياسىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. نوھ II يەنە گۈزگان (Guzgan، يەنى خۇشجاھان) ئەمىرى ۋە گەرجىستان (Gharjistan) ئەمىرىدىنمۇ ياردەم سورىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى مىلادىيە 994 - يىلى 11 - ئايدا ھىراتتا فائىق ۋە ئەبۇ ئەلىنىڭ قوشۇنى بىلەن سوقۇشتى. سوقۇشۇشتىن ئىلگىرى نوھ II قوشۇن قوماندانلىقىنى سەبۇق تېگىنگە تاپشۇرغانىدى. بىرلەشمە قوشۇن ئەبۇ ئەلى ۋە فائىقنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى گۈرگانغا (ئەينى ۋاقىتتا بۇيىلارنىڭ ئىلكىدە ئىدى) قوغلىۋەتتى. بۇ غەلبە بىلەن نوھ II سەبۇق تېگىنگە «ناسىرۇد - دىن ۋەد - دەۋلە» (Nasir ad-Din-wa'd-Dawla، دۆلەت ۋە دىننىڭ ھامىيىسى) دېگەن نامنى ھەم خۇراساننىڭ ۋالىيلىقىنى، ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇد (Abul-Qasim-Mahmud) قا بولسا «سەيسەد-دەۋلە» (Says ad-Dawla، دۆلەتنىڭ شەمشىرى) دېگەن نامنى بەردى. سەبۇق تېگىن يەنە ئوغلى مەھمۇدنى ئۆزىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ نىشاپوردا تۇرغۇزدى. ئۇ سامانىيلار پادىشاھلىقى قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ، ئەبۇ ئەلىنىڭ ئورنىنى ئالدى. بەلخ، ھىرات، نىشاپور قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى سەبۇق تېگىن ۋە ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇنداق قىلىپ سەبۇق تېگىن سامانىيلار پادىشاھلىقى ئەمىرىگە ياردەملىشىپ، تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ توپىلىشىنى تىنچىتىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، كۈچىنى خۇراسان رايونىغىچە كېڭەيتتى. نەتىجىدە نوھ II يولۋاسنى قوغلايمەن دەپ بۆرىنى باشلاپ، پادىشاھلىقىنى تېخىمۇ پارچىلىۋەتتى.

بۇ مەزگىلدىكى ۋەقەلەر توغرىسىدا تارىخىي كىتابلاردىكى بايانلار بىر - بىرىدىن سەل پەرقلىنىدۇ. جۇزجانى (Juzjani) نىڭ «تەبەكەتى ناسىرى» (Tabakat-i-Nasiri، ھەرقايسى پادىشاھلىقلارنىڭ تارىخى) دە ئېيتىشىچە، بۇغراخان بۇخارادىن چېكىنگەندىن كېيىن، سەبۇق تېگىن بەلخلىقلارنىڭ تەكلىپى بىلەن بەلخكە كەلگەن. ئەمىر نوھ II ئۇنىڭغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئىككى تەرەپ كېش (Kesh) تا سۆھبەت ئۆتكۈزگەن ھەم بىرلىشىپ خۇراسانغا قوشۇن تارتىپ ئەبۇ ئەلىنى مەغلۇپ قىلغان؛ يەنە 994 - يىلى 11 - ئايدا (ھىجرىيە 384 - يىلى رامزان ئېيىدا) ھىراتتا ئۇنى يەنە بىر

قېتىم مەغلۇپ قىلغان (بۇ يەردە فائىق تىلغا ئېلىنمىغان). بۇ جەھەتتىن ئىلگىرى ئەمىر نوھ II قوشۇنىنىڭ قوماندانلىقىنى سەبۇق تېگىنگە بەرگەن. ھالبۇكى، مەزكۇر ئەسەرنى ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلغۇچى خ. گ. راۋېرت (H.G. Raverty) فاسىخنىڭ (Fasih - i) بايانىنى دەلىللەپ، ئەبۇ ئەلى 992 (ھىجرىيە 382) - يىلى 1 - قېتىم ھىراتتا مەغلۇپ قىلىنغان، بۇغراخان بولسا 993 (ھىجرىيە 383) - يىلى بۇخاراغا خوجا بولغان، جۇزجانى بۇنىڭدا بۇ ئىككى ۋەقەنىڭ رەت تەرتىپىنى ئالماشتۇرۇۋەتكەن دېگەن ھەم فاسىخنىڭ بايانىغا ئاساسلىنىپ، ئەمىر نوھ II 994 (ھىجرىيە 384) - يىلى خۇراساننىڭ ۋالىيلىقىنى سەبۇق تېگىنگە بەرگەن ھەم نىشاپوردا ئەبۇ ئەلىنى مەغلۇپ قىلغان، دەپ قارىغان.

بارتولدىنىڭ ئۇتبى (Utbi - Manini) نىڭ بايانىنى ئاساس قىلىپ ئېيتىشچە، بۇغراخان بۇخارا دىن چېكىنگەندىن كېيىن (992 - يىلى يازدا)، سەبۇق تېگىن نوھ II نىڭ تەكلىپى بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە كەلگەن. ئىككى تەرەپ كېشتا كۆرۈشكەن ھەم سەبۇق تېگىن نوھ II گە ساداقەت كۆرسىتىشكە قەسەم قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىرلىشىپ ئەبۇ ئەلىگە ھۇجۇم قىلىپ، 994 - يىلى ئۇنى مەغلۇپ قىلغان. سەبۇق تېگىننىڭ ئوغلى مەھمۇد نىشاپوردا ئەبۇ ئەلىنىڭ ئورنىنى ئالغان. ئەنگلىيىلىك ئالىم بوسفورتنىڭ ئېيتىشىچە، ئەمىر نوھ II فائىق ۋە ئەبۇ ئەلىنىڭ ئىسيانغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، 993 - يىلى سەبۇق تېگىننى ماۋەرائۇننەھرگە چاقىرتىپ كەلگەن. 995 - يىلى ئىسياننى تىنچىتىشقا تۆھپىسى ئۈچۈن سەبۇق تېگىن «ناسرۇد - دىن ۋەد - دەۋلە» دېگەن نامغا ئېرىشكەن.

«ئوكسفورد ئىران تارىخى» دا ئېيتىلىشىچە، ئەمىر نوھ II بىلەن سەبۇق تېگىن 994 - يىلى 8 - ئايدا (ھىجرىيە 384 - يىلى رەجەب ئېيىدا) خۇراساندا ئەبۇ ئەلى ۋە فائىقنى مەغلۇپ قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئەبۇ ئەلى ۋە فائىق گۈرگانغا قېچىپ كېتىپ، يېڭىۋاشتىن كۈچ توپلىغان. نوھ II تەشەككۈر بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن سەبۇق تېگىن ۋە ئۇنىڭ ئوغلىغا ھۆرمەت نامى بەرگەن ھەم مەھمۇدنى ئەبۇ ئەلىنىڭ ئورنىغا خۇراسان ۋالىيسى قىلغان. سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى غاپوروفمۇ مۇشۇ قاراشنى ياقلىغان.

بۇلاردىن قارىغاندا، «تەبەكەتى ناسرى» دىكى بايانلار ئاساسىي جەھەتتىن ئىشەنچلىك. راۋېرت بولسا بۇنى بۇرمىلىۋەتكەن. بۇغراخاننىڭ 992 - يىلى 5 - ئايدا بۇخاراغا خوجا بولغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. سەبۇق تېگىننىڭ ھۆرمەت نامىغا ئېرىشىشىمۇ 994 - يىلى 11 - ئايدا بولغان، ھەرگىزمۇ بوسفورت ئېيتقاندا 995 - يىلى بولمىغان. «ئوكسفورد ئىران تارىخى» دىكى ئەبۇ ئەلى ۋە فائىقنىڭ مەغلۇپ قىلىنغان ۋاقتىمۇ (994 - يىلى 8 - ئاي) جۇزجاننىڭ بايان قىلغان ۋاقتىدىن (994 - يىلى 11 - ئاي) تەخمىنەن ئىككى ئاي پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، خۇراساننىڭ ۋالىيلىق ئەمىلى سەبۇق تېگىنگە بېرىلگەن، ئۇ بولسا ئوغلى مەھمۇدنى ئۆزىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ تەيىنلىگەن، كېيىن مەھمۇد يەنە نوھ II تەرىپىدىن نىشاپورنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىنىپ، ئەبۇ ئەلىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئەبۇ ئەلى ۋە فائىق گۈرگاندا كۈچ توپلاپ قايتا ھۇجۇمغا ئۆتتى ھەم مەھمۇدنى قوغلىۋېتىپ نىشاپور قاتارلىق جايلارنى تارتىۋالدى (995 - يىلى ئەتىيازدا). ئەمما، ئۇ ناھايىتى تېزلا يەنە سەبۇق تېگىن ۋە مەھمۇدنىڭ كۈچلۈك قوشۇنىدىن قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ (بۇ ئۇرۇشقا نوھ II قاتناشمىغان)، نوھ II دىن كەڭچىلىك قىلىشنى ئۆتۈندى. ھالبۇكى، نوھ II ئەبۇ ئەلىگە كەڭچىلىك قىلىپ، فائىققا كەڭچىلىك قىلمىدى. بۇنىڭ بىلەن فائىق قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. قارىغاندا، نوھ II بۇ ئارقىلىق ئىككىسىنىڭ ئىتتىپاقىنى بۇزماقچى بولسا كېرەك. بۇ قېتىمقى

غەلبە بىلەن سەبۇق تېگىن ئاتا - بالا ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بارلىق سامانىيلار زېمىنىنى مەھكەم تىزگىنلىدى ھەم سامانىيلار پادىشاھلىقىنى ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاشتا ۋە ئىچكى - تاشقى پاراكەندىچىلىككە تاقابىل تۇرۇشتىمۇ پۈتۈنلەي غەزەنەۋىلەر پادىشاھلىقىغا تايىنىدىغان قىلىپ قويدى.

996 - يىلى قاراخانىيلار خانلىقى يەنە سامانىيلار پادىشاھلىقىغا تاجاۋۇز قىلدى. ئەمىر نوھ II ئامالسىز يەنە بەلختە تۇرۇۋاتقان سەبۇق تېگىندىن ياردەم سورىدى. سەبۇق تېگىن زور قوشۇننى باشلاپ ماۋەرائۇننەھرگە كىردى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ كۈچ - ھوقۇقى ئاجايىپ زورايغان بولۇپ، گۈزگان، شاھانا، قۇتتال (Khuttal) قاتارلىق جايلارنىڭ ئەمىرلىرىمۇ ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوشۇن باشلاپ كەلگەنىدى. شۇڭا، ئۇ كۈچىگە تايىنىپ، نوھ II دىنمۇ قوشۇن باشلاپ ئۆز قوماندانلىقىدىكى قوشۇنغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى. ھالبۇكى، ۋەزىر ئابدۇللا بىننى ئۇزار بۇنى نومۇس دەپ بىلىپ، ئەمىر نوھ II نى بۇ تەلەپنى رەت قىلىشقا قايىل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سەبۇق تېگىن ئوغلى مەھمۇد ۋە ئىنىسى بۇغراچۇق (Buhrachuk) باشچىلىقىدا ئىككى تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى بۇخاراغا ئەۋەتىپ، ئەمىر نوھ II نى ئۇزارنى ۋەزىرلىكتىن قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئادىمى مۇھەممەد بىننى ئەبۇ زايىد (Abu Nasr Ahmad b. Muhammad b. Abu Zayd) نى ۋەزىر قىلىشقا ھەم ئەبۇ ئەلى ۋە ھاجىپ ئىلمانگۇ (Ilimangu) نى ئۆزىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇرلىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ قورال كۈچى بىلەن نوھ II نى ئەيۋەشكە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ھۆكۈمدار سۈپىتىدە قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن سۈلھى تۈزدى. سۈلھىگە ئاساسەن سامانىيلار پادىشاھلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ چېگراسى قاتۋان يايلىقى (Qatwan)، سەمەرقەندنىڭ شىمالىدا) بولدى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ تەلىپى بىلەن نوھ II ئاسىي تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەك فائىقىنى سەمەرقەندنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى. بۇ سۈلھى ئارقىلىق سەبۇق تېگىن قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ يۈتۈۋالدى ھەم ئۈچ تەرەپنىڭ ئەمەلىي ئىگىلىگەن رايونلىرىنى قانۇننىلاشتۇردى. سەبۇق تېگىن ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ خوجىسى بولدى؛ قاراخانىيلار خانلىقى پۈتكۈل سىر دەرياسى ۋادىسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. يەنە كېلىپ سەبۇق تېگىن سامانىيلار پادىشاھلىقى ھۆكۈمىتىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلەپ، ئەمىر نوھ II ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل ھۆكۈمران بولماي قالدى. ۋەزىر ئەبۇ زايىد ئەمەلگە ئولتۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، يەنى بەش ئايدىن كېيىنلا تۈركىي قۇل ياساۋۇلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەمىر نوھ II ھىماتچىسى سەبۇق تېگىننىڭ سامانىيلار ئوردىسىنى ئەيىبلەشدىن ئەنسىرەپ سۈيىقەستچىلەرنى قاتتىق جازالىدى ھەم ئەلچى ئەۋەتىپ سەبۇق تېگىندىن ۋەزىرلىككە بىر كىشى كۆرسىتىپ بېرىشنى ئۆتۈندى. سەبۇق تېگىن بولسا نوھ II نىڭ نامزاتىنى ئۆزى بەلگىلىشىنى ئېيتتى. شۇنىڭ بىلەن نوھ II ئەل بارغاشى (Abul - Muzaffar Muhammad b. Ibrahim al - Barghashi) نى ۋەزىرلىككە تەيىنلىدى. بۇنىڭدىن سامانىيلار پادىشاھلىقى ئەمىرى نوپۇزىنىڭ ئاجىزلاپ قايسى دەرىجىگە بېرىپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ چاغدا سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ يوقىلىشى پەقەتلا ۋاقىت مەسىلىسى بولۇپ قالغانىدى.

مىلادىيە 997 - يىلى 7 - ئايدا نوھ II ئۆلدى. شۇ يىلى سەبۇق تېگىنمۇ ئۆلدى. نوھ II نىڭ ئوغلى مەنسۇر (Abul - Harith Mansur) تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، مەنسۇر II دەپ ئاتالدى (997 - يىلى 7 - ئايدىن 999 - يىلى 2 - ئايغىچە). خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مەنسۇر II ئاقىل ۋە پازىل كىشى بولۇپ، تەختكە چىققاندىن كېيىن، قاتتىق ۋاستىلەر بىلەن بىر مەھەل ئۆز ھۆكۈمرانلىقى دائىرىسىدىكى تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ئەمما، بۇ ۋاقىتتا پادىشاھلىقنىڭ ھوقۇقى ئاساسەن سەمەرقەند ۋالىيسى فائىقىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن، دۆلەت زەئىپلىشىپ، خەلق داد - پەريادتا

قالغان بولۇپ، مەنسۇر II گە ھېچ ئامال يوق ئىدى. شۇڭا، ئۇ تەختتە ئولتۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئىسيان پارتلىدى. تەخمىنەن 997 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا فائىق قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى ئىلىك ناسىرخانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئىككى مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ سەمەرقەندتىن بۇخاراغا يۈرۈش قىلدى. مەنسۇر II بولسا ئىككى مىڭ چەۋەندازغىمۇ تاقابىل تۇرغۇدەك كۈچى بولمىغانلىقتىن، ئالمان - تالمان ئامۇلغا قېچىپ كەتتى. ھالبۇكى، فائىق يەنە نەسەت بىلەن ئۇنى بۇخاراغا قايتۇرۇپ كەلدى. قارىغاندا، فائىق ئۇنى كۆلدۈرلىتىپ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ كۈچى بىلەن ئەمىر (مەنسۇر II) نى قىستاپ بەگلىرىگە بۇيرۇق چۈشۈرمەكچى بولغان بولسا كېرەك. ئەمما، مەنسۇر II تۈركىي سەركەردە، ھاجىپ بەگ تۈزۈنى خۇراساننىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەپ نىشاپورغا ئەۋەتىپ، ئۇنى سامانىيلار پادىشاھلىقى قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلغۇزدى. بۇ ئەمەلىيەتتە بىر خىل كۈچ تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ۋاسىتىسىلا بولۇپ، مەنسۇر II بۇ ئارقىلىق بەگ تۈزۈن بىلەن فائىقنى تىرىكەشتۈرمەكچى ئىدى.

مەنسۇر II يەنە يېڭى ئىچكى ئۇرۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، پۈتۈن كۈچى بىلەن ھەرقايسى غوللۇق ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنى خاتىرجەم قىلىپ، فائىق بىلەن بەگ تۈزۈننى ئەپلەشتۈرمەكچى بولدى. ئەمما، بۇخارا ھاكىمىيىتىنى ھەقىقىي تۈتۈپ تۇرغۇچى بولغان فائىق بەگ تۈزۈننىڭ كۈچىنى ئۆزىگە تەھدىت سېلىشىدىن ئەنسىرەپ، مەخپىي ھالدا كوھىستاننىڭ يېڭى ھۆكۈمدارى ئەبۇل قاسىم سىمىجۇرنى بەگ تۈزۈنغا ھۇجۇم قىلىشقا قايىل قىلىپ، ئۆزى چەتتە تۇرۇپ پايدا كۆرمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن 998 - يىلى 3 - ئايدا ئۇرۇش پارتلىدى. ۋەھالەنكى، ئۇرۇشتا بەگ تۈزۈن غەلبە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ رەقىبى ئەبۇل قاسىم سىمىجۇر بىلەن سۈلھى تۈزۈپ، غالبىيەتچى سۈپىتىدە بۇخاراغا قايتتى. فائىق ئارقىدىن يەنە ۋەزىر ئەل بارغاشى بىلەن تىرىكەشىپ قالدى. ئاقسۆڭەكتە شەيخلەرنىڭ كېلىشتۈرۈشى ئارقىلىق ئەل بارغاشى ئەمىلىدىن قېلىپ، گۈزگانغا سۈرگۈن بولدى (شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۈچ ۋەزىر مۇ سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىدا ھېچقانچە رول ئوينىيالمىدى). تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇ كۈرەش ۋە بۆلۈنمىچىلىكلەر سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ كۈچىنى يەنىمۇ ئاجىزلىتىۋەتتى.

بۇ ۋاقىتتا مەھمۇد ئىنىسى ئىسمائىلنى (Ismail) يېڭىپ، غەزەنەۋىلەر پادىشاھلىقىنىڭ تەختىگە چىققاندى. ئۇ خۇراساننىڭ ۋالىيلىقىنى بەگ تۈزۈنغا تارتىۋېلىپ قويۇشنى خالىمايتتى. مەنسۇر II پۈتۈن كۈچى بىلەن بەگ تۈزۈن بىلەن مەھمۇدنىڭ مەنپەئىتىنى كېلىشتۈرمەكچى بولۇپ، مەھمۇدنىڭ غەزەندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى ھەم ئۇنى بەلخ، ھىرات، بۇست ۋە باشقا شەھەرلەرنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەپ، بۇ ئارقىلىق ئۇنى مەلۇم نەپكە ئېرىشتۈرمەكچى بولدى. ئەمما، مەھمۇد پۈتكۈل خۇراساننىڭ ۋالىيسى بولۇشتا چىڭ تۇرۇپ، قورال كۈچى بىلەن بەگ تۈزۈننى نىشاپوردىن ئايرىلىشقا مەجبۇرلىدى. شۇنىڭ بىلەن بەگ تۈزۈن ئامالسىز سەراكىشتىكى (Saraksh) ئەمىر مەنسۇر II نىڭ يېنىغا قېچىپ كەتتى. بۇ ۋاقىتتا ئەگەر مەنسۇر II تېزلىكتە فائىق، بەگ تۈزۈن ۋە ئەبۇل قاسىم سىمىجۇر بىلەن بىرلەشسە، ئۇ ھالدا مەھمۇد ئۇلارغا مۇقەررەر تەڭ كېلەلمەيتتى. بىراق، مەنسۇر II مۇ، فائىقمۇ مەھمۇد بىلەن مۇرەسسەلىشىشنى ئويلايتتى. شۇڭا، بۇ سامانىيلار پادىشاھلىقىنى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق سەلتەنەتنى ئۇزارتىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قىلدى. يەنە كېلىپ فائىق ۋە بەگ تۈزۈننىڭ ئىككىلىسىلا ئەمىر مەنسۇر II نىڭ ئۆزلىرىنى سېتىۋېتىش ھېسابىغا مەھمۇدقا ياخشىچاق بولۇشىدىن ئەنسىرەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار 999 - يىلى 2 - ئايدا سەراكىشتا مەنسۇر II نى تەختتىن چۈشۈردى ھەم مەرۋىگە كېلىپ مەنسۇر II نىڭ ئىنىسى ئابدۇل ھەلىك (Abu'l-Fawaris Abd-al-Malik) نى تەختكە چىقاردى. ئۇ مەلىك II (999 - يىلى 2 - ئايدىن 10 - ئايغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەپ ئاتالدى.

تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ، جۈملىدىن فائىقنىڭ ھېلى قاراخانىيلارنىڭ، ھېلى سامانىيلارنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىشى، بەگ تۈزۈننىڭمۇ ھېلى مەھمۇدقا، ھېلى سامانىيلار ئەمىرىگە

تايىنىشى بۇ مەزگىلدە سامانىيلار ئوردىسىنىڭ بۇ تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنى باشقۇرۇشقا مادارى قالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇلار ھەر قېتىم تاشقى دۈشمەن (ئاساسلىقى قاراخانىيلار خانلىقى ۋە غەزىنەۋىلەر پادىشاھلىقى) تاجاۋۇز قىلغاندا، ئۆز ئورنىنى ئۆستۈرگەن، ئۇلارغا زادىلا چىن كۆڭلىدىن تاقابىل تۇرمىغان. ئۇلار تاشقى كۈچلەردىن پايدىلىنىپ سامانىيلار پادىشاھلىقىدىن زېمىن بۆلۈۋېلىپ، كىچىك تەپرىقچى ھۆكۈمدار بولۇۋالغان. ئۇلارنىڭ (ئاساسلىقى ئەبۇ ئەلى گۈرۈھى ۋە فائىق گۈرۈھى) بۆلۈنمىچىلىك قىلمىشلىرى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ غەربكە كېڭىيىشىگە راۋان يول ھازىرلاپ بەرگەن ھەم سامانىيلار ئوردىسىنى غەزىنەۋىلەر پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنىغا تايىنىپ لىگىشىپ قالغان ھۆكۈمرانلىقىنى قوغدايدىغان قىلىپ قويغان. مانا مۇشۇنداق قىلىپ سامانىيلار پادىشاھلىقى دۆلەتنىڭ ئىچى - سىرتىدىكى تۈركىيلەر تەرىپىدىن پارچىلانغان.

مەنسۇر II تەختتىن چۈشۈرۈلگەندە، مەھمۇد بەلخكە كېلىپ بولغانىدى. ئۇ بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، مەنسۇر II نىڭ ئەنتىنى ئېلىپ بېرىشنى باھانە قىلىپ، قوشۇن باشلاپ نىشاپورغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ۋەھالەنكى، ئۇ فائىق، بەگ تۈزۈن ۋە ئەبۇل قاسىم سىمىجۇرلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بىرلىشىپ ئاجايىپ كۈچىيىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ يەتكەندىن كېيىن، دەرھال نىيىتىنى ئۆزگەرتىپ 999 - يىلى باش ئەتىيازدا ئۇلار بىلەن سۈلھى تۈزدى، جۈملىدىن نىشاپورنى بەگ تۈزۈنغا تاشلاپ بېرىپ، ئۇنى خاتىرجەم قىلدى. ئۆزى بولسا بەلخ ۋە ھىراتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئىگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنى يەنە بىر قېتىم سۈلھى ئارقىلىق تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن بۆلۈۋېلىندى.

«تەبەكەتى ناسىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، مەھمۇد مەنسۇر II نىڭ تەختتىن چۈشۈرۈلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاش بىلەن دەرھال ئۇنىڭ ئەنتىنى ئېلىپ بېرىشنى باھانە قىلىپ، قوشۇن باشلاپ مەرۋىگە كەلگەن. فائىق بىلەن بەگ تۈزۈن ئەلچى ئەۋەتىپ مەھمۇد بىلەن سۆھبەتلەشكەن. ئىككى تەرەپ ھىرات ۋە بەلخنىڭ مەھمۇدنىڭ ئىلكىدە بولۇشىنى، مەرۋى ۋە نىشاپورنىڭ فائىق بىلەن بەگ تۈزۈننىڭ ئىلكىدە بولۇشىنى كېلىشىشكەن. شۇنىڭ بىلەن مەھمۇد 999 - يىلى 6 - ئاينىڭ بېشىدا چېكىنىپ كەتكەن. راۋبىرتنىڭ ئېيتىشىچە بولسا، مەھمۇد مەلىك II بىلەن سوقۇشقاندا، مەلىك II يېڭىلىپ فائىق ۋە بەگ تۈزۈن بىلەن بىللە قېچىپ كەتكەن، جۈملىدىن مەلىك II بىلەن فائىق بۇخاراغا، بەگ تۈزۈن نىشاپورغا، ئەبۇل قاسىم سىمىجۇر كۆھىستانغا قاچقان، خۇراسان مەھمۇدقا قالغان. تەخمىنەن مۇشۇ ۋاقىتتا مەھمۇد قوشۇنىنىڭ قوماندانلىقىنى ئىنىسى ناسىرغا بەرگەن ھەم بەلخنى پايتەخت قىلغان. قارىغاندا، راۋبىرت خاتالاشقان بولسا كېرەك. چۈنكى، مەھمۇدنىڭ ئىنىسى ناسىرنى قوشۇن ئەمىرلىكىگە تەيىنلىشى تەخمىنەن 5 - ئايدىن كېيىن بولغان. جۈزجانمۇ سۈلھى تۈزۈلگەن ۋاقىتنى خاتا ھالدا 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنى (سەيشەنبە) دېگەن. ئەمەلىيەتتە 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنى پەيشەنبە بولۇشى كېرەك. سۈلھى تۈزۈلگەن ۋاقىتمۇ مۇشۇ يىلنىڭ باش ئەتىياز مەزگىلى بولۇشى كېرەك.

ئۇزاق ئۆتمەي، فائىق قاتارلىقلار مەھمۇدنىڭ ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش يەنە باشلاندى. 999 - يىلى 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى (سەيشەنبە) مەھمۇد مەرۋى ئەتراپىدا مەلىك II، بەگ تۈزۈن ۋە فائىق قاتارلىقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، زور نۇسرەت قازاندى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بارلىق زېمىننى ئىگىلىدى، شاھانانىڭ ھۆكۈمدارى ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى بەزى ھۆكۈمدارلارنىمۇ باش ئەگدۈردى. يەنە بۇ غەلبىسىنى خەلىپە قادىر (al - Qadir، 991 - 1031) غا مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. نەتىجىدە ئۇ شەخسەن ئۆزى ناسىرنى خۇراسان قوشۇنلىرىنىڭ ئەمىرى (Sipahsalar) لىكىگە ۋە خۇراساننىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەپ، بەلخنى پايتەخت قىلدى. بۇ سەلتەنەتنىڭ سامانىيلار پادىشاھلىقىدىن ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان غەزىنەۋىلەر پادىشاھلىقىغا ئۆتكەنلىكىنى ئېنىق ئىپادىلىدى.

مەلىك II ۋە فائىق ئۈرۈشتا يېڭىلىپ بۇخاراغا قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، قايتىدىن كۈچ توپلاپ مەھمۇد بىلەن ئۈرۈشماقچى بولدى ھەم بەگ تۈزۈنىمۇ ئۆزىگە قوشۇۋالدى. جۈملىدىن ئورتاق پايدا - زىيان توقۇنۇشى ئۇلارنى يەنە ۋاقىتلىق ئىتتىپاقلاشتۇردى. ھالبۇكى، دەل مۇشۇ ۋاقىتتا فائىق ئۆلدى (999 - يىلى 8 - ئايدا). ئىتتىپاقلاشماقچى بولغاندا، ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا ئۆزىنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىدىن قاتتىق پۇشايىمان قىلغان، ئەمما بۇ ۋاقىتتا تولىمۇ كېچىككەندى. ئۇ ۋە سامانىيلار پادىشاھلىقىدىكى بىرنەچچە چوڭ تۈركىي ھەربىي گۇرۇھنىڭ كۈرۈشى بۇ پادىشاھلىقنىڭ بارلىق ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ ئارىسىغا زىددىيەت ئۈرۈقى چېچىپ، ئۇنى تەدرىجىي پارچىلىۋەتكەن. سامانىيلار ھۆكۈمىتىنى نامدا بار، ئەمەلدە يوق قىلىپ قويۇپ، قوشۇنلىرىنى قۇمدەك چېچىۋېتىپ، ئەمىرنىڭ پەرمانىنى ئۆتمەس قىلىپ قويغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىزچىل داۋاملاشقان ئۈرۈش پۇقرالارنى ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەتكە مۇپتىلا قىلىپلا قالماستىن، ئادەتتىكى دىندار ۋە دەھرىي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئىتىنىمۇ ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچراتقاندى. شۇڭا، قاراخانىيلار خانى ئىلىك ناسىرخان 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى بۇخاراغا يېتىپ كەلگەندە، بۇخارا خەلقى ۋە ئادەتتىكى ئاقسۆڭەكلەر ئۇنى نىجات يۇلتۇزى سۈپىتىدە كۆرۈپ، مەلىك II نىڭ چاقىرىقىنى (ئۇ خەلقنى قولىغا قورال ئېلىپ، تاجاۋۇزچىلار بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىغا چاقىرىق قىلغاندى) پىسەنتىگە ئالمىدى. ھەتتا دىندارلار ماۋەرائۇننەھر مۇسۇلمانلىرىنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن قارشىلاشماسلىققا ئۈندىدى، چۈنكى ئۇلار قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشسە ئەھۋالى سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكىدەك يامانلىشىپ كەتمەيتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىك ناسىرخان قىلىچىنى قانغا بويىمايلا بۇخارانى ئىگىلىدى. بەگ تۈزۈن تەسلىم بولدى. سامانىيلار پادىشاھلىقى ئەمىرى مەلىك II ۋە بارلىق خان جەمەتلىرىگە ئەسىر سۈپىتىدە ئۈزگەند (Uzgard) كە ئاپىرىلدى. ئىلىك ناسىرخان بۇخارا ۋە سەمەرقەندكە ۋالىي تەيىنلىگەندىن كېيىن، ئۈزگەندكە قايتتى ھەم مەھمۇد بىلەن سامانىيلار پادىشاھلىقى زېمىنىنى بۆلۈشۈشتە كېلىشىم ھاسىل قىلدى. جۈملىدىن ئامۇ دەرياسى ئىككى تۈركىي مۇسۇلمان ھاكىمىيىتىنىڭ چېگراسى بولۇپ، سامانىيلار پادىشاھلىقى زېمىنى پۈتۈنلەي بۆلۈۋېلىندى.

مۇشۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ئاخىرقى ئىران تىللىق مۇسۇلمان پادىشاھلىقى 130 يىلغا يېقىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاندىن كېيىن، تۈركىيلەرنىڭ ئىچكى - تاشقى جەھەتتىن زەربە بېرىشى ئارقىسىدا ھالاك بولدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تۈركىيلەرنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

ئومۇملاشتۇرغاندا، تۈركىيلەرنىڭ سامانىيلار پادىشاھلىقىدىكى ئورنى ۋە رولى ھەرقايسى مەزگىللەردە ئۆزگىرىپ تۇرغان. ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئورنى پەيدىنپەي ئۆسكەن، سىياسىي ئىشلاردىكى رولى ئۈزلۈكسىز كۈچەيگەن.

بىرىنچى باسقۇچتا (943 - يىلىدىن ئىلگىرى) تۈركىيلەر ياكى تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى قۇل بولۇپ سېتىلىپ سامانىيلار خانلىقىغا خىزمەت قىلغان، ياكى ئۆزلۈكىدىن ماۋەرائۇننەھر رايونىغا كېلىپ سامانىيلار پادىشاھلىقىغا ئەسكەر بولغان. بۇ ۋاقىتتا ئۇلار بېقىندى ئورۇندا تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما پادىشاھلىق زېمىنىنىڭ كېڭىيىشى، ئىمپېرىيىنىڭ قەد كۆتۈرۈشىدە ناھايىتى زور رول ئوينىغان. ئۇلار ئۈرۈشتىكى تۆھپىلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنى ياخشىلاپ ۋە ئۆستۈرۈپ، بەزىلىرى ھەتتا ۋالىيلىق ئەمىلىگە ئېرىشىپ، ئوردىنى ۋە ياساۋۇللار قوشۇنىنى تىزگىنلىگەن. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ھوقۇقى، خۇسۇسىي قوشۇنى ۋە ئىقتىسادىي ئاساسىنى (پۇل ۋە يەر) بارلىققا كەلتۈرگەن. بۇنىڭ بىلەن تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھىنى شەكىللەندۈرگەن، نەتىجىدە ئۇلار

خانلىق ھوقۇقى ئاجىزلىشىپ قالسىلا تەپرىقچىلىك قىلىپ، سامانىيلار پادىشاھلىقىدىكى تۈركىيلەرنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيەتتىن ئېغىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئىران تىللىقلارنى سىقىپ چىقىرىش كۈرىشى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ كۈرەش ماھىيەتتە ھەم ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپ بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپنىڭ كۈرىشى، ھەم مىللىي كۈرەش بولغان. تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى بىلەن ئىران تىللىق ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ كۈرىشى بولسا، ئاساسلىقى فېئوداللىق كۈرەش بولغان.

ئىككىنچى باسقۇچتا (943 - يىلىدىن 982 - يىلىغىچە) تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر ۋەزىر باشچىلىقىدىكى ئىران تىللىق ئاقسۆڭەكلەر بىلەن ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش كۈرىشىنى قانات يايدۇرغان. خان جەمەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىپ تۇرغان نىزا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك ئىران تىللىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ داۋاملىق كۆتۈرۈپ تۇرغان ئىسيانى سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر ۋە تۈركىيلەرنى ئاساس قىلغان قوشۇنغا بولغان بېقىنىشچانلىقىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئوردىدىكى تۈركىي قۇل ياساۋۇللار گۇرۇھىنىڭ ھوقۇقى ۋە كۈچى ئۈزلۈكسىز زورىيىپ، ئۇلار باشقا ئۆلكىلەردىكى تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى بىلەن بىرلىشىپ، تۈركىيلەرنىڭ سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ئىقتىدارىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتكەن ھەم تەدرىجىي ئوردىنى تىزگىنلىگەن. ئىككى قېتىملىق زور ئېلىشىش ئارقىلىق تۈركىيلەر ۋەزىر باشچىلىقىدىكى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى ئۈزلۈكسىز ئاجىزلاتقان، ھەتتا يوقاتقان. نەتىجىدە ئۇلار سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى پۈتۈنلەي كونترول قىلغان. بۇ مەزگىلدە تۈركىيلەرنىڭ مەركەزدىن ئېغىش خاھىشى روشەنلىشىپ، ئاقسۆڭەكتە ئالپ تېگىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم تۈركىيلەر سامانىيلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ، يېرىم مۇستەقىل غەزەۋىلەر پادىشاھلىقىنى قۇرغان. تۈركىيلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەتتىن ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى مىللەتكە ئايلىنىشقا باشلىغان.

ئۈچىنچى باسقۇچتا (982 - يىلىدىن 999 - يىلىغىچە) تۈركىيلەر ئەمىرنى ۋە ھۆكۈمەتنى تىزگىنلەپ، ئوخشاش بولمىغان تۈركىي سىياسىي - ھەربىي گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىغا ئايلانغان. بۇ خىل توقۇنۇشلار سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىپ، دۆلەت ئىچىدىكى سىنىپىي زىددىيەتنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋەتكەن. پادىشاھلىقتىكى ھەرقايسى تۈركىي ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى ئۆز مەنپەئىتىنى دەپ، قاراخانىيلار ۋە غەزەۋى تۈركىيلەرى بىلەن بىرلىشىپ، خانلىقنى پارچىلاپ، زېمىنىنى ئۈزلۈكسىز بۆلۈۋالغان. ئۇلارنىڭ كۈرەشلىرى قاراخانىيلار ۋە غەزەۋى تۈركىيلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەركىزىي رايونلىرىغا خوجا بولۇشىغا شارائىت يارىتىپ بەرگەن. ئاقسۆڭەكتە، خانلىقنىڭ ئىچى - سىرتىدىكى تۈركىيلەرنىڭ قىسىپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا سامانىيلار پادىشاھلىقى ھالاك بولۇپ، بۇ مۇسۇلمان ئىران پادىشاھلىقى مۇسۇلمان تۈركىي خانلىقلىرىغا ئورۇن بوشاتقان.

تۈركىيلەرنىڭ سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ سىياسىي ئىشلىرىدىكى رولىنىڭ كۈچىيىش جەريانىمۇ ماھىيەتتە ئۇلارنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئىران تىللىقلارنى ئۈزلۈكسىز سىقىپ چىقىرىش، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركىيلەش ئامىللىرىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىش جەريانى بولغان. سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ باش كۆتۈرۈشىنىڭ تارىخىي مۇساپىسى (تۈركىي قۇل سودىسى قىلىش، تاھرىيلار پادىشاھلىقىنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلۇش، سەفارىيلار پادىشاھلىقى بىلەن ئۈستۈنلۈك تالىشىش

قاتارلىق) تۈركىيلەرنىڭ ئىران تىللىقلار پادىشاھلىقىدا ئالاھىدە ئورۇن ئىگىلىشىنىڭ، شۇنداقلا تۈركىي ئامىلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۈزلۈكسىز كۈچىيىشىنىڭ تارىخىي شارائىتىنى ياراتقان. پادىشاھلىق قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى بۆلۈنمىچىلىك ئامىللىرى (خان جەمەتىنىڭ ناسىر بىلەن ئىسمائىل باشچىلىقىدىكى ئىككى چوڭ مەزھەپكە بۆلۈنۈشى، سىياسىي تۈزۈمنىڭ ئىككى چوڭ سىستېمىغا ئايرىلىشى، ھەرقايسى جايلاردىكى ئىران تىللىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ توپىلىشى قاتارلىق) تۈركىيلەرنىڭ سامانىيلار پادىشاھلىقى ھاكىمىيىتىنى تىزگىنلىشىگە رېئال شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. تۈركىيلەرنىڭ ئىران مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشى (ئاساسلىقى قۇللارنى مەشىقلەندۈرىدىغان مەكتەپلەر ئارقىلىق) ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا پۈت تىرەپ تۇرۇشىغا مەدەنىيەت ئاساسى سالغان. سامانىيلار پادىشاھلىقى بىلەن خەلىپە ھاكىمىيىتىنىڭ زىددىيىتى ئەرەب ئامىللىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۈزلۈكسىز سىقىپ چىقىرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. 10 - ئەسىردە يېڭى پارس ئەدەبىياتى ھەرىكىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە ئەرەب تىلىنىڭ بارا - بارا تاشلىنىپ، ماۋەرائۇننەھردە «دارى» (Dari) تىلى دېيىلىدىغان بىر خىل ئومۇمىي تاجىك تىلىنىڭ شەكىللىنىشى بۇنىڭ دەلىلى ھېسابلىنىدۇ. تۈركىيلەر سەفارىيلار پادىشاھلىقى (خەلىپە قوللىغان) بىلەن بولغان ئۇرۇشقا قاتنىشىش، خەلىپە قوللىغان ئىران تىللىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ توپىلىشى (مەسىلەن، 50 - يىللارنىڭ دەسلەپىدىكى چاگانى ئىسيانى) تىنچىتىش ئارقىلىق ئەرەب ئامىللىرىنى سىقىپ چىقىرىش كۈرىشىدىمۇ زور رول ئوينىغان. تۈركىيلەرنىڭ ئامىلىنىڭ كۈچىيىشى جەريانى روشەن ھالدا سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ ئەرەب ئامىللىرىنى سىقىپ چىقىرىش جەريانى بىلەن تەڭ راۋاجلانغان. تۈركىيلەرنىڭ سامانىيلار پادىشاھلىقىدىكى ئىران تىللىقلار ئۈستىدىن قازانغان غەلبىسىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىيلەرنىڭ كۈچىيىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. غەزىنەۋىلەر پادىشاھلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى شۈبھىسىزكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركىيلەششىدىكى بىر دەۋر بۆلگۈچ زور ئىش بولغان. غەزىنەۋىلەر پادىشاھلىقىنىڭ قۇرۇلۇش جەريانىدىن قارىغاندا، سامانىيلار پادىشاھلىقى 10 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركىيلەششىدە كۆۈرۈكلۈك رول ئوينىغان. يەنە تۈركىيلەرنىڭ سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ يوقىلىشىنى تېزلىتىش جەريانىدىن قارىغاندا، تۈركىيلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆپىيىشى، سىياسىي جەھەتتە كۈچىيىشى ھەم تۈركىي تىلنىڭ ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىشى تاجىك تىلىنى چەكلەش ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك ئىران تىللىقلارنى تۈركىيلەشتۈرۈشتىن دېرەك بەرمەستىن، بەلكى ئىران تىللىقلارنىڭ بارا - بارا ھۆكۈمران مىللەتلىك ئورنىدىن مەھرۇم قىلىشىدىن دېرەك بېرىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركىيلەششىگە سىياسىي شارائىت ھازىرلىغان. مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى ياكى قوشۇلۇشى 10 - ئەسىردە ئانچە روشەن بولمىغان. تۈركىيلەششى جەريانىنىڭ باشلىنىشىدىكى ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، تۈركىيلەششى جەريانى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىش جەريانى بىردەك بولمىغان. كەڭ كۆلەمدىكى تۈركىيلەششى قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن غەزىنەۋىلەر پادىشاھلىقى سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ كونا زېمىنلىرىنى بۆلۈپ ئىدارە قىلغاندىن كېيىنلا ئاندىن قانات يايدىغان.

(تەرجىمە قىلغۇچى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە)

(«ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق» ژۇرنىلىنىڭ 1995 - يىلى نەشر قىلىنغان 4 - ساندىن ئېلىندى،

ئىزاھاتى قىسقارتىلدى.)

«تارىخى رەشىدىي» نىڭ ماتېرىيال مەنبەسى ھەققىدە

مانو ئىيجى (ياپونىيە)

ياپونچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: بارىجان زەپەر

16 - ئەسىردە قەشقەر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئەۋلادى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆرەتۆپەدە دۇنياغا كەلگەن مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر دوغلات تەرىپىدىن پارس تىلىدا يېزىلغان «تارىخى رەشىدىي»^① نىڭ 14 - 16 - ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان تارىخىي ماتېرىيال ئىكەنلىكى توغرىسىدا بۇ يەردە توختالمايمەن. «ئەسلىي تارىخ» («Tarikhi - Asl») دەپ ئاتالغان 1 - كىتاب بىلەن «قىسقىچە تارىخ» («Mukhtasar») دەپ ئاتالغان 2 - كىتابتىن تەركىب تاپقان بۇ تارىخىي ماتېرىيال 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا دېنسون روس تەرىپىدىن ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ئاساسلىق ھالدا ئېلىئاس تەرىپىدىن يېزىلغان كىرىش سۆز ۋە شەرھى كىرگۈزۈلۈپ، لوندوندا نەشر قىلىنغان. جاپالىق ئەجىر - مېھنەتنىڭ نەتىجىسى بولغان بۇ تەتقىقات كىتابى نەشر قىلىنىپ بىر ئەسىر ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈندىمۇ زور ئىشلىتىلىش قىممىتىنى نامايان قىلماقتا.

ئەمما، خېلى بۇرۇنلا مۇشۇنداق تەتقىقات مېۋىسى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، «تارىخى رەشىدىي» گە مۇناسىۋەتلىك ۋەسقىشۇناسلىق (ماتېرىيال كىتابلار) تەتقىقاتى ۋە «تارىخى رەشىدىي» دە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن 14 - 16 - ئەسىرلەردىكى موغۇللار دۇنياسىغا ئائىت تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتى ھازىرغىچە تولۇق ئېلىپ بېرىلغىنى يوق. نوۋەتتىكى ئەھۋالدا، مۇھاكىمە ۋە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك تېمىلار ناھايىتى كۆپ.

بۇ ماقالىدە يۇقىرىدا دېيىلگەن مۇھاكىمە قىلىشقا ۋە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك كۆپلىگەن تېمىلار ئىچىدىكى «تارىخى رەشىدىي» نىڭ ۋەسقىشۇناسلىق تەتقىقاتىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان «تارىخى رەشىدىي» نىڭ ماتېرىيال مەنبەسى مەسىلىسى، يەنى مۇئەللىپ مىرزا ھەيدەر مەزكۇر ئەسەرنى يېزىشتا زادى قانداق تارىخىي ماتېرىياللاردىن پايدىلانغان دېگەن ئاساسلىق مەسىلە ئۈستىدە ئىزدىنىپ،

① «تارىخى رەشىدىي» نىڭ ئەسلىدە پارس تىلىدا يېزىلغانلىقى شەك - شۈبھىسىز، ئەمما تۈركىيلىك نوغان: «مىرزا ھەيدەر پارس تىلىدىكى ئەسىرى ئاساسىدا ئەينى چاغدا ئۆز قولى بىلەن چاغاتاي تۈركىي تىلىدىكى نۇسخىسىنىمۇ تاماملىغان» دېگەن ئۆزىگە خاس قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.
Ahmet Zeki. Validi. (Togan), «Haydar Mirza», Islam Ansiklopedisi 5. cilt, 1. Kisim Istanbul, 1950, S.388

ئومۇمىي جەھەتتىن نەزەر سېلىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىم. بۇ مەسىلە ھەققىدە ئۇزۇندىن بېرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەتقىقاتچىلىرى قازاق، قىرغىز قاتارلىق كۆپلىگەن مىللەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەخسۇس ئەسەر، ئىلمىي ماقالىلىرىدە ناھايىتى ئاددىي ھالدا پۈرتىپ ئۆتكەندىن باشقا، مەخسۇس مۇھاكىمە - تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلمىدى. بۇ ماقالە «تارىخى رەشىدى» نىڭ ماتېرىيال مەنبەسى ۋە خاراكتېرى ئۈستىدە ئويلىنىپ كۆرۈش ئۈچۈن ئۇچۇر بولۇش رولىنى ئوينىيالىسا، ئۆزۈمنى چەكسىز خۇشال ھېس قىلىمەن.

1

مىرزا ھەيدەر نىڭ «تارىخى رەشىدى» نى يېزىشىدىكى ئاساسىي مۇددىئاسى ئەينى چاغدا كىشىلەرنىڭ ئەسلىرىدىن پۈتۈنلەي دېگۈدەك كۆتۈرۈلۈپ، ئۈنۈملۈك كېتەي دەپ قالغان موغۇل خانلىرىنىڭ ئىش ئىزلىرىنى «يادنامە» شەكلىدە يېزىپ قالدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى (149 / 105a).^① ئۇ بۇ مۇددىئىغا يېتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەجدادلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان كۆپلىگەن ۋەسىقە - ھۆججەتلەرنى تەكشۈرۈپ، ئۇلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان موغۇل ۋە موغۇلىستان تارىخىغا دائىر مەلۇماتلارنى ئۆز ئەسىرىگە كىرگۈزۈش ئۈستىدە ئىزدەنگەن. ھازىر مىرزا ھەيدەر پايدىلانغان ۋەسىقە - ھۆججەتلەرنى تارىخ كىتابلىرى، جۇغراپىيە كىتابلىرى، تەرجىمىھال - تەزكىرە تىپىدىكى كىتابلار، دىنغا مۇناسىۋەتلىك كىتابلار قاتارلىق تۆت تۈرگە ئايرىپ كۆرسەتسەك، تۆۋەندىكىچە بولىدۇ.

1. تارىخ كىتابلىرى

(1) ئەلا ئىدىدىن ئەتە مەلىك جۇۋەينىنىڭ «تارىخى جاھانگۇشاي» (1260 A.D - يىلى تاماملانغان 658A.H.) ناملىق ئەسىرى. مىرزا ھەيدەر موغۇل ئىمپېرىيىسى تارىخىغا دائىر پارس تىلىدا يېزىلغان بۇ داڭلىق تارىخنامىنى ناھايىتى ئىشەنچلىك دەپ قارىغانلىقتىن، قارا قىتان سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى كۈچلۈكنىڭ توپىلىشى بىلەن قەشقەرنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىنىشىغا دائىر مەلۇماتلارنى يېزىشتا پۈتۈنلەي مەزكۇر كىتابقا مۇراجىئەت قىلغان (288-293/213b-217b). ئۇنىڭدىن باشقا تاتار ئۇلۇسى توغرىسىدىكى بايانلار (360/274b) نىمۇ مەزكۇر كىتابتىن نەقىل كەلتۈرگەن.

(2) رەشىدىدىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇت - تەۋارىخ» (1310 - 1311 - يىللىرى يېزىلغان 710/ ئولجىت ھاجىغا ھەدىيە قىلىنغان)^②. مىرزا ھەيدەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تارىخى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان، جۇۋەينىنىڭ ئەسىرى بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغان، پارس تىلىدا يېزىلغان، زور شان - شۆھرەتكە ئىگە بۇ تارىخنامىدىن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ پايتەختى بالاساغۇننىڭ بايانى (362/275a)، موغۇلىستان خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى تۇغلۇق تېمۇرخان بىلەن قانداشلىقى بولغان ئالانقۇادىن ئۆتۈپ نۇھنىڭ ئوغلى ياپەسقىچە بولغان ۋەقەلەر (447/331b)، بالىش (256/193b)، شۇنداقلا موڭغۇل

① تۆۋەندە ( ) نىڭ ئىچىدىكى سانلاردىن ئالدىنقىسى «تارىخى رەشىدى» نىڭ دېنسون روس تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئىنگىلىزچە تەرجىمىسىنىڭ بەت سانى، كېيىنكىسى بۈيۈك بىرنتانىيە كۈنۈپخانىسىدا ساقلانغان پارس تىلىدىكى قوليازىمى (Or.157) نىڭ بەت سانىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن، دېنسون روسنىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمىسىدە تېكىست قىسقارتىۋېتىلگەن ئەھۋالدا، ساككىستون (Mirza Haydar Dughlat's Tarikhi-Rashidi A History of the Khans of Moghulistan. Persian Text Edited by W.M.Thackston. English Translation and Annotation by W.M.Thackston, Cambridge Mass, 1996)

تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى (قىسقارتىلما بەلگىسى Th) نىڭ بەت سانىنى كۆرسىتىدىغان ئەھۋال مۇ بار.
② «جامىئۇت - تەۋارىخ» نىڭ تاماملانغان يىل دەۋرىنى چۆرىدىگەن مەسىلىلەر ھەققىدە خۇندا ماسانوبۇ تۈزگەن «رەشىدىنىڭ تولۇق ئەسەرلىرىنىڭ بىبلوگرافىيىسى ھەققىدە» (غەربىي جەنۇبىي ئاسىيا تەتقىقاتى)، 23 - سان، 1984 - يىلى؛ شۇ ماقالە «موڭغۇل دەۋرىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، توكيو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1991 - يىلى قايتا كىرگۈزۈلگەن) گە قاراڭ.

ئىمپېرىيىسىنىڭ تۆت ئۇلۇسىنىڭ ئىزاھاتىنى بېرىش ئۈچۈن پايدىلانغان. (3) جامال قارشى يازغان «مۇلھاقاتىس - سۇراھ» («سۇراھ» نىڭ قوشۇمچىسى، 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاماملانغان). بۇ 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئالەمدىن ئۆتكەن ئەل جەۋھەرىيىنىڭ «ئەس - سىھاب» ياكى «ئەس - سۇراھ مەنەس - سىھاب» دېگەن ئەسىرىنىڭ جامال قارشى تەرىپىدىن پارس تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىغا قوشۇمچە قىلىنغان ئەرەب تىلىدىكى قوشۇمچىسى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆپلىگەن خانلىقلارغا دائىر مەلۇماتلار، بولۇپمۇ شەيخ، مۆتىۋەرلەر، ئۆستىكارلارغا مۇناسىۋەتلىك تەرجىمىھاللار كىرگۈزۈلگەن بۇ كىتاب مىرزا ھەيدەر تەرىپىدىن بالاساغۇن ۋە تىبەتلەرنىڭ بايانى (364, 403/275b, 328b) ئۈچۈن پايدىلىنىلغان.

(4) ھەمدەللاھ مۇستەۋفى قازۋىنىنىڭ «تارىخى گۈزىدە» (1130 - يىلى تاماملانغان/730) ناملىق ئەسىرى. ئاساسەن رەشىدىدىنىڭ «جامئۇت - تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرى ئاساسىدا پارس تىلىدا يېزىلغان بۇ تارىخنامىدىن مىرزا ھەيدەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تۆت ئۇلۇسىنىڭ بايانى (293/217b)، شۇنداقلا قەشقەرنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانى سانلىدىغان ئافراسىياپنىڭ نەسەبنامىسىنىڭ بايانى (286/213a) ئۈچۈن پايدىلانغان.

(5) شەرەفىدىن ئەلى يەزدىنىنىڭ «زەفەرنامە» ناملىق ئەسىرى. مىرزا ھەيدەر تېمۇرىيلەرنىڭ پارس تىلىدا يېزىلغان، يۇقىرى شان - شۆھرەتكە ئىگە بۇ تەزكىرىسىنىڭ مۇئەللىپىنىڭ ئىلمىگە ئاجايىپ يۈكسەك ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلەن قارىغان (84/58b) لىقتىن، بۇ ئەسەرنى باشقا ھەرقانداق تارىخ كىتابلىرىنىڭ ئالدىغا قويۇپ، ئۇنىڭدىن ئەڭ زور چەكتە پايدىلانغان. ئۇ تۇغلۇق تېمۇر (15-22/13a-17a) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئىلياس خوجا (23-37/17a-30a) غا مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى، تېخىمۇ مۇھىمى تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەمىر تېمۇرنىڭ موغۇلىستانغا قىلغان بەش قېتىملىق يۈرۈشىگە مۇناسىۋەتلىك بايانلار (39-50/31a-40b) نى بېرىشتە ئۆزىنىڭ ماقالىسى بويىچە يازماستىن، ئالايمىتەن «زەفەرنامە» دىكى بايانلارنى ئۆزگەرتىش كىرگۈزمەي ئۆز ئەينى نەقىل ئېلىپ ئىشلەتكەن. يەنە كەشمىر (كەم/430-432) ۋە تۇغلۇق تېمۇرنىڭ نەۋرىسى خەلىل سۇلتاننىڭ پائالىيەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بايانلار (451/335b) نى يېزىشتىمۇ مەزكۇر كىتابتىن پايدىلانغان. بۇلاردىن باشقا يەنە، تۇغلۇق تېمۇردىن ئىلگىرىكى موڭغۇللارنىڭ تارىخىنى بايان قىلغاندا (5, 300, 447/8a, 221b, 331b)، «زەفەرنامە» نىڭ مۇقەددىمە قىسمىدىن پايدىلانغان.

(6) ئۇلۇغبېكىننىڭ «ئۇلۇسى ئەربەئەبىي چىنگىزىي» («چىنگىز جەمەتىنىڭ تۆت ئۇلۇسى») ناملىق ئەسىرى. تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئۇلۇغبېك نامىدا يېزىلغان بۇ تارىخ كىتابى ھازىر يوقىلىپ كەتكەن بولۇپ، نام - شەرىپى نامەلۇم كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان «تۈركىيلەر شەجەرىسى» (ياكى «شەجەرەتەل - ئەتراك») قاتارلىق ئەسەرلەردە بېرىلگەن بايانلار بويىچە «چىنگىز جەمەتىنىڭ تۆت ئۇلۇسى» دىكى مەزمۇنلارنى پەرز قىلىشقا بولىدۇ. مىرزا ھەيدەر بۇ كىتابتىكى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تۆت ئۇلۇسىغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى ئۆز ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان (148/104b). بۇ 16 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭدا، بولۇپمۇ قەشقەردە ئۇلۇغبېكىننىڭ بۇ كىتابى تارقالغان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

(7) ئەبدۇررەزىق سەمەرقەندىنىڭ «تارىخى مەنزۇم» (مىرزا ھەيدەر «تارىخى مەنزۇم» دەپ ئاتىغان، پارس تىلىدا يېزىلغان بۇ تارىخنامىنىڭ ئەسلى نامى «مەتلەئى سەئىدىيە ۋە مەجمەئى بەھرەيىن» بولۇپ، بۇنىڭدا تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنىڭ 1470 - يىلىغىچە بولغان تارىخى سۆزلىنىدۇ) ناملىق كىتابى. مىرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدىي» نى يېزىش جەريانىدا، ئۆزى پايدىلانغان تارىخ ماتېرىياللىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئەبدۇررەزىقنىڭ بۇ تارىخ كىتابىنىڭ نامىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن (151/106b).

(8) مىرخاۋەند ۋە خاندەمىرنىڭ تارىخ كىتابلىرى. مىرزا ھەيدەر بۇلارنىڭ تارىخ كىتابلىرىنىڭ

رەسمى ناملىرىنى خاتىرىلەپ قالدۇرمىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ مىرخاۋەندىنىڭ «رەۋزەتۇس - سەفا فىسىرەتۇل - ئەنبىيا ۋەل - مۇلۇك ۋەل - خۇلەفا» (پەيغەمبەرلەر، پادىشاھلار ۋە ئىزباسارلارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدىكى «پاڭلىق باغچىسى») (1522/929 - 1523 - يىللارغىچە بولغان ئىسلام دۇنياسى تارىخى) ۋە ئانا تەرەپ نەۋرىسى خاندەمىرنىڭ «ھەببەس - سىيەر فى ئەخبار ئەفرا دەل - بەشەر» («قوش تەرجىمىھال») (1524/930 - يىلىغىچە بولغان ئىسلام دۇنياسى تارىخى) دىكى مەزمۇنلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنلىكىدە گەپ يوق. مىرزا ھەيدەر ئىسلام دۇنياسىنىڭ پارس تىلىدا يېزىلغان بۇ ئىككى داڭلىق تارىخ كىتابىدىن «ئالچە» (ئۆلتۈرگۈچى) دېگەن سۆزنىڭ قوللىنىلىشىنى چۈشەندۈرگەن (121/84a) دە ۋە تېمورىيلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئەبۇ سەئىدىنىڭ ئىش ئىزلىرى (108/73b) غا مۇناسىۋەتلىك جايلاردا پايدىلانغان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلىرى تارىخقا دائىر كىتابلار بولۇپ، مىرزا ھەيدەرنىڭ ئۆز ئەسىرى ئۈچۈن ھازىرمۇ پايدىلىنىشقا بولىدىغان ۋە سىياسەتنىڭ «ۋەسەف تارىخى»، شامىينىڭ «زەفەرنامە»سى، يەنە ھافىز ئەبۇلىنىڭ كىتابلىرىدىن پايدىلانماستىن ئەكسىچە، ھازىرغا كەلگۈچە چېچىلىپ، يوقىلىپ كەتكەن جامال قارشى ۋە ئۇلۇغبېكلىرىنىڭ كىتابلىرىدىن پايدىلانغانلىقى كىشىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغايدۇ.

2. جۇغراپىيە كىتابلىرى

(1) ياقۇت ئەل رۇمىينىڭ «مۇئەججەل - بۇلدان» («جۇغراپىيە لۇغىتى»، مۇئەللىپ 1229 - يىلى ۋاپات بولغۇچە بۇ كىتابنى يېزىشنى داۋاملاشتۇرغان) ناملىق كىتابى. مىرزا ھەيدەر بۇ ئەرەب تىلىدىكى داڭلىق جۇغراپىيە شۇناسلىق كىتابىدىن تىبەتنىڭ جۇغراپىيەلىك تەسۋىرىنى يېزىش ئۈچۈن پايدىلانغان (403/328b).

(2) نامەلۇم شەخسنىڭ «سۇۋەرى ئىقلىم» («كىلىمات ئىقلىملىرى») ناملىق كىتابى. پارس تىلىدا يېزىلغان بۇ جۇغراپىيە شۇناسلىق ئومۇمىي باياندىن بالاساغۇن ۋە موغۇلىستاننى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن پايدىلىنىلغان (359, 361/274b, 275a).

(3) غىياسىددىن مەنسۇرنىڭ «جامى گىتى نەمائى» («دۇنيانى كۆرسەتكۈچى ئەينەك») ناملىق ئەسىرى. پارس تىلىدا يېزىلغان، ئالەم توغرىسىدىكى دەسلەپكى ساۋاتلار تونۇشتۇرۇلغان بۇ كىتاب قەشقەر (294/218a) ۋە تىبەت (403/328b) ھەققىدىكى تەسۋىرلەرنى يېزىش ئۈچۈن پايدىلىنىلغان.

(4) «تەئرىفى بۇلدان» («دۆلەتلەر تەزكىرىسى»). مىرزا ھەيدەر موغۇلىستاننى تەسۋىرلەشتە بۇ كىتابقا مۇراجىئەت قىلغان (359/274b)، ئەمما ئۇنىڭ مۇئەللىپى ۋە مەزمۇنى ھەققىدە مەلۇمات يوق. پەقەت كىتابنىڭ نامىغا قاراپ، بۇ جۇغراپىيە توغرىسىدىكى كىتاب ئىكەن، دېگەن يەكۈنگە كېلىمىز.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلىرى جۇغراپىيە كىتابلىرى بولۇپ، مىرزا ھەيدەرنىڭ پارس تىلىدىكى ۋەسىقىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، ياقۇتنىڭ ئەرەب تىلىدىكى جۇغراپىيە كىتابىدىنمۇ پايدىلانغانلىقى دىققەت - ئېتىبارىمىزنى قوزغايدۇ.

3. تەرجىمىھال - تەزكىرە تىپىدىكى كىتابلار

(1) ئابدۇرەھمان جامىينىڭ «نەفەھاتۇل - ئۇنس مىن ھەزەرەتۇل - قۇدس» («سۆيگۈ تىنىقى») ناملىق ئەسىرى. يىتۈك شائىر، شۇنداقلا نەقىش بەندىيە مەزھىپىنىڭ تەسىرچان مۇرىتلىرىدىن بىرى بولغان جامىينىڭ تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ تەرجىمىھالى تونۇشتۇرۇلغان بۇ مەشھۇر ئەسىرىدىن^① پايدىلىنىش ئارقىلىق مىرزا ھەيدەر نەقىش بەندىيە مەزھىپىنىڭ دانىشمەنلىرىدىن بولغان ئەلا ئىددىدىن ئەتتارنىڭ شاگىرتى - مەۋلانا نىزامىددىن خامۇشىينىڭ بايانى (195/139b) غا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. يەنە جامىينىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە ئۇنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ بىرى

بولغان ئابدۇلغەفور لارې تەرىپىدىن يېزىلغان «شەرھى» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان جامىينىڭ قىسقا تەرجىمىھالىدىنمۇ جامىي ھەققىدىكى بايانلارنى يازغاندا پايدىلانغان (Th121/143b).

(2) دەۋلەتشاھ سەمەرقەندىنىڭ «تەزكىرەتۇش - شۇئەرا» («شائىرلار تەزكىرىسى»، 1487 - يىلى تاماملانغان) ناملىق ئەسىرى. مىرزا ھەيدەر بۇ پارس تىلىدا يېزىلغان، شائىرلار تەزكىرىسى بېرىلگەن داڭلىق ئەسەردىن تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۇلتان ئەبۇ سەئىد دەۋرىدىكى ئەمىر مۇھەممەد سالىھنىڭ بايانى (205/161a) نى بېرىش ئۈچۈن پايدىلانغان.

(3) مەۋلانا مۇھەممەد قازىينىڭ «سىلسىلەتۇل - ئارىفىن» («دانشمەنلەر تىزىمى»، 1504 - يىلى ئەتراپىدا يېزىلغان) ناملىق ئەسىرى. مۇئەللىپ مۇھەممەد قازىي نەقىشەندىيە تەرىقىتىدىكى تەسەۋۋۇپچى زات بولۇپ، بۇ تەرىقىتىنىڭ ئەڭ مەرتىۋىلىك شەيخى خوجا ئەھرارنىڭ ئەتىۋارلىق شاگىرتى ئىدى. مىرزا ھەيدەر ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىلا بۇ كىشىگە ھەۋەس قىلىپ، ئۇنىڭ ئىلمى ۋە نەزەر دائىرىسىنىڭ كەڭلىكىگە ئېھتىرام بىلدۈرگەندى. شۇڭا، ئۇ خوجا ئەھرار ھەققىدىكى پارس تىلىدا يېزىلغان بۇ تەزكىرىدىن مۇھەممەد قازىي (212, 342/166a, 253a)، خوجا ئەھرار (113-114/77b-78a) ۋە خوجا ئەلئىددىن ئەتتار (Th119/141a) غا مۇناسىۋەتلىك بايانلار ئۈچۈن پايدىلانغان.

(4) زەھىرىدىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ «ۋەقايى» (مۇئەللىپنىڭ 1530 - يىلى ۋاپات بولغۇچە بولغان خاتىرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ناملىق ئەسىرى. ئادەتتە «بابۇرنىڭ كىتابى»، «بابۇرنامە» دېگەن ناملار بىلەن تونۇشلۇق بولغان، موغال خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى بابۇرنىڭ چاغاتاي تۈركىي تىلىدا يېزىلغان بۇ ئەسلىمىسىدىن مىرزا ھەيدەر بابۇرنىڭ ئىش ئىزلىرىنى بايان قىلىش (174/121b) ئۈچۈن ئومۇميۈزلۈك پايدىلانغان. مىرزا ھەيدەر بابۇرنىڭ جىيەنى سۈپىتىدە ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە بىر مەزگىلنى بابۇرنىڭ ھامىيلىقىدا ئۆتكۈزگەن. ئېلىئاسنىڭ ئېيتقىنىدەك^②، بابۇرنىڭ ۋاپاتىدىن ئالاھىزەل ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدىي» گە قەلەم تەۋرىتىۋاتقان چېغىدا قولىدا «بابۇرنامە» نىڭ قولىيازىسىنىڭ بولغانلىقى ناھايىتى قىزىقارلىق ئەمەلىيەتتۇر. «بابۇرنامە» نىڭ ھازىر ساقلىنىۋاتقان تېكىستلىرىنىڭ ئىچىدىمۇ ئەسلىي نۇسخىسىغا يېقىن شەكىلنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ دەپ قارالغان ھەيدەر ئاباد نۇسخىسىنىڭ نەشر قىلغۇچىسى ئاس بېۋېرىگى: «مىرزا ھەيدەردە بار بولغان تېكىست ھازىر بىزگە تونۇشلۇق بولغان ھەرقانداق تېكىستتىنمۇ مۇكەممەل بولسا كېرەك» دەپ كۆرسەتكەن. ئەمما، ھازىرغىچە مىرزا ھەيدەرنىڭ قولىدىكى نۇسخا تېپىلغىنى يوق.

4. دىنغا دائىر كىتابلار

ئەلى بىننى ئۇسمان بىننى ئەلى ئەل - جۇلابىي ئەل - ھۇجۇرىينىڭ «كەشفەل - مەھجۇب» («كۆمۈلگەن سىرنىڭ ئېچىلىشى»، 11 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاماملانغان) ناملىق ئەسىرى. مىرزا ھەيدەر بۇ پارس تىلىدا يېزىلغان تەسەۋۋۇپ ھەققىدىكى ئومۇمىي بايان كىتابىدىن قىسقا بىر بۆلەكنى نەقىل كەلتۈرگەن (4/7b). مىرزا ھەيدەر نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ سوپىزم تەلىماتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ھەقىقىي مۇسۇلمان بولغاچقا، يۇقىرىقى كىتابتىن ئۆز كىتابىغا دىنىي تۈس قوشۇش ئۈچۈنمۇ پايدىلانغان.

«تارىخى رەشىدىي» نىڭ «ناھايىتى مېھرىبان ۋە شەپقەتلىك ئاللاننىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن»

① مىرزا ھەيدەر جامىينىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى سۈپىتىدە «شاۋاھىدۇن - نۇبۋۋە»، «نەفەھانۇل - ئونى»، «ھەفت ئەۋرەك»، «شەرھى كافىيە» (شەرھى مۇللا)، «نەزمى ئەرەبىي»، «لەۋايىھ»، «شەرھى لەمەئات»، «شەرھى فۇسۇس»، «شەرھى مىسىيەۋۇ ھەمىرىيەئى ئىبنى فەرىد»، «شەرھى رۇبائىيە - يات»، ئۈچ دىۋانى، «مۇئەمما» ۋە «ئىنشائ» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى تىلغا ئالغان (Th121/144a).

② «تارىخى رەشىدىي» نىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمىسى 173 - بەت 1 - ئىزاھاتقا قاراڭ.

دېگەن مەزمۇنلار بىلەن باشلىنىشى بىر خىل مۇقەررەلىك بولۇپ، ئۇنىڭ تېكىستىنىڭ ئىچىدە «قۇرئان» دىن ئېلىنغان نەقىل (263 ۋە باشقىلار) كۆپ جايدا ئۇچرايدۇ. ئۇ يەنە مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ كۈيىنۇغلى ئەمىر ئاسقا دائىر رىۋايەت (ھەدىس) نىڭ بىر بۆلۈكىنى شەيخ سەئىد كازەرۇنىيىنىڭ «سىيەرەن - نەبىي» («پەيغەمبەرلەر قىسسىسى») ناملىق كىتابىدىن، يەنە بىر بۆلۈكىنى (282a / تەرجىمىدە قىسقارتىۋېتىلگەن 371) تەسەۋۋۇپچىلار تەرىقىتىنىڭ بىرى بولغان كۇبرا تەرىقىتىنىڭ ئىجادچىسى نەجمىددىن كۇبراتنىڭ ئەسىرىدىنمۇ بىر نەقىل كەلتۈرگەن. يەنە، ئەبۇ يۈسۈف ھەمەدانىيىنىڭ «مۇقەددىمات» تىدىنمۇ ئابدۇلخالق گۇجدۇۋانىيىنىڭ سۆزىنى نەقىل (Th250/237b) كەلتۈرگەن. شۇنداقلا، شەيخ ئەبۇ ئەلى دەققانىڭ سۆزىنىمۇ ئۇنىڭ «مۇناجات» ناملىق كىتابىدىن نەقىل كەلتۈرگەن.

مىرزا ھەيدەر يەنە چوڭقۇر مۇناسىۋەت ئورناتقان نەقىشەندىيە تەرىقىتىگە دائىر ماتېرىياللاردىن، مەسىلەن، باھاۋىدىن نەقىشەندىنىڭ «مەقامات» ناملىق كىتابىدىكى ماقالىلەردىن نەقىل (Th231/282a) كەلتۈرگەن، ئاندىن مىرئەبدۇلئەۋۋەلنىڭ «جامىي» دېگەن ۋەسىقىسىدىنمۇ سۆز ئاچقان (Th119/141a). ئۇ ئۇلاردىن باشقا يەنە خوجا ئەھرار ۋە مۇھەممەد قازىغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەر (282a / تەرجىمىدە قىسقارتىۋېتىلگەن 371) بىلەن بۇ تەرىقىتىنىڭ سوپىزمىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھەممەد قازى ۋە خاجە نۇرانلارنىڭ ئىككى پارچە «رسالە» سى (306a-319، 255b-260a / تەرجىمىدە قىسقارتىۋېتىلگەن 397، 342)، خوجا ئەھرار تەرىپىدىن مۇھەممەد قازىغا يوللانغان ئۇسسۇل ئويىناپ ناخشا ئېيتىدىغان دەرۋىشلەر بىلەن ئارىلىشىشنى چەكلەش قاتارلىق مەزمۇنلاردىكى قىزىقارلىق ئىلمىي ماقالە (165b - 166a / تەرجىمىدە قىسقارتىۋېتىلگەن 212)، خاجە نۇراننىڭ تەسەۋۋۇپقا دائىر خەت - چەكلىرى (322a - 326a / تەرجىمىدە قىسقارتىۋېتىلگەن 400) ۋە جامىيىنىڭ ئىلمىي ماقالىسىنىڭ ئەسلىسى (306a - 305b / تەرجىمىدە قىسقارتىۋېتىلگەن 397) دىن نەقىل كەلتۈرگەن بولۇپ، بۇلار «تارىخى رەشىدىي» گە دىنىي تۈس قوشۇش رولىنى ئوينىغان.

بۇنىڭدىن باشقا، مىرزا ھەيدەر شىئە مەزھىپىنىڭ نۇرپاخشى تەرىقىتىنىڭ «فىقھى ئەھۋەت» ناملىق ئوقۇشلۇقىنى كەشمىردە قولغا چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ قولىيازىسىنى ھىندىستاننىڭ ئۇراما دېگەن يېرىگە ئەۋەتكەن چاغدا، ئۇنى غەلىتە مەزمۇندا ئىكەن دەپ ھۆكۈم قىلغان (453/text, 368).

يۇقىرىقىلار مىرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدىي» نى يېزىشتا پايدىلانغان كىتاب - ۋەسىقىلەردۇر. بىز بۇ مەلۇماتقا كۆز يۈگۈرتكىنىمىزدە، مىرزا ھەيدەرنىڭ چاغاتاي تۈركىي تىلىدىن باشقا، پارس، ئەرەب تىللىرىنىمۇ پىششىق بىلىدىغانلىقىنى، بۇ تىللاردا يېزىلغان ئاساسلىق كىتاب - ۋەسىقىلەردىنمۇ تولۇق پايدىلىنالايدىغان سەۋىيىنى ھازىرلىغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

ئەمما، مىرزا ھەيدەر بۇ كىتاب - ۋەسىقىلەردىن ئېرىشكەن بىلىملىرىنى ئۆزىنىڭ تارىخ كىتابىدا جانلىق قوللىنىش بىلەنلا چەكلەنمىگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ كەچۈرمىشلىرى ئاساسىدىكى خىلمۇخىل ۋەقەلەرنى، شۇنداقلا ئۆزى يىغىپ توپلىغان موغۇللارغا مۇناسىۋەتلىك ئېغىزدا تارقىلىپ يۈرگەن خىلمۇخىل رىۋايەت - قىسسىلەرنىمۇ ئۆز كىتابىغا كىرگۈزگەن.

ئۇ موغۇلىستان ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئەڭ يۇقىرى قاتلىمىدا تۇرىدىغان دوغلات جەمەتىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن نىكاھ مۇناسىۋىتى قاتارلىق ئامىللار سەۋەبىدىن ئەينى چاغدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قۇدرەت ئىگىلىرى، يەنى موغۇلىستان خانلىقىنىڭ خان ۋە بەگلىرى، تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنىڭ مىرزا ۋە ئەمىرلىرى، شۇنداقلا دىنىي ساھەدە بىر مەزگىل مەشھۇر بولغان نەقىشەندىيە مەزھىپىنىڭ شەيخلىرى بىلەن بىۋاسىتە ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن. مىرزا ھەيدەرنىڭ مانا مۇشۇنداق ئۇچرىشىشلىرىنىڭ خاسىيىتىدە ئۆزى توپلىغان موغۇللارغا ئائىت قىسسىلەرنىڭ ھەممىسى «تارىخى رەشىدىي» گە كىرگۈزۈلۈپ (2، 6، 23، 50، 68، 69، 76، ۋە باشقىلار)، بۇ كىتابقا ئۆزگىچە

قىممەت ئاتا قىلغان. مرزا ھەيدەر سىياسىي، ھەربىي ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك قىممەتلىك رىۋايەت - قىسسەلەردىن باشقا، ئۆز ئەجدادلىرىدىن بىر كىشىگە چېتىلىدىغان، كىشىگە شادلىق بېغىشلايدىغان سۆيگۈ - مۇھەببەت ھېكايىسىنىمۇ (62-63/46a-47a) ئۆز ئەسىرىگە كىرگۈزگەن.

مرزا ھەيدەر رىۋايەت - قىسسەلەردىن باشقا، بىر قانچىلىغان مۇھىم ئەسلىي ئورنىگىنالىق ماتېرىياللاردىنمۇ پايدىلانغان. دوكلات ئائىلىسىدىن بولغان بىر ئەمىرگە تۇغلۇق تېمۇرخان تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەن پەرمان (56/44a)، موغۇلىستاننىڭ سۇلتانى سەئىدخان تەرىپىدىن چىقىرىلغان يارلىق (309/227a) دېگەندەكلەر بۇنىڭ ياخشى مىسالى بولالايدۇ.

بۇلاردىن باشقا، مرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدىي»دىكى بايانلارنى يېزىشتا پايدىلانغان ماتېرىياللارنىڭ ئارىسىدا يىلنامە (تارىخ) بار. يىلنامە - ئەرەب يېزىقىدىكى سانلىق قىممەتلەردىن پايدىلىنىپ، مەلۇم ۋەقەلىكنىڭ مەزمۇنىنى قىسقا سۆز ياكى جۈملىدە ئىپادىلەپ، بۇ سۆزنى تەشكىل قىلغان ئەرەب ھەرپلىرىنىڭ سانلىق قىممەتلىرىنىڭ يىغىندىسى بويىچە مەلۇم بىر يىلنى كۆرسىتىپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل يىلنامىلەرنى مرزا ھەيدەرنىڭ ئۆز ئەسىرىدە قوللىنىشى، يەنى يىلنامىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىرىلىشى ئەينى چاغدا ئۇنىڭ موغۇللارنىڭ ئارىسىدا بىر تۈرلۈك ئىلىم، ئەدەبىي پائالىيەت دەپ قارىلىدىغانلىقىدا. لېكىن، مرزا ھەيدەر ۋەقەلىكلەرنىڭ دەۋرىنى بېكىتىش ئۈچۈن، بەزىدە ئانچە توغرا بولمىغان يىلنامىلەرنىمۇ قوللىنىپ قالغان، دېگەن قاراشمۇ بار. بۇ نۇقتا ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

2

تېمۇرىيلەر خانلىقى ۋە موغال خانلىقىنىڭ شاھلىرى، شاھزادىلىرىگە تىپىك شەخسلەر بويىچە قارالغىنىغا ئوخشاش، تۈركىيلەشكەن، ئىسلاملاشقان موغۇللارنىڭ ئەۋلادلىرى مەدەنىيەت جەھەتتە ئىران - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ روشەن تەسىرىگە ئۇچرىغان. مرزا ھەيدەرمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. شۇڭا، مرزا ھەيدەر شەرەفىدىن ئەلى يەزدى، مىرخاۋەند، خاندەمىرلەردەك تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنىڭ تارىخچىلىرىنىڭ قولى بىلەن پۈتكەن پارس تىلىدىكى تارىخ كىتابلىرىنىڭ ئۇسلۇبىنى قېلىپلاشتۇرۇپ، «تارىخى رەشىدىي» ناملىق ئەسىرىدە شېئىر، رىۋايەتلەرنى تۈركۈم - تۈركۈملەپ قوللىنىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ بۇ تارىخ كىتابىدا ئەدەبىي پۇراقنى قويۇقلىتىش ئۈچۈن تىرىشقان.

مرزا ھەيدەر ئايازى تەخەللۇسىدا مۇتەقارپ بەھرىنى قوللىنىپ، چاغاتاي تۈركىي تىلىدا «جاھاننامە» ناملىق شېئىرىي ئەسەرنى قالدۇرغان يېتۈك شائىر بولغاچقا، ئۇنىڭغا «تارىخى رەشىدىي»دىن ئىبارەت تارىخ كىتابىنى ئۆزى ئىجاد قىلغان شېئىرلار بىلەن بېزەش ھېچبىر تەسكە توختىمىغان بولسا كېرەك. ئەمەلىيەتتەمۇ مرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدىي»دە ئۆزى ئىجاد قىلغان شېئىرلارنىڭ بىرلا كۆپلىتىنى ئۈزۈپ ئېلىپ بەرگەن (مەسىلەن، 340a / Th 281-282 / 100a / 143). ئەمما، ئۇ بۇنىڭ بىلەن قانائەتلىنىپ قالماستىن، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن پېشىۋالارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆز كىتابىدا نەقىل كەلتۈرۈپ، ئىران ئەدەبىياتىغا دائىر بىلىمى ۋە ئۇنى ياخشى كۆرۈش دەرىجىسىنى نامايان قىلغان.

مرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدىي»دە مەشھۇر شائىر سەئىدىنىڭ «گۈلىستان»دىن ئىككى پارچە (223a, 200a/303, 266)، «بوستان»دىن ئۈچ پارچە شېئىر (341a, 340b, Th282/340a) نەقىل كەلتۈرگەن. بۇنىڭدىن باشقا، جامىينىڭ مەسنەۋى شەكلىنى قوللىنىپ يازغان «ھەفت ئەۋرەك» (يەنى «يەتتە تەخت») ناملىق ئەسىرىنىڭ بىر قىسمى بولغان «سىلسىلە تۈز - زەھەب» («ئالتۇن زەنجىر») تىنىمۇ مۇسا پەيغەمبەرگە مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەردىن بىرىنى نەقىل كەلتۈرگەن (Th106/124b-125a)، يەنە

ئەلشىر نەۋائىينىڭ چاغاتاي تۈركىي تىلىدا ۋە پارس تىلىدا يازغان ئەسەرلىرىدىنمۇ ئىككى پارچە شېئىر نەقىل (Th126/149b) كەلتۈرگەن. مەزكۇر ئەسەردە ھەيدەر نىڭ ئۆز ئەسەردە ھەيدەر نىڭ «شاھنامە» سىدە ئۇچرايدىغان خۇسرەۋ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى شىرۋىيە ھەققىدىكى قىسسىدىن بېشارە (392/243a) بېرىشمۇ ئۇنىڭ ئىراننىڭ ھەممىگە تونۇشلۇق بۇ ئىپىك داستانغا قارىتا چۈشەنچىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. «تارىخى رەشىدى» دىكى قەدىمكى پېرسىيە پادىشاھى ئانۇشىرۋاننىڭ دانالىقىغا دائىر «تارىخى ئاكاسىرە» («پېرسىيە پادىشاھلىرى تارىخى») ناملىق رىۋايەتتىن (Th107/126a-126b) مەزكۇر ھەيدەر نىڭ قەدىمكى ئىران ھەققىدىكى تەربىيىلىنىشىنىڭ يۇقىرىلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە بابۇرنىڭ «دىۋان» ۋە «مۇبەييىن» ناملىق ئەسەرگە قارىتا ئوتتۇرىغا قويغان تەنقىدى (173/121b) ئۇنىڭ چاغاتاي تۈركىي تىلىدىكى شېئىرىي ئەسەرلەردىن بەھرىلىنىش ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرىلىقىنى كۆرسىتىدىغان پاكىت بولسا كېرەك.

ئۇلاردىن باشقا، مەزكۇر ھەيدەر نىڭ «تارىخى رەشىدى» گە ئەينى چاغدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان دانىشمەن، ئالىم، شائىر، مۇئەممىي (تېپىشماق يازغۇچىسى)، كىتابچى، رەسسام، ئارخىتېكتور ۋە ناخشىچىلارغا ئائىت تەزكىرىلەرنى كىرگۈزگەن [193 - 195] دېنسون روس بۇ تەزكىرىنىڭ بىر قىسمىنىلا تەرجىمە قىلغان [لىكى ئۇنىڭ تېمۇرىيلەر خانلىقى دەۋرىدە پارس تىلىدا يېزىلغان تارىخ كىتابلىرىدا كۆرۈلۈشكە باشلىغان بىر تۈرلۈك ئۇسلۇبىنى ئۆز ئەسەرگە مۇجەسسەملەشكە تىرىشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ].^①

3

يۇقىرىقى مەلۇماتلار ئاساسىدا «تارىخى رەشىدى» ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك يەكۈنگە ئېرىشەلەيمىز:

1. ئۇزۇندىن بۇيان تارقىلىپ كەلگەن ماتېرىياللارنى قوشقان ھالدا، مۇسۇلمان يازغۇچىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان توققۇز تۈرلۈك تارىخ كىتابى، تۆت تۈرلۈك جۇغراپىيە كىتابى، تۆت تۈرلۈك تەزكىرە - تەرجىمىھال تىپىدىكى ئەسەر ھەمدە سوپىزم ئومۇمىي بايانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قانچىلىغان دىنغا ئائىت كىتابلارنى پايدىلىنىش ماتېرىيالى قىلغان ئاساستا يېزىلغان ئەسەر.
2. مەزكۇر ھەيدەر نىڭ ئۆزىنىڭ تارىخ كىتابىغا ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەدىبلەر تەرىپىدىن يېزىلغان شېئىر، رىۋايەت قاتارلىق تۈرلەرنى كىرگۈزگەنلىكى بۇ ئەسەرگە ئەدەبىي تۈس قوشۇش ئۈچۈن ئىزدەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.
3. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەزكۇر ھەيدەر ئۆز ئەسەردە پارس تىلىدا يېزىلغان تارىخ كىتابلىرىدا بولۇپمۇ تېمۇرىيلەر سۇلالىسىدىن بۇيان قوللىنىلىشقا باشلىغان بىر خىل يېڭى ئۇسلۇبىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، مەزكۇر ھەيدەر نىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىدا ئىشلىتىلىۋاتقان تىلنىڭ تۈركىي تىل ئىكەنلىكىگە قارىماستىن، «تارىخى رەشىدى» يېقىنقى زامان پارس تىلىدا يېزىلغانلىقىدىن ئىبارەت تاشقى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى ھازىرلىغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ ئىچكى جەھەتتە ساقلانغان ئۇسلۇب تەرەپتىن سۆزسىز ھالدا يېقىنقى زامان پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسىنى بويلاپ ماڭغان مۇنەۋۋەر ئەسەردۇر.

① مەزكۇر ھەيدەر بۇ نۇقتىدا بابۇر بىلەن ئوخشاش. «بابۇرنامە» گە ھىراتنىڭ ھۆكۈمرانى سۇلتان ھۈسەيىن مەزكۇرنىڭ ئوردىسىدا پائالىيەت قىلغان ئەمىر، سەردار، ۋەزىر، ئالىم، شائىر، رەسسام، كىتابچى، دورىگەر قاتارلىقلارغا دائىر تەزكىرىلەر كىرگۈزۈلگەن. بابۇرنىڭ بۇ بايانلىرىنىڭ مەزكۇر ھەيدەرگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئېھتىماللىقنىڭ كۈچلۈكلۈكى توغرىسىدا مەزكۇر ماقالە كىرگۈزۈلگەن كىتابنىڭ 1 - بۆلۈم 5 - بابىدا توختالغان.

ئەمما، بۇ يەكۈننى تۇرغۇزۇپ، ئېلىئاس، دېنسون روسنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمە كىتابىنى قايتا مۇھاكىمە قىلىپ كۆرسەك، ئۇنىڭدا چوڭ بىر سەۋەنلىكنىڭ ساقلانغانلىقىنى بايقىيالايمىز. ئۇ بولسىمۇ ئېلىئاسنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمە كىتابىنىڭ نەشر قىلىنىشىغا دائىر تۈپ يېتەكچى پرىنسىپقا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىدىن ئىبارەت. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئېلىئاس مىرزا ھەيدەر ئۆز كىتابىدا نەقىل كەلتۈرگەن كۆپلىگەن قىزىقارلىق شېئىر، رىۋايەتلەر ۋە دىن (ئاساسلىقى سوپىزم)غا مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ماقالىلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى قاتارلىقلارنى موغۇل تارىخى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتتى يوق دەپ قاراپ، تەرجىمە جەريانىدا چىقىرىۋەتكەن. لېكىن، نېمىلەرنىڭ موغۇل تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ھەققىدە ئويلىنىپ كۆرۈش ئەسلىدىلا سۈبىيەكتىپ مەسىلىدىن ئىبارەت. ئېلىئاسنىڭ بۇ قىلمىشى ئۇنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمە كىتابىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، «تارىخى رەشىدىي» نىڭ پۈتكۈل گەۋدىسىنى توغرا ئىگىلەشكە قادىر بولالمىغانلىقى تۈپەيلىدىن تەنقىدلىنىشكە تېگىشلىك. بولۇپمۇ، موغۇل تارىخى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان نەقىشەندىيە مەزھىپىگە دائىر بايانلارنىڭ تەرجىمىدە پۈتۈنلەي دېگۈدەك چىقىرىپ تاشلىنىشىنى ئەپسۇسلىنارلىق ئىش دەپمەي تۇرالمىمىز.

1996 - يىلى ئامېرىكىلىق ساككىستون تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرۇلغان «تارىخى رەشىدىي» نىڭ نەشرگە تەييارلانغان تېكىستى ۋە ئىنگلىزچە تەرجىمىسى ئېلىئاسنىڭ كىتابىدىكى سەۋەنلىكلەرنى مەلۇم دەرىجىدە ياپقان دەپ قارىلىۋاتىدۇ. ئەمما، نەشرگە تەييارلانغان بۇ تېكىستنى ئوتتۇرىغا چىقىرىش ئۈچۈن قوللىنىلغىنى ئازراقلا پەرقلەندۈرۈلگەن ئىككى خىل قوليازىدىنلا ئىبارەت. شۇ سەۋەبتىن، ساككىستون تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان تېكىستنى ھەرگىزمۇ تەلەپنى قاندۇرالايدۇ، دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. شۇنداقلا، بۇ مۇكەممەل بولمىغان تېكىست ئاساسىدا ئىشلەنگەن ئۇنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنىمۇ مۇكەممەل نەرسە دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. دىنغا دائىر ئىلمىي ماقالە قاتارلىقلار بۇ قېتىمقى تەرجىمىدىمۇ قىسقارتىۋېتىلگەن:

بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، يېقىندا ئۆزبېكىستاندا ئورۇنبايىپلار تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرۇلغان رۇسچە تەرجىمىسى سۈپەتلىك تۆت تۈرلۈك قوليازىدىن پايدىلىنىپ ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان، نىسبەتەن توغرا تۇرغۇزۇلغان تېكىستنى ئاساس قىلغان بولۇپ، قىسقارتىلمىغان، ئۇنىڭ قىممىتى نىسبەتەن يۇقىرى. لېكىن، بۇ تەرجىمىدە ئاساس قىلىنغان قوليازما تېكىستى ئاشكارا نەشر قىلىنمىدى.

مۇشۇ نوقتىدىن قارىغاندا، «تارىخى رەشىدىي» نىڭ ئوتتۇز خىلدىن ئارتۇق قوليازىسى ئىچىدىكى مۇنەۋۋەرلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىشلەنگەن (نەشرگە تەييارلانغان) تېكىستلەرنى نەشر قىلدۇرۇش، شۇ ئاساستا يېڭى تەرجىمىلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشنىڭ زۆرۈرىيىتى ناھايىتى چوڭ دەپ ئېيتىماي تۇرالمىمىز.

(تەرجىمە قىلغۇچى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە)

(ياپونىيە شيوكادو نەشرىياتى تەرىپىدىن 2001 - يىلى 2 - ئايدا نەشر قىلىنغان «بابۇرنامە» ھەققىدە تەتقىقات 4 - كىتاب، تەتقىقات قىسمى «بابۇر ۋە ئۇنىڭ دەۋرى» دېگەن كىتابتىن تەرجىمە قىلىندى.)

تارىخ ئۇنتۇمايدۇ

(شائىر ۋە تارىخچى مەرھۇم مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقى خاتىرىسىگە)

مۇھەممەدئابدۇللا سىدىق

تارىخ — ئىنسانىيەتنىڭ بارلىققا كېلىش، راۋاجلىنىش، تەرەققىي قىلىش ۋە گۈللىنىش جەريانى دېمەكتۇر. ئۇنىڭغا ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدىكى ئۇتۇق - مۇۋەپپەقىيەتلىرى، غەلبە - سەمەرىلىرى، شۇنىڭدەك ھالاكەت، مەغلۇبىيەتلىرى، ئەگرى - توقاي قىسمەتلەر بىلەن تولغان ھاياتلىق پائالىيەتلىرىدىن يەكۈنلەنگەن قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلار پۈتۈلگەن بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئىنسانىيەت تارىخى دېمەك — يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىش، ئازلىقتىن كۆپىيىش، كىچىكلىكتىن زورىيىش، مەغلۇبىيەتتىن ساۋاق ئېلىش، غالىبىيەتتىن قەد كۆتۈرۈش، پەمىسزلىك بىلەن تىز پۈككەنلەر قۇل بولۇش، ئەقىل ۋە جاسارەت بىلەن مۇشت تۈگكەنلەر خوجايىن بولۇش تارىخى دېمەكتۇر. بۇ ماكرۇ جەھەتتە بىر پۈتۈن ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ جەريان - مەزمۇنى بولسا، مىكرو جەھەتتە بىر دۆلەت، بىر مىللەت تارىخىنىڭ ئۆزىگە خاس جەريان - مەزمۇنىدۇر.

يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ يەنە بىر ئىنقىلاب خاراكتېرلىك مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنى نامايان قىلدى. ئىنسانىيەت تارىخى يېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەنلا خاتىرىلىنىشكە باشلىغان بولۇپ، ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ ھەرقايسى دەۋرلەردە ۋە ھەرقايسى جايلاردا ئوخشىمىغان تەبىقە كىشىلىرى تەرىپىدىن مەجبۇرىي ياكى ئىختىيارىي رەۋىشتە شۇ دەۋرنىڭ، شۇ جاينىڭ ھەم شۇ خەلقنىڭ تارىخى خاتىرىلىنىپ كەلگەن. ئىنسانىيەت تارىخى مانا شۇ ھەرقايسى دەۋرلەردە، ھەرقايسى جايلاردا بارلىققا كەلگەن خەلقلەر تارىخىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىدۇر. ھەرقايسى مىللەت - قوۋملارنىڭ تارىخى بولسا، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئاجزالماس تەركىبىي قىسىملىرىدۇر. بىر دۆلەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، شۇ دۆلەتنىڭ تارىخى شۇ دۆلەتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەر تارىخىنىڭ مۇجەسسەمىدۇر. ئۇيغۇر خەلقى تارىختىن بۇيان دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر قاتارى ئىنسانىيەتنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە بىر ئۆلۈش ھەسسە قوشۇپ كېلىۋاتقان قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى. خەلقىمىز ئىنسانىيەتنىڭ، شۇنداقلا ئېلىمىزنىڭ مىللىي

تۈركۈملۈك بىر ئەزاسى سۈپىتىدە باشقىلار بىلەن ئورتاق تارىخ ئەنئەنىسىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۆزىگە خاس مىللىي تارىخ ئەنئەنىسىگىمۇ ئىگە.

ئىنسانىيەت 21 - ئەسىرگە قەدەم قويۇپ، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ شانلىق مەزگىللىرىنى قۇچۇۋاتقان مۇشۇنداق بىر پەيتتە، مەۋجۇتلۇق پائالىيەتلىرى جەريانىدىكى كۈلكە بىلەن يىغىدىن پۈتۈلگەن قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلارنىڭ مۇجەسسسىمى ھېسابلانغان تارىخ تۇيغۇسىنى يېتىلدۈرۈش ئارقىلىق ئەجدادلار روھىدىن ئۈلگە، تارىختىن ساۋاق ئېلىپ، مىللەتنىڭ ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، يېتىپ كېلىۋاتقان خىرىس ۋە رىقابەتكە تاقابىل تۇرۇش ھەم ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىيات قەدىمىگە ماسلىشىشقا شارائىت ھازىرلاش نۆۋەتتىكى تەخىرىسىز مەسىلىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا تارىخ ئاساسەن تارىخىي خاتىرە - تەزكىرە شەكلىدە قەلەمگە ئېلىنىپ كەلگەن بولۇپ، يېقىنقى 200 يىلدىن بۇيانقى ئېلىمىز ئىچى - سىرتىدىكى ئۇيغۇرشۇناسلىق بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئىزدىنىش ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرىگە قارىغاندا، بۇ خىل مەشغۇلات ھەرقايسى دەۋرلەردە دېگۈدەك جارى بولۇپ كەلگەن. جۈملىدىن خەلقىمىزدە «شەجەرىسىز ئۇرۇق - قوۋم، خاتىرىسىز سورۇن، ۋەقە، تەزكىرىسىز جاي - ماكان، قەبرە، مازار، نەسەبنامىسىز چوقا (باش)، رسالىسىز كاسىپ - ھۈنەرۋەن، دىۋانىسىز ئوردا - مەھكىمە، ھۆكۈمدار، ئەنگە ئېلىنمىغان ھودۇد - چېگرا، تاغ - دەريا، سۇ، كۆل، ئورمان، كان، مەدەن، يايلاق، مال - چارۋا، باغ - ئېكىنزار، سودا، دېھقانچىلىق، ھۈنەر، تىرىكچىلىكلەر... بولماسلىقى» ھەرقاچان تەكىتلىنىپ ۋە تەپتىش - نازارەت قىلىنىپ كەلگەن. ئەنە شۇنداق تەرتىپ - ئىنتىزاملىق بۇ مەشغۇلات نەتىجىسىدە تارىخىمىز ئەڭ دەسلەپتە تارىشىغا ھەم تاشقا، كېيىن بولسا خوتەن قەغىزىگە پۈتۈلۈپ تاكى 20 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي جەرياندا ھەر تۈرلۈك سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەقە - ھادىسىلەر تۈپەيلىدىن، بۇ قىممەتلىك پۈتۈك - ۋەسىقىلىرىمىزنىڭ كۆپ قىسمى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. شۇنداقسىمۇ تارىخىمىز بۇرۇن - چاقۇنلىرىدىن ئامان قالغان خېلى كۆپ ۋەسىقىلىرىمىز ئېلىمىز ئىچى - سىرتىدىكى مۇزېي، كۈتۈپخانىلاردا ھېلىغىچە ئەتىۋارلىنىپ ساقلىنىپ كەلمەكتە.

بۈگۈنكى كۈندە بىز قىسمەتكە باي تارىخىمىزنىڭ ئاشۇ قىممەتلىك يازما خاتىرىلىرى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنى ئوقۇغىنىمىزدا (بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى تېخى ئېلان قىلىنمىغاچقا، جامائەت ئۇلار ھەققىدىكى ئۇچۇرلاردىنلا خەۋەردار)، ھەق بىلەن ناھەق ئارىلىشىپ كەتكەن، پاراكەنچىلىك بىلەن تولغان تارىخىي ۋەقە، ھادىسىلەرنىڭ ماھىيەت - ھەقىقىتىنى ئەقىل كۆزى بىلەن كۆزىتىپ، چۆۋەرلىك بىلەن بايقاپ، قانچىلىغان تۈنلەردە قارا چىراغ ئالدىدا مۈكچىيىپ ئولتۇرۇپ، يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىش بەدىلىگە تارىخىمىزنى قەلەمگە ئېلىپ بىزگە قالدۇرغان شىجائەتلىك تارىخىي ئۆلىما - ئۇستازلىرىمىزغا ئىختىيارسىز ھالدا ئاپىرىن - تەھسىنلەر ئوقۇماي تۇرالمايمىز. ئاشۇ تارىخىي ئابىدىلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر - بىرلەپ تىلغا ئېلىشقا مۈمكىن بولمىسىمۇ، «مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرى» دىن باشلاپ، «تارىخى رەشىدى»، «تارىخى رەشىدى - زەيلى»، «تەزكىرە ئى ئەزىزان»، «زەپەرنامە»، «غازات دەرمۈلكى چىن»، «تارىخى ئەمىنىيە» ۋە «تارىخى ھەمىدى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر تارىخ - تەزكىرىچىلىكىمىزنىڭ نامايەندىلىرى سۈپىتىدە ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئالىمىز.

تارىخىمىز 20 - ئەسىرگە كىرىپ كەلگەندىن كېيىن، ئەنئەنىۋى تەزكىرىچىلىكىمىز تارىخ تۇيغۇسى يېتىلگەن بىر قىسىم ئوغلانلىرىمىزنىڭ تارىخقا مەسئۇلىيەت بىلەن قاراپ خاتىرىلىشى نەتىجىسىدە ئۆز ئىزىنى تېپىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن نامايەندىلەرنىڭ داۋامى تەركىبلىرى سۈپىتىدە قەلەمگە ئېلىندى. بۇ خۇسۇستا نەزەر سالىدىغان بولساق، كەم تېپىلىدىغان غەيرەت - شىجائەت بىلەن ئىشقا كىرىشىپ، يۇرت تارىخىنى يورۇتۇش يولىدا خالىس ھىممەت بىلەن ئەجىر قىلغان، ھاياتلىقىدا تېگىشلىك ئېتىبارغا ئېرىشەلمىگەن بولسىمۇ، نۆۋىتى كەلگەندە تەزكىرىچىلىك

تارىخىمىزنىڭ ئالتۇن بەتلەرگە نامى پۈتۈلگۈسى مۆھتەرەم ئەزىزلىرىمىزدىن ئىلى رايونىدىن نەزەر خوجا ئابدۇسەمەت (ئۇيغۇر بالىسى)، ئىمىنجا باھاۋىدىن، تېمىپجان ھادى، قۇمۇل رايونىدىن ھاپىز نىياز، ئابدۇللا ئەھمىدى، تۇرپان رايونىدىن خېۋىر تۆمۈر، ئاقسۇ رايونىدىن مۇھەممەدئىمىن بائىزىي، قەشقەر رايونىدىن ئىمىر ھۈسەيىن قازى ئاخۇنۇم، مۇھەممەدئىمىن قۇربانىي (ئىشقىي)، خوتەن رايونىدىن مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجى، ئابدۇلھەمىد يۈسۈپ داموللا ھاجى ... قاتارلىقلارنىڭ نامى ھەرقاچان كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ.

بىزنىڭ بۇ يەردە زىكرى قىلماقچى بولغىنىمىز ئەنە شۇلاردىن بىرى، 20 - ئەسىردە خوتەندە ياشاپ، ئازغىنە كەم بىر ئەسىرلىك ھاياتىنى خوتەن تارىخىنى يورۇتۇش يولىدىكى ئىلمىي، ئىجادىي مەشغۇلات بىلەن ئۆتكۈزگەن ھۆرمەتلىك ئۇستاز، شائىر ۋە تارىخچى مەرھۇم مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجىنىڭ ئۆمۈر بايانىدۇر.

مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجى ئۆزىنىڭ يۈز بېيىتلىق نەزمىي تەرجىمىھالىدا:

«مىڭ توققۇز يۈز يەتتىدە كېلىپدۈرمەن دۇنياغا،
ئاتا - ئانام خوش بولۇپ يۈرگەپتۈرلەر تاۋاغا...»

دەپ يازغىنىدەك، 1907 - يىلى 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنى خوتەن (ئىلچى) شەھىرىنىڭ ئورداكۆلىبېشى مەھەللىسىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى روزبەگ ھاجىم بىلەن ئانىسى توختىخان ھاجىم خوتەندە ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈمەتدارچىلىق بىلەن ئۆتكەن بەگ ئەۋلادلىرىدىن ئىدى. جۈملىدىن، ئانىسى توختىخان ھاجىم خوتەن تارىخىدىكى مەرىپەتپەرۋەر ھۆكۈمدار ئەلىشىر ھاكىمبەگنىڭ پەننەرسى ئىدى.

مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجى ئائىلىسىدىكى ئەۋزەل شارائىتلار تۈپەيلى تۆت يېشىدا خوتەن شەھىرىنىڭ غۇجامكۆلىبېشى مەھەللىسىدىكى مۇدەررىس ئەھمەد ھاجىمنىڭ باشلانغۇچ دىنىي مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرگەن. بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقىرىۋالغاندىن كېيىن، تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ئەينى چاغدا خوتەندىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك بىلىم يۇرتى ھېسابلىنىدىغان يېڭىشەھەر جامە مەدرىسىگە ئوقۇشقا كىرىپ، مەشھۇر مۇدەررىس ئۆلىما نەمىتۇللا ئاخۇنۇمنىڭ تەربىيىسىگە ئۆتكەن. 1919 - يىلىدىن 1922 - يىلىغىچە بۇ مەدرىسىدە ئوقۇش جەريانىدا كۈندىن - كۈنگە ئەقىل كۆزى ئېچىلىپ، نەزەر دائىرىسى كېڭىيىۋاتقاندا، ئاتىسى ئۇنى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىللە سەئۇدى ئەرەبىستانغا ھەج قىلىشقا ئېلىپ كېتىدۇ.

ئۇ چەت ئەلدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 1924 - يىلىدىن باشلاپ خوتەن پوچتىخانىغا خىزمەتكە كىرىدۇ. 1927 - يىلى خىزمەتتىن چېكىنىپ، ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ دەسمايە سېلىپ بېرىشى بىلەن خوتەن - قەشقەر ئارىلىقىدا سودىگەرچىلىك قىلىشقا باشلايدۇ. 1933 - يىلى خوتەن قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەندە، قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپكى غەلبىسىدىن كېيىن تەشكىل قىلىنغان خوتەن ھۆكۈمىتىنىڭ تەلىپى بىلەن يەنە پوچتىخانىدا خىزمەت قىلىدۇ. 1935 - يىلى ماخۇسەن خوتەننى ئىگىلىگەندىن كېيىن، قاراقاشقا ھاكىم بولۇپ تەيىنلەنگەن چوڭ ئاكىسى يۈسۈپ بەگھاجىنىڭ يېنىدا 1937 - يىلىغىچە ئۇنىڭ مەھرىمى بولۇپ تۇرىدۇ. 1937 - يىلى قاراقاشتىن خوتەنگە قايتىپ، گۈلباغ رەستىسىدە دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلىدۇ.

شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ تەرەققىيپەرۋەرلىك نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر ۋە بايلارنى تۇتۇپ باستۇرۇشقا كىرىشكەندە، 1938 - يىلى مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجىنىڭ ئاكىسى يۈسۈپ بەگھاجىمۇ تۇتقۇن قىلىنىپ، بارلىق مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىدۇ. مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجىنىڭ تۆت ئېغىزلىق دۈكىنىمۇ شۇ قاتاردا مۇسادىرە

قىلىنىدۇ. بارلىق دەسمايىدىن ئايرىلىپ قالغان مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجى روزىغارىنى تەۋرىتىشكە باشقا ئىلاجى بولمىغاچقا، يېزىغا چىقىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ ھاياتىدا يۇقىرىقىدەك بىرقاتار ئەگرى - توقاي كەچمىشلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن بىر تەرەپتىن تىرىكچىلىكنىڭ غېمىنى قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەدرىسىدە ئوقۇغان چاغلىرىدا پەيدا بولغان شېئىر - نەزمىگە بولغان ئىشتىياقنىڭ تۈرتكىسىدە يېنىدا ساقلاپ يۈرگەن نەۋائىي، ھۈۋەيدا، فۇزۇلى قاتارلىق شائىرلارنىڭ دىۋانلىرىنى ئوقۇپ، ئۇلاردىن ئىلھام ئالىدۇ ۋە ئۆزىگە تەسىر قىلغان ھادىسىلەر توغرىسىدا ئاددىي شېئىرلارنى يازىدۇ. مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجىنىڭ ئىلىم - مەرىپەتكە، جۈملىدىن ئەدەبىيات ۋە تارىخ ئۆگىنىشكە بولغان ھەۋىسى توغرىسىدا بۇ يەردە شۇنى قىستۇرۇپ ئوتتۇرىغا ئارتۇقچە بولمىسا كېرەك: ئۇ 1927 - يىللىرى قەشقەر بىلەن خوتەن ئارىلىقىدا سودىگەرچىلىك قىلىپ يۈرگەن مەزگىلىدە قەشقەردىن بۇخاراغا ئوقۇغىلى بارغان ئىككى نەپەر تالىپنىڭ قايتىشىدا بۇخارادىن ئەرزان باھادا ئەكەلگەن بەش ئۇلاغ كىتابىنى قەشقەردە ساتماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئۇچرىتىپ قالىدۇ. بىر - بىرىدىن ئېسىل كىتابلارنى كۆرۈپ، گويا غايىب خەزىنىگە ئۇچرىغاندەك ھاياجانلىنىپ كەتكەن بەگھاجى خۇشاللىقتا تالىپلار بىلەن تالىشىپ يۈرۈپ، تۆت ئۇلاغ كىتابىنى بىراقلا سېتىۋېلىپ خوتەنگە ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇ خوتەندە بۇ كىتابلارنىڭ بىر قىسمىنى ئەھمەد ھاجى، نەمىتۇللا ئاخۇنۇم قاتارلىق ئۇستازلارغا ھەدىيە قىلغاندىن باشقا، ئەدەبىيات ۋە تارىخقا ئائىت كۆپ قىسمىنى ئۆزى ئېلىپ قېلىپ، ئوقۇپ مۇتالىئە قىلىشقا كىرىشىدۇ.

ئۇنىڭ 1930 - يىللاردا يازغان شېئىرلىرىنى دەسلەپتە شائىر مۇھەممەدتۈردى قاسىمى^① كۆرۈپ پىكىر بېرىپ يېتەكلىگەن بولسا، 30 - يىللارنىڭ ئاخىرى، 40 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئۇ شائىر بلال ئەزىزى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، يازغان ئەسەرلىرىنى ئۇنىڭغا كۆرسىتىپ پىكىر ئېلىپ، ئىجادىي قابىلىيىتىنى قەدەممۇقەدەم ئۆستۈرۈشكە تىرىشىدۇ، ۋەتەن ھەم مىللەتنىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلۈش تۇيغۇسىنى كۈچەيتىدۇ.

ئەسكەرتىشكە تېگىشلىك يەنە بىر ئىش شۇكى، 19 - ئەسىردە يۈرۈشقاشتا ياشاپ ئۆتكەن مەشھۇر ئۆلىما باھاۋىدىن ئەلەم ھاجى «سائادەتۇل - ئۇمرا» («ئۆمۈر سائادەتلىرى») دېگەن نام بىلەن 40 باب، 97 پەسىلدىن تەركىب تاپقان زور ھەجىملىك بىر كىتاب تەسنىق قىلغان بولۇپ، مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئۈچىنچى بابى «ئەسرارى خوتەن» دەپ ئاتىلىپ، مەخسۇس خوتەن تارىخىغا بېغىشلانغانىكەن. باھاۋىدىن ئەلەم ھاجى ئۆمىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بۇ كىتابنى يۈرۈشقاشنىڭ مىڭبېگى يۈسۈپبەگە ئىمكانىيەت بولغاندا جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈشنى ۋەسىيەت قىلىپ تاپشۇرغان. كېيىنكى مەزگىللەردە يۈسۈپبەگ ئۇ كىتابنى مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجىغا بەرگەن. مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجى بۇ كىتابنى 1940 - يىللارغىچە ئۆز يېنىدا ساقلاپ، قايتا - قايتا ئوقۇپ ئۆزلەشتۈرگەن. نەتىجىدە تارىخقا بولغان قىزىقىشى تېخىمۇ كۈچىيىپ، خوتەن شەھىرىدىكى تارىخ بىلىدىغان مويىسىپىت ئۆلىمالارنى ئىزدەپ تارىخ ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. ئۇ شۇ جەرياندا ئىلگىرى ياقۇپبەگنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىپ، ياقۇپبەگ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن خوتەندە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئاخۇن قېزىبەگ دېگەن كىشى تەرىپىدىن يېزىپ قالدۇرۇلغان «تەزكىرەئى خوتەن» دېگەن كىتابنى ئۇچرىتىدۇ ۋە بۇ كىتابنىمۇ ئىخلاس بىلەن ئوقۇپ ئۆگىنىدۇ.

20 - ئەسىرنىڭ 30 - ، 40 - يىللىرى شىنجاڭدا كەينى - كەينىدىن ئەگرى - توقاي ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي - ئىجتىمائىي ۋەزىيىتى تولىمۇ كەسكىنلىشىپ

① مۇھەممەدتۈردى قاسىمى - «خوتەن ئاھالىسىنىڭ ئۈچ يىللىق پىغىنى» دېگەن شېئىرنىڭ ئاپتورى بولۇپ، خوتەندە كۆزگە كۆرۈنگەن دېموكراتىك شائىر ئىدى. ئۇ 1937 - يىلى شېڭ شىمەي تۈرمىسىدە ئۆلتۈرۈلگەن.

كەتكەندى. بۇ خىل داۋالغۇشلار خوتەنگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەندى، ئەلۋەتتە. جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك تەڭسىزلىكلەر، ھۆكۈمرانلارنىڭ مۇستەبىتلىكى، ئەمەلدارلار ئارىسىدىكى چىرىكلىك، پارىخورلۇق ۋە ھوقۇق - ئەمەل تەمەسىدە ئەۋج ئېلىپ كەتكەن چىقىمچىلىق - مۇناپىقلىقلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ ئازابلانغان مۇھەممەدئابدۇللا 1942 - يىلىدىن 1946 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا «قىياپىتى زامان»، «ۋىجدانسىزلار»، «ھايات يوللىرى»، «شەۋقۇل - ۋىجدان - شەرەفۇل - ئىنسان» سەرلەۋھىلىك شېئىرلارنى يېزىپ، ئۆزىنىڭ ۋەتەن، مىللەتنىڭ تەقدىرىگە بولغان قايغۇسىنى، شۇنداقلا ئەكسىيەتچىلەرنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ، يالقىنى يالاۋاتقان ۋىجدانسىز مۇناپىقلارغا بولغان كۈچلۈك غەزەپ - نەپرەتنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭدەك، بارلىق پالاكەتنىڭ بىلىمىسىزلىك، نادانلىقتىن كېلىدىغانلىقىنى، خەلقنى ئىلىم - مەرىپەت بىلەن قوراللىنىدۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى دەلىللەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ بۇ ئەسەرلىرى بىلەن بىرگە يەنە، ئۆزۈندىن بېرى كۆڭلىدە يېزىشنى ئويلاپ تەييارلىق كۆرۈپ كېلىۋاتقان خوتەننىڭ مىڭ يىللىق تارىخىغا بېغىشلانغان چوڭ ھەجىملىك شېئىرىي تارىخىي ئەسىرى «تارىخى ۋەتەن، ۋاقىئىتى خوتەن»نى يېزىشقا كىرىشىدۇ.

شائىرنىڭ «ۋىجدانسىزلار» دېگەن شېئىرى 1946 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئون بىر ماددىلىق «تىنچلىق بىتىمى»نىڭ روھىغا ئاساسەن، خوتەندە ئېلىپ بېرىلغان دېموكراتىك سايلامدا خەلق بىلەن قارشى مەيداندا - ئەكسىيەتچىلەر تەرەپتە تۇرۇپ، سايلامغا بۇزغۇنچىلىق قىلغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ يەرلىك قولچومىقى ئەخمەتتوختى ئەلەم (خوتەننىڭ شۇ چاغدىكى قورچاق مۇئاۋىن ۋالىيسى) قاتارلىقلارنىڭ مۇناپىقلارچە قىلمىشلىرىنى پاش قىلغان بولۇپ، بۇ شېئىر جەمئىيەتتە تارقالغاندىن كېيىن كۈچلۈك تەسىر قوزغايدۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن ئەخمەتتوختى ئەلەم 1947 - يىلى 17 - ئىيۇلدىكى سىياسىي تۇتقۇن قىلىش ۋەقەسىدە مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجىنىمۇ تۇتۇپ، ئۇنى چوماقلاپ ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجى ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقا مەجبۇر بولۇپ، قاراقاش ئاقتامدىكى بۇرھان ھەزرىتىمنىڭ يېنىغا بېرىپ پاناھلىنىدۇ.

ئەخمەتتوختى ئەلەمنىڭ چوماقچىلىرى مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجىنى ئىزدەپ تاپالمىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۆيىنى ئاقتۇرۇپ ئۆزۈندىن بۇيان توپلىغان 500 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب - ماتېرىياللىرىنى ھەم ئۆزى يازغان ئەسەرلىرىنىڭ قولىزمىلىرىنى بۇلاپ كېتىدۇ. بۇلاپ كېتىلگەن بۇ ماتېرىياللار شۇ چاغدىلا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن بولۇپ، بەختكە يارىشا شائىر كېيىنكى چاغلاردا ئۆزىگە شۆھرەت ئېلىپ كەلگەن قىممەتلىك تارىخىي ئەسىرى «تارىخى ۋەتەن، ۋاقىئىتى خوتەن»نى باشقا جايغا يوشۇرۇپ قويغاچقا، بۇ ئەسەر شۇ قېتىمقى ئاپەتتىن ئامان قالىدۇ.

1949 - يىلى شىنجاڭ ئازاد بولۇپ، خوتەندىمۇ ئازادلىق شادىيانلىرى ياڭراشقا باشلىغاندا، مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجى ئازادلىق خۇشاللىقىغا چۆمگەن بولسىمۇ، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ «ئەكسىيەت كىتاب يازغان» دېگەن گېپى بىلەنلا 1951 - يىلى تۈرمىگە تاشلىنىپ، 1956 - يىلىغىچە تۈرمىدە ياتىدۇ. بەختكە يارىشا، 1956 - يىلى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىدىن ئۇيغۇر سايرانى، ئابدۇرېشىت ئىسلامى ۋە ئەنۋەر بايتۇرلار ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيەتكە ئائىت قەدىمكى كىتابلارنى يىغىۋېلىش خىزمىتى بىلەن خوتەنگە كېلىدۇ. بۇ چاغدا مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجىنىڭ مەدرىسىدە ئوقۇغان چېغىدىكى ئۇستازى، خوتەندە كۆزگە كۆرۈنگەن مەرىپەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر زات ئەھمەد ھاجى ئۇلارغا مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجىنىڭ خوتەن تارىخى ھەققىدە كىتاب يازغانلىق «گۇناھى» ئۈچۈن تۈرمىدە ئازابلىنىۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. بۇ ئەھۋاللار ھەققىدە مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجى شۇنداق يازىدۇ:

دەردۇ ئەلەم، كۈلپەتتە يېتىپ ئىدىم ھەيرانى،
يېتىپ كەلدى خوتەنگە بۇ دەم ئۇيغۇر سايرانى.
ئىزدەپ كەلگەن ئىكەنلەر خوتەندىكى ئەسەرنى،
ئەھمەد ھاجىم ئېيتىپتۇ مەندەك خۇنى جىگەرنى.
مېنى ئېلىپ كەلدىلەر باش ساقچىغا كۆپ ئىلدام^①،
قاراپ تۇرغان ئىكەنلەر ئابدۇرەشىد ۋە ئىسلام.
ئېلىپ قولغا كىتابنى ئازاد قىلدى تۈرمىدىن،
ئەجەب قاتتىق، دەھشەتلىك بۇ قاراڭغۇ زۇلمىدىن...

شۇنداق قىلىپ، ئۇلار مۇھەممەد ئابدۇللا بەگھاجىنى تۈرمىدىن ئاجرىتىپ، ئۇنىڭغا خوتەن تەۋەسىدە ساقلانغان قەدىمكى كىتاب - قوليازىمىلارنى ئىزدەپ تېپىپ ئۈرۈمچىگە يەتكۈزۈپ بېرىشنى تاپشۇرۇپ، «تارىخى ۋەتەن، ۋاقىئەت خوتەن» كىتابىنى ئېلىپ ئۈرۈمچىگە قايتىدۇ. مۇھەممەد ئابدۇللا بەگھاجى شۇ چاغلاردا خوتەندە كۆزگە كۆرۈنگەن يەنە بىر ھۆرمەتلىك شائىر مۇھەممەد ئىبراھىم ئاخۇنۇم (فەنايى) بىلەن بىرلىكتە قەدىمكى كىتابلارنى يىغىش ئىشىغا كىرىشكەن بولسىمۇ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا يەرلىك مىللەتچىلەرنى تازىلاش ھەرىكىتى باشلىنىپ، مۇھەممەد ئابدۇللا بەگھاجى «يەرلىك مىللەتچىلەرگە كىتاب يوللاپ بەرگەن» دېگەن تۆھمەت بىلەن شەھەردىن قوغلاندى قىلىنىپ، قاراقاش دەرياسىغا رىجىم ئاستىدا تاش يىغىش ئەمگىكىگە ئەۋەتىلىدۇ. 1960 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇنىڭغا بولغان بېسىم تېخىمۇ كۈچەيتىلىپ، خوتەن شەھىرىدىن يۈز نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى چۆلگە بوز يەر ئېچىشقا ئائىلىسى بىلەن ھەيدىلىدۇ. شائىر ئۇ يەردە ھازىرقى يالغۇز جىگدە دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى سۈپىتىدە 1981 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بوز يەر ئاچىدۇ.

1979 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى قولغا ئېلىنىپ، بۇ خىزمەتكە ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى بىر تۈركۈم ئىقتىدارلىق ئىلىم ئەھلىلىرى جەلپ قىلىنىدۇ. شۇ قاتاردا خوتەندىن ھۆرمەتلىك زات، ئالىم ئابدۇلھەمىد يۈسۈپ داموللاممۇ مەزكۇر خىزمەت ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە تەكلىپ قىلىنىدۇ. داموللام بۇ جەرياندا كۈتۈپخانىدىكى قەدىمكى كىتابلار ئارىسىدا مۇھەممەد ئابدۇللا بەگھاجىنىڭ «تارىخى ۋەتەن، ۋاقىئەت خوتەن» دېگەن ئەسىرىنىڭمۇ ساقلانغانلىقىنى، ئەمما كىتاب ئۈستىگە چاپلانغان باغاقچىدا «بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئالەمدىن ئۆتكەن» دەپ يېزىلغانلىقىنى كۆرىدۇ. بۇنىڭدىن ھەيران بولغان ئابدۇلھەمىد يۈسۈپ داموللام رەھبەرلىككە مۇھەممەد ئابدۇللا بەگھاجىنىڭ خوتەندە تېخى ھايات ئىكەنلىكىنى، ئەپسۇسكى ئۇنىڭ جاڭگالدا ئېغىر ئەمگەك ئاستىدا قىيىنلىقتا قانلىقنى ئېيتىدۇ. 1981 - يىلى ئابدۇرېشىد ئىسلام قاتارلىق تەتقىقاتچىلار خىزمەت بىلەن خوتەنگە كەلگەندە، مۇھەممەد ئابدۇللا بەگھاجىنى بوز يەردىن ئاچىقتۇرۇپ كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئەمدى تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق ۋە ئىشتىياق بىلەن ئىجاد قىلىدىغان دەۋرنىڭ كەلگەنلىكىنى، خاتىرجەم ھالدا قولغا قەلەم ئېلىپ داۋاملىق ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىنى تەۋسىيە قىلىدۇ ھەمدە تەشكىلگە ئۇنى بوز يەردىن يۆتكەپ چىقىش تەكلىپىنى بېرىشىدۇ.

① ئىلدام - تېز، ئىتتىك دېگەن مەنىدىكى يەرلىك شېۋە.

1982 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئىمىنوف ھامىد خىزمەت بىلەن خوتەنگە كېلىدۇ. بۇ چاغدا جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى ئەنۋەر بايتۇرمۇ خوتەندە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقان بولۇپ، بۇلار مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجىنى ئالاھىدە يوقلايدۇ ۋە ۋىلايەتلىك پارتكوم بىرلىك سەپ بۆلۈمىگە تونۇشتۇرۇپ، شۇلار ئارقىلىق نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئاقلايدۇ ھەم خوتەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا تەيىنلىنىپ، مۇۋاپىق تەمىنات بىلەن تۇرمۇشىمۇ كاپالەتلەندۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەر جەھەتتىن خاتىرجەملىككە ئېرىشكەن بۇ ناتىۋان قەلەم ساھىبى قايتىدىن قولغا قەلەم ئېلىپ، ئەل - يۇرتنىڭ باياشاتلىققا يۈزلىنىۋاتقان يېڭىچە قىياپىتىنى، ئۆزىنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلۇپ، يېڭى ھاياتقا قەدەم قويغاندىن كېيىنكى خۇشاللىقلىرىنى تېمما قىلغان خېلى كۆپ شېئىرلارنى يازىدۇ. خوتەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىنى رەتلەش خىزمىتىگە ياردەملىشىپ، خوتەننىڭ چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرىدىكى تارىخىغا ئائىت كۆپلىگەن ئەسلىمە - ماقالىلەرنى يازىدۇ. ئابدۇرېشىت ئىسلام، ئەنۋەر بايتۇر، ھاجى نۇرھاجى قاتارلىق ئالىملارنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن «تارىخى ۋەتەن، ۋاقىئەتلىك خوتەن» دېگەن ئەسىرىنى «خوتەن تارىخى» دېگەن نام بىلەن نەشرىلەشتۈرۈپ يېزىپ چىقىدۇ. خوتەننىڭ ھەبىبۇللا مۇفتىھاجى ھاكىمىيىتىدىن بۇيانقى تارىخى ۋەقەلىكلىرى بايان قىلىنغان «خوتەن ۋاقىئەتلىرى» دېگەن يەنە بىر تارىخىي ئەسىرىنى يازىدۇ.

ئۇ 1985 - يىلى شەرەپلىك ھالدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى قارمىقىدىكى تارىخ تەتقىقات گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىقىغا تەكلىپ قىلىنغانلىق گۇۋاھنامىسىنى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ ھەم شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىرقانچە قېتىملىق تارىخ تەتقىقاتى مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتنىشىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۇ داۋاملىق شېئىر ئىجادىيىتى ۋە تارىخىي ئەسلىمە يېزىشقا كىرىشىپ، كۆپلىگەن شېئىرلارنى يېزىپ «يېڭى قاشتېشى»، «خوتەن گېزىتى»، «تارىم» قاتارلىق گېزىت، ژۇرناللاردا ئېلان قىلدۇرىدۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن ۋە كېيىن يازغان شېئىرلىرىنى يىغىپ دىۋان تەرتىپىدە رەتلەپ چىقىدۇ. 1985 - يىلىدىن باشلاپ تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە يازغان 20 پارچىگە يېقىن تارىخىي ئەسلىمىسى «يېڭى قاشتېشى»، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، «خوتەن ناھىيىسى تارىخ ماتېرىياللىرى» قاتارلىق ژۇرنال ۋە مەجمۇئەلەردە ئېلان قىلىنىدۇ.

يۇقىرىدا زىكرى قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىلىم - مەرىپەت ھېرىسمەنلىكى ۋە ئەدەبىي - تارىخىي يېزىقچىلىق ئىشتىياقى بىلەن غەرزسىز ئۆتكۈزگەن، بىر ئەسىرگە يېقىن ھاياتىدا پاراغىتىدىن مۇشەققەتتى كۆپ بولغان بۇ زاتى مۇبارەك 1998 - يىلى 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى خوتەن شەھىرىدىكى ئۆيىدە 91 - يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. مەرھۇمنىڭ جەسىتى خوتەن شەھىرىدىكى سۇلتانم قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

مەلۇمكى، تارىختا «شەھىدانە خوتەن» دەپ نام ئالغان قەدىمكى ماكان خوتەننىڭ تارىخى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تارىخىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسىملىرىدىن بىرىدۇر. ۋەھالەنكى، بۇ يۇرتنىڭ تارىخى ھەرقايسى دەۋرلەردە مۇشۇ يۇرتتا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن قەلەم ئەھلىلىرى تەرىپىدىن يېزىپ قالدۇرۇلغان تارىخىي مەنبەلەر ئاساسىدا دېگۈدەك چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىنىمىدى. شۇنداقتمۇ، شىنجاڭ تارىخى ھەم ئۇيغۇر تارىخى بويىچە تەشكىللىك ياكى ئايرىم ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش، تەتقىقاتلار ئېھتىياجى بىلەن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى كۆپلىگەن نوپۇزلۇق تارىخشۇناس ئالىملار خوتەنگە كېلىپ، خوتەننىڭ قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامان تارىخى، بولۇپمۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخى ۋە يەر ناملىرى ھەققىدە مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجى بىلەن ئىلمىي سۆھبەتلەردە بولغان. چىڭ

سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى ۋە مىنگو دەۋرىدىكى خوتەن تارىخىنىڭ تىرىك شاھىتى، خوتەن تارىخىغا ئائىت كۆپلىگەن تارىخىي تەزكىرە - ھۆججەتلەرنىڭ گۇۋاھچىسى بولغان بۇ مويسىسىپت ئۇستاز ئۆز ھۈزۈرىغا كەلگەن ئىلىم ئەھلىلىرىنى قانائەتلىنەرلىك ئۇچۇر، مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلىگەن. نۆۋىتىدە مەرھۇمنىڭ ھۈزۈرىدا ئىلمىي سۆھبەتلەردە بولغان زاتلاردىن ئۇيغۇر سايرانى، ئابلىمىت روزى، ئابدۇرېشىت ئىسلام، ئەنۋەر بايتۇر، ليۇ زىشياۋ، ئىمىنوف ھامىد، ئەھمەد زىيائى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ھاجى نۇرھاجى، ئابدۇلھەمىد يۈسۈپ داموللا ھاجى، ئوسمان ھاجىم ۋە رەجەپ يۈسۈپلەرنى ئاتاپ ئۆتسەك ئارتۇقچە بولماس.

بۈگۈنكى كۈندە مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجىدىن بىزگە مىراس بولۇپ قالغىنى خوتەن تارىخى ھەققىدىكى تۆت پارچە كىتابى ۋە ھەرقايسى ژۇرنال، مەجمۇئەلەردە ئېلان قىلىنغان ياكى ئېلان قىلىشقا تەييارلانغان 20 پارچىدىن ئارتۇق تارىخىي ئەسلىمىسى ۋە بىر قىسىم شېئىرلىرىدىن ئىبارەت. ئۇ «تارىخى ۋەتەن، ۋاقىئاتى خوتەن» دېگەن ئەسىرىدە تۈرك - ئۇيغۇر زېمىنلىرى، تۈرك - ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە قىسقىچە توختالغاندىن كېيىن، ئاساسلىق قىلىپ خوتەننىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى، بولۇپمۇ ئىسلامىيەتتىن باشلاپ چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى ياقۇپبەگ قوشۇنىنى يوقىتىپ، خوتەندە ئورۇنلاشقانغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مىڭ يىلغا يېقىن تارىخى شېئىرىي شەكىلدە بايان قىلىنغان.

ئۇنىڭ «خوتەن تارىخى» دېگەن ئەسىرى يۇقىرىدىكى «تارىخى ۋەتەن، ۋاقىئاتى خوتەن» دېگەن ئەسەرنىڭ نەسىرىلەشتۈرۈلگەن نۇسخىسى بولۇپ، مەزمۇن جەھەتتىن تېخىمۇ كېڭەيتىپ يېزىلغان. «خوتەن ۋاقىئاتلىرى» دېگەن ئەسىرىدە بولسا، 1760 - يىللىرىدىن 1937 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ خوتەندىكى ھۆكۈمرانلىقى، خوتەندە چىڭ سۇلالىسىنىڭ زۇلمىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن كۆپ قېتىملىق قوزغىلاڭلار، بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ پاجىئەلىك ئاقىۋىتى، ياقۇپبەگنىڭ خوتەندىكى ھۆكۈمرانلىقى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ياقۇپبەگ قوشۇنىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، خوتەندە يولغا قويغان ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى، خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلىنىڭ سېلىنىشى، شىنخەي ئىنقىلابى غەلبىسىدىن كېيىن مىنگو دەۋرىدە خوتەننى باشقۇرغان ھۆكۈمدارلار، بۇ جەرياندىكى خەلق تۇرمۇشى، 1930 - يىللاردىكى خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ تەپسىلاتى، ماخۇسەننىڭ خوتەننى بېسىۋېلىشى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى قاتارلىق جەريانلار ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن.

«خوتەن ناھىيىسىنىڭ تارىخى ھەققىدە ئەسلىمە» دېگەن ئەسىرىدە جۇڭخۇا مىنگونىڭ 2 - (مىلادىيە 1913 -) يىلى خوتەن ناھىيىسى قۇرۇلغاندىن باشلاپ، 1933 - يىلىدىكى خوتەن قوزغىلىڭى ۋە ماخۇسەن ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىگىچە بولغان ئارىلىقتا خوتەن ناھىيىسىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن ئامباللارنىڭ ئەھۋالى خوتەندىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەقەلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ ئەسەر 1989 - يىلى 4 - ئايدا خوتەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تەرىپىدىن «خوتەن تارىخ ماتېرىياللىرى» مەجمۇئەسىنىڭ 7 - قىسمى سۈپىتىدە مىخ مەتبەئەدە بېسىپ تارقىتىلغان.

خەيرىيەت، خوتەن تارىخىنىڭ پەرۋىشكارى، خوتەن خەلقىنىڭ ئىپتىخارى مەرھۇم مۇھەممەدئابدۇللا بەگھاجى يۇقىرى ئەسەرلىرى بىلەن قەلبىمىزدە مەڭگۈ يادلىنىدۇ. بىز مەرھۇمنىڭ ئەسەرلىرىنى ساقلانغان ئورۇنلار ۋە شەخسلەرنىڭ بۇ ئەسەرلەرنى يورۇقلۇققا چىقىرىشىنى ئۈمىد قىلىش بىلەن مەرھۇمنىڭ روھىغا ئەمىنلىك تىلەيمىز!

(ئاپتور قاراقاش ناھىيە ياۋا يېزىلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە)

«تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھفى» نىڭ كاتىبى ھەققىدە

راجە ئابدۇرېشىت ئىبراھىم

«بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2007 - يىللىق 1 - ، 2 - سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھفى» تەبۇ ئەسەرنىڭ ھىجرىيە 1367 (مىلادىيە 1948) - يىلى 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تۇرپاننىڭ تۇيۇقتا ھەمدۇللا قارىبھاجى ئاخۇنۇمنىڭ ئىككىنچى ئوغلى فەدائىمۇھەممەد مەخدۇمنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن رەجەپ ئىبنى ھافىز موللا دېگەن كىشى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەنلىكى قەيت قىلىنغان. «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھفى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنى تەپسىلىي ئوقۇپ چىقىم ھەم خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن ئۈرۈمچىگە بارغىنىمدا، بۇ ئەسەرنى نەشرگە تەييارلىغان مۇھەممەتتۇردى مىرزائەخمەت بىلەن مۇشۇ تەزكىرە ھەققىدە پىكىرلەشتىم. ئۇ تەزكىرىنىڭ كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ۋە كۆچۈرگۈچىسى ھەققىدە توختالدى. مەن ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، تەزكىرىنىڭ كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى، كۆچۈرگۈچىسى ھەققىدىكى مەلۇماتنى قايتا ئوقۇپ چىقىپ، كۆچۈرگۈچىنىڭ پىچان ناھىيە دالانىكارىز يېزا يوغانقىر كەنتىدىكى رەجەپ ھافىز ئاخۇن شۇ بولۇشى مۇمكىن دېگەن قارشىمنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. چۈنكى، مەن رەجەپ ھافىز ئاخۇننىڭ ئەرب، پارس تىللىرىنى ياخشى بىلىدىغانلىقىنى بىلەتتىم. مۇھەممەتتۇردى مىرزائەخمەت مېنىڭ رەجەپ ھافىز ئاخۇن ھەققىدە ئېيتقانلىرىمنى ئاڭلاپ، بۇ ھەقتە ئىزدىنىپ پېقىشىمنى، بۇ «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھفى» نى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. مەن ئۈرۈمچىدىن قايتىپ كېلىپلا رەجەپ ھافىز ئاخۇننى ئىزدەپ تېپىپ، ئۇنىڭدىن «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھفى» نى كۆچۈرگەن - كۆچۈرمىگەنلىكىنى سورىدىم ھەمدە «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2007 - يىللىق 1 - سانىنى كۆرسەتتىم. رەجەپ ھافىز ئاخۇن شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدەلا تەزكىرىنىڭ ژۇرنالغا بېسىلغان قىسمىنى كۆرۈپ چىقىپ، ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئۆزى كۆچۈرگەن تەزكىرە شۇ ئىكەنلىكىنى، تەزكىرىنى كۆچۈرگەندە ئۆزىنىڭ تۇيۇق مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقانلىقىنى، شۇ ۋاقىتتا 18 ياشقا كىرگەنلىكىنى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك باشقا ئىشلارنى ھاياجان بىلەن قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتتى. بىز تۆۋەندە رەجەپ ئىبنى ھافىز موللام ۋە ئۇنىڭ

قانداق زۆرۈرىيەت بىلەن بۇ تەزكىرىنى كۆچۈرگەنلىكى بىلەن تونۇشۇپ كۆرەيلى. پىچان ناھىيىسىدە بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ئەمەلىي تەجرىبىسىنىڭ موللۇقى، جامائەت ئارىسىدىكى ئابروىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ كېلىۋاتقان رەجەپ ئىبنى ھافىز موللا 1930 - يىلى 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى پىچان ناھىيە دالانكارىز يېزىسىدا ئوقۇمۇشلۇق دىنىي زات ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى ھافىز ئاخۇن ئوقۇمۇشلۇق دىنىي زات بولۇپ، ئۆز مەھەللىسىدىكى مەسچىتنىڭ ئىمامى ئىدى. ھافىز ئاخۇن ئوغلى رەجەپنى ئۆزىنىڭ ئىزىنى باسقۇدەك ياراملىق ئادەم قىلىپ تەربىيەلەپ چىقىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا كىچىكىدىن باشلاپلا قاتتىق تەلەپ قويۇپ، دىنىي جەھەتتىن تەلىم بېرىشكە باشلىغان. ئاتىسىنىڭ قاتتىق تەلەپ قويۇپ تەربىيەلىشى، ئەتراپلىق يېتەكلىشى، ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن رەجەپ موللا توققۇز ياشقا كىرگەندە قۇرئان ساۋاتى چىقىپ، ئائىلىسىدە «نامى ھەق»، «تۇھفەتۇن - نەسايىھ» دېگەن كىتابلارنى ئوقۇشقا باشلىغان، كېيىن ھافىز ئىمام ئۇنى دالانكارىز يېزىسىدا كۆزگە كۆرۈنگەن دىنىي ئۆلىما گاسىپ ئاخۇنغا ئوقۇشقا بېرىدۇ. رەجەپ ئاخۇن تەلەپچان، كۆيۈمچان گاسىپ ئاخۇننىڭ قولىدا بەش يىل ئوقۇيدۇ. ئۇ بۇ جەرياندا ئۆزىنىڭ زور تىرىشچانلىقى، ئۈستازىنىڭ ھەر تەرەپلىمە يېتەكلىشى، تەلىم بېرىشى بىلەن «نامى ھەق»، «تۇھفەتۇن - نەسايىھ»، «كافىيە»، «بىدان»، «مۇزى»، «زەنجانى»، «ئەۋامىل»، «ھەركات»، «مەتنى كافىيە» قاتارلىق كىتابلارنى ئوقۇپ تاماملايدۇ. بۇ چاغدا رەجەپ ئاخۇن ئەرەب، پارس تىللىرىدىن ساۋاتى چىقىپ، كېيىنكى ئۆگىنىشى ئۈچۈن ياخشى ئاساس ھازىرلايدۇ.

ھافىز ئىمام رەجەپ ئاخۇننىڭ ئۆگىنىش ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇنى يەنە ئەينى دەۋردە شىنجاڭ بويىچە يىتۈك ئالىم دەپ نام ئالغان، تۇيۇق مەدرىسىدە مۇدەرىسلىك قىلىۋاتقان ھەمدۇللا داموللا ھاجىغا ئوقۇشقا بېرىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا تۇيۇق مەدرىسىدە يەنە تۇرپان رايونىدا مەشھۇر ئاتالغان ھەبىبۇللا داموللا، گاسىپ ئاخۇنلار مۇدەرىس ئىدى. رەجەپ ئاخۇننىڭ يېڭى ئۈستازلىرى ئۇنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، دەسلەپتە ئۇنىڭغا ئۇ ئىلگىرى ئوقۇپ بولغان كىتابلاردىن «زەنجانى»، «ئەۋامىل»، «ھەركات»، «مەتنى كافىيە» دېگەن كىتابلارنى قايتا ئوقۇشقا سالدى. ئۈستازلىرى ئۇنىڭ تىرىشچانلىقى، زېھنىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا «شەرھى موللا»، «مۇختەسەر ۋەقايى»، «شەرھى ۋەقايى»، «فىقھى كەيدان»، شەيخ سەئىدىنىڭ «بوستان»، «گۈلىستان» قاتارلىق كىتابلاردىن تەلىم بېرىدۇ. رەجەپ ئاخۇن باشقا كىتابلارنى تىرىشىپ ئوقۇش بىلەن بىرگە «بوستان»، «گۈلىستان» نى ئىشتىياق بىلەن ئوقۇپ، ئۇنىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىشقا باشلايدۇ.

تۇيۇقتىن پاكىستانغا ئوقۇشقا بېرىپ، پاكىستاندا ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، پاكىستان «دىۋبەند مەدرىسە» دە بەش يىل مۇدەرىسلىك قىلغان گاسىپ ھاجى داموللا 1947 - يىلى ئانا يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، تۇيۇق مەدرىسىدە مۇدەرىسلىك قىلىشقا باشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن تۇيۇق مەدرىسىدە ئوقۇتۇش قايتا جانلىنىدۇ. گاسىپ ھاجى داموللا مەدرىسىدىكى تالىپلارغا پاكىستاندىن ئۆزى ئېلىپ كەلگەن «تەلخىس»، «مەتنى تەلخىس»، «ئەلپىيە»، «ئىسساغۇجى»، «قالە ئەقۇل»، «ھېدايى شېرىفى»، «تەپسىر جالالەيىن»، «رەۋزەتۇل ئوقالا»، «نەبىتەھۇل - ئەدەب» قاتارلىق كىتابلاردىن تەلىم بېرىدۇ. رەجەپ ئاخۇن بۇ كىتابلاردىن كۆپرەك ئىلىم ئۆگىنىشىنى ئارزۇ قىلىدۇ. لېكىن، بۇ كىتابلار پەقەت

ئۇستازى گاسىپ ھاجى داموللامدىلا بار بولغاچقا، ئۇلارنى خالىغان ۋاقىتتا ئوقۇش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇستازىنىڭ كىتابلىرىنى كۆچۈرۈپ ئوقۇش ئىرادىسىگە كېلىدۇ. رەجەپ ئاخۇن بۇ پۇرسەتنى قەدىرلەپ، بىر تەرەپتىن ئۇستازىدىن تەلىم ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇستازىنىڭ كىتابلىرىدىن «ئىسساغۇجى»، «قالە ئەقۇل»، «بەدىل ئامالى» قاتارلىقلارنى ئەسلىدىكى يېزىقىدا كۆچۈرۈپ چىقىپ، شۇ بويىچە ئوقۇيدۇ. نەتىجىدە ئۇنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرى سەۋىيىسى كۈنساين ئۆسۈپ بارىدۇ ھەم خەتتاتلىققىمۇ ئاساس سالدى.

رەجەپ ئاخۇننىڭ ئىجتىھات بىلەن كىتابنى كۆچۈرۈپ ئوقۇشى ئۇستازلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇستازى ھەمدۇللا داموللا ھاجىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى فىدائىمۇھەممەد مەخدۇمنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى تارتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن فىدائىمۇھەممەد مەخدۇم 1948 - يىلى يىل بېشىدا رەجەپ ئاخۇنغا: «لۈكچۈندە ئۆتكەن مەرھۇم پىر ئۇستازىمىز ئەھمەد غوجامنىياز قۇسۇرىي قەلەمگە ئېلىپ، تۈيۈق ئەسھابۇل - كەھفكە ۋەخپە قىلغان «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھف» بىزگە قالدۇرۇلغان ئۆلمەس مىراس، بىز ئۇنى قەدىرلىشىمىز، كېيىنكىلەرگە مىراس قالدۇرۇشىمىز زۆرۈر، شۇڭا بۇ كىتابنى كۆچۈرۈپ چىقىش» دەپ، تۈيۈق ئەسھابۇل - كەھف مازارىنىڭ شەيخلىرى ساقلاپ كېلىۋاتقان ئەھمەد غوجامنىياز قۇسۇرىي (ئەھمەد غوجامنىياز قۇسۇرىي 1717 - يىلى پىچان ناھىيە لۈكچۈن بازىرى مەدرىسە ئالدى مەھەللىسىدە تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، مىلادىيە 1802 - يىلى «رەۋزەتۇز - زەھرا» ناملىق داستانى، «دۈرۈل - ئىمان» دېگەن كىتابنى يازغان، «قەسىدە بۇردىيە» دېگەن ئەسەرنى تەرجىمە قىلغان، مىلادىيە 1827 - يىلى ئۆز يۇرتىدا ۋاپات بولغان) قەلەمگە ئالغان «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھف»نى كۆچۈرۈشنى تاپشۇرىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن رەجەپ ئاخۇن ئۈچ ئاي سەرپ قىلىپ، تەزكىرىنى چىرايلىق، توغرا كۆچۈرۈپ چىقىدۇ. فىدائىمۇھەممەد مەخدۇم كۆچۈرۈلۈپ چىققان تەزكىرىنى ئەسلىي تەزكىرە بىلەن سېلىشتۇرۇپ، تەزكىرىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدا كىم تەرىپىدىن كۆرۈلگەنلىكى ئەسكەرتىلمىگەنلىكىنى بايقاپ، رەجەپ ئاخۇنغا بۇنى تولۇقلاپ قويۇشنى بۇيرۇيدۇ. رەجەپ ئاخۇن ئۇستازىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە تەزكىرىگە: «ھىجرىيە 1367 (مىلادىيە 1948) - يىلى 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تۇرپاننىڭ تۈيۈقتا ھەمدۇللاھ قارىيىھاجى ئاخۇننىڭ ئىككىنچى ئوغلى فىدائىمۇھەممەد مەخدۇمنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن رەجەپ ئىبنى ھافىز موللا كۆچۈرگەن» دەپ تولۇقلاپ قويىدۇ.

رەجەپ ئاخۇن «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھف»نى تەلەپكە لايىق كۆچۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، فىدائىمۇھەممەد مەخدۇم ئۇنىڭغا يەنە ئەھمەد غوجامنىياز قۇسۇرىي تەرىپىدىن ئەرەب تىلىدىن پارسچە ۋە چاغاتايچە تەرجىمە قىلىنغان مىسىرلىق شەيخ مۇھەممەد بۇسۇرىنىڭ «قەسىدە بۇردىيە» دېگەن كىتابىنى كۆچۈرۈپ چىقىشنى تاپشۇرىدۇ. رەجەپ ئاخۇن بۇ كىتابنى ئەرەبچە، پارسچە ۋە چاغاتايچە ئۈچ خىل يېزىقتا كۆچۈرۈپ چىقىپ، ئۇستازى فىدائىمۇھەممەد مەخدۇمغا تاپشۇرىدۇ (ھازىر بۇ كىتابنىڭ ئۈچ خىل يېزىقتا كۆچۈرۈلگەن قولىيازما نۇسخىسى پىچان ناھىيە لۈكچۈن بازىرى كونا شەھەر جامە مەسچىتىنىڭ خاتىپى نەسرۇللا مەخسۇم ھاجىنىڭ قولىدا ساقلىنىۋاتىدۇ).

رەجەپ ئاخۇن 1948 - يىلى ئۆزى ئۆگەنگەن بىلىملەر ۋە ئوقۇغان كىتابلىرى ئاساسىدا «ھەج ئەمەللىرى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقىدۇ. ھەمدۇللا داموللا ھاجى، گاسىپ ھاجى داموللا بۇ كىتابقا

يۇقىرى باھا بېرىدۇ. ئەپسۇس، بۇ كىتاب «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن.

1949 - يىلى ھەمدۇللا داموللا ئىككىنچى قېتىم ھەج سەپىرىگە چىقىدۇ. بۇ ۋاقىتتا رەجەپ ئاخۇن توقسۇن ئېلانلىق مەدرىسىگە بېرىپ مۇھەممەد ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇمدىن بىر يىل تەلىم ئېلىپ، «شەرۋى ۋەقايى»، «مەسنەۋى شېرىق» دېگەن كىتابلارنى قايتا ئوقۇپ، بىلىمىنى مۇكەممەللەشتۈرىدۇ. ھەمدۇللا داموللا ھەجىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، رەجەپ ئاخۇن يەنە تۇيۇق مەدرىسىگە قايتىپ كېلىپ، ئوقۇشنى 1953 - يىلىغىچە داۋاملاشتۇرىدۇ. 1953 - يىلى ئومۇمىي سايلام باشلانغاندىن كېيىن، رەجەپ ئاخۇن تۇيۇقتىن دالانكارىز يېزىسىغا قايتىپ كېلىدۇ. 1954 - يىلىدىن باشلاپ دالانكارىز يېزا يوغانقىر جامە مەسچىتىگە ئىمام، خاتىپ بولىدۇ. بۇ جەرياندا رەجەپ ئاخۇن يەنە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ، 1955 - يىلى يىل ئاخىرىغىچە دالانكارىزدىن لۈكچۈنگە قاتناپ، لۈكچۈن تۆۋەن مەھەللىدىكى ساۋۇت داموللامدىن «تەپسىرى قازى بەيزاۋى» دېگەن كىتابتىن تەلىم ئالىدۇ.

رەجەپ ئاخۇن ئوقۇش جەريانىدا دىنىي بىلىملەرنى ئۆگەنگەندىن سىرت، ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ پىششىق ئۆگەنگەن. ئۇ 1976 - يىلى پىچان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن پارسچە تېببىي كىتاب «قارابادىن كەبىر» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ كىتابنى ناھىيىلىك سەھىيە ئىدارىسى كۆپەيتىپ بېسىپ، يېزىلاردىكى تېببىي خادىملارغا تارقىتىپ بەرگەن. رەجەپ ئاخۇن 1977 - يىلى يەنە ناھىيىلىك سەھىيە ئىدارىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن پارسچە «تېببىي زۇمرەت» دېگەن كىتابنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇ يەنە 1981 - يىلى ئىمام ئەبۇلەسسەم سەمەرقەندىنىڭ ئىسلام ئەخلاقىغا دائىر كىتابى «مۇپەررەھۇل - قۇلۇب» («دىللارنى شادلاندىرغۇچى ئىلىم») نى كۆچۈرۈپ چىققان. 1981 - يىلى پارسچە «تۆھفەتۇن - نەسايىھ» (نەسەھەت تۆھپىسى) دېگەن كىتابنى پارسچە كۆچۈرۈپ ئۆگەنگەن. 1984 - يىلى ئىمام رەببىنىڭ تەسەۋۋۇپقا دائىر «مەيدەئى مائات» دېگەن ئەرەبچە كىتابىنى كۆچۈرۈپ چىققان.

رەجەپ ئاخۇن ئەينى ۋاقىتتا كۆچۈرۈپ چىققان «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھفى» نىڭ بۈگۈنكى كۈندە جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشكەنلىكى ئۇنى چەكسىز مەمنۇن قىلدى. رەجەپ ئاخۇن «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھفى» بىلەن «قەسەدە بۇردىيە» دېگەن ئىككى كىتابنىڭ خەت شەكلى، جۈملە قۇرۇلمىسى، سۆز ئىشلىتىش ئۇسلۇبلىرىنىڭ ئوخشاش ئىكەنلىكىنى ھەمدە «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھفى» ئەسلىي نۇسخىسىنىڭ نەسرىي ۋە نەزمىي قىسمىنىڭ خەت نۇسخىسى، خەت شەكلى تامامەن ئوخشاش بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممەد غوجامنىياز قۇسۇرىنىڭ قەلىمىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرىدۇ. يەنە ھەمدە غوجامنىياز قۇسۇرى يازغان «تۇيۇق ئەسھابۇل - كەھفى ھەققىدە مۇخەممەس» نىڭ تاختايغا (بۇ تاختاي پولات تاۋلاش ھەرىكىتىدە يۈزىدىكى مۇخەممەس قىرىپ چىقىرىۋېتىلىپ، ئاشخانىدا ئاشتاختا قىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى رەجەپ ئاخۇن ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن) كۆچۈرۈلۈپ، «تۇيۇق ئەسھابۇل - كەھفى» نىڭ ئالدىغا بېكىتىلگەن مۇخەممەسنىڭ خەت نۇسخىسىنىڭمۇ «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھفى» نىڭكى بىلەن تامامەن ئوخشاشلىقى، يەنى بىر ئادەمنىڭ قەلىمىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈپ، يۇقىرىقى ئەسەرلەرنى ھەمدە غوجامنىياز قۇسۇرىنىڭ قەلىمىگە ئالغانلىقىنى، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھفى» نىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى نۇسخىسىنىڭ مەزمۇنى، شەكلى «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى

ئېيتىدۇ.

ۋاھىتجان غوپۇر بىلەن ئەسقىر ھۈسەيىننىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى» (مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىلى 4 - ئاي نەشرى) دېگەن كىتابىدا ئەھمەد غوجامنىياز قۇسۇرىي ھەققىدە توختالغاندا: «... شائىر ئەھمەد غوجامنىياز ئازغىنا كەم بىر ئەسىرلىك ئىلمىي، ئىجادىي پائالىيەتتى داۋامىدا لىرىك غەزەل، مۇخەممەسلىرىنى يېزىشتىن تاشقىرى، مىلادىيە 1802 - يىلى ئۈچ مىڭ مىسراق مەشھۇر دىداكتىك داستان «رەۋزەتۈز - زەھرا»نى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. ئىلمىي، بەدىئىي تەرجىمە ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھف»، «قەسىدە بۇردىيە»... قاتارلىق ئەرەب، پارس تىللىرىدا يېزىلغان دىنىي، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان» دېيىلگەن. ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقىر ھۈسەيىنلەرنىڭ بۇ بايانى ۋە «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھف»نىڭ كاتىپى رەجەپ ھافىز ئاخۇننىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھف» ئەھمەد غوجامنىياز قۇسۇرىي تەرىپىدىن قەلەمگە ئېلىنغان دېيىشكە بولىدۇ.

رەجەپ ئاخۇن يەنە «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھف»نى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن:

«خۇداۋەندە بالاۋۇ پەستى تۇئى،
چەگۈيەم ھەمە ... ھەستى تۇئى»

دېگەن مىسرادىكى چۈشۈپ قالغان سۆزنىڭ «ئەشيا» ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئۇ يەنە تەزكىرىنىڭ ئاخىرىدىكى «ساقىنامەكى مەرگى يەكسان كېرەك بولادۇر» دېگەن شېئىرنىڭ ئاخىرىدىكى:

«زامانە جەۋرىدىن دىل خەستە ئىمىن،
رەسا ئېردىكى تەرتىپ، سۆزلەرى چىن.»

دېگەن مىسرالاردىكى «ئىمىن» دېگەن شائىرنىڭ تىلغا ئېلىنمىغانلىقىنى ئەسلىپ ئۆتىدۇ. رەجەپ ھافىز بۇ ئىككى مىسراننىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا:

«زاماننىڭ جەۋرىدىن ئازار يېگەن دىللىرى،
ئارام تېپىپ بولدى چىن تەرتىپ بىلەن سۆزلىرى.»

دەپ ئاخىرلىشىدىغانلىقىنى ئەسلىپ ئۆتىدۇ.

يۇقىرىقى بايانلار تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ «تەزكىرەئى ئەسھابۇل - كەھف»نى تەتقىق قىلىشىدا پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

(ئاپتور تۇرپان ۋىلايەتلىك مىللەتلەر - دىن ئىشلىرى كومىتېتى قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا)

توپلىغۇچى: قۇربانجان ئابدۇقادىر

مەۋلانە جالالىددىن رۇمى ھېكەملىرى

* روھ دەرەخ يىلتىزغا ئوخشايدۇ. گەرچە ئۇ تۇپراق ئىچىدە بولسىمۇ، ئەسرى شاخلاردا نامايان. ئەگەر دەرەخنىڭ بىرەر شېخى سۇنسا، يىلتىزىدىن كۈچ بولغىنى ئۈچۈن يېڭىدىن ئۆسۈپ چىقىۋېرىدۇ. ئەگەر يىلتىز چىرىگەن بولسىچۇ، ئۇنىڭدا شاخمۇ، ياپراقمۇ قالمايدۇ.

* دېڭىزغا بېرىپ، ئۇنىڭدىن پەقەت بىر كوزا سۇ ئېلىش بىلەن قانائەتلىنىش ئېچىنارلىق. دېڭىزدىن ئېلىش مۇمكىن بولغان دۇر - جاۋاھىرلار ۋە باشقا قانچىدىن - قانچە نەرسىلەر بار تۇرۇپ، سۇنلا ئېلىشنىڭ نېمە قىممىتى بار؟ ئەقىللىق ئىنسانلار بۇنىڭ بىلەن قانداق قىلىپ ماختىنىدۇ ۋە ئۆزلىرىنى قانداقمۇ ئادەم ھېسابلايدۇ؟

* دۇنيادا ئۆلمەس بىر نەرسە بار. ئەگەر ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇپ، ئۇنى ئۇنتۇمىساڭ، قورقمىساڭمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، بىر پادىشاھ مەلۇم بىر ئىش ئۈچۈن سېنى يېزىغا ئەۋەتتى. سەن تاپشۇرۇۋالغان ئىشنى قىلماي، باشقا يۈز تۈرلۈك ئىشنى ئادا قىلساڭمۇ، ھېچ ئىش قىلمىغان بولسەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسان بۇ دۇنياغا بىر ئىش ئۈچۈن كەلگەن، غايە بىردۇر.

* زامانىمىز ئالىملىرىمۇ قىلنى قىرىق يارىدۇ. ئۆزلىرىگە مۇناسىۋەتسىز نەرسىلەرنى ناھايىتى ياخشى بىلىدۇ. ئەمما، ناھايىتى مۇھىم، ئۆزلىرى ئۈچۈن تېخىمۇ يېقىن بولغانى، يەنى ئۆزلىرىنى بىلمەيدۇ. ھەممە نەرسىدىن يېقىن بولغىنى ئۇلارنىڭ مەنلىكى.

* سۆز - ئىدراك قىلىشتا سۆزگە موھتاج بولغانلار ئۈچۈندۇر. سۆزسىز ئىدراك قىلغاننىڭ سۆزگە قانداق ئېھتىياجى قالىدۇ؟ ئىدراك قىلىشنى بىلگىنى ئۈچۈن ئاسماننىڭ، يەرنىڭ ھەممىسى سۆزدۇر.

* چىراغ بولسا ئۆزىنىڭ ئېگىزدە بولۇشىنى ئىستىمەيدۇ، ناۋادا ئىستىگەن تەقدىردىمۇ باشقىلارنىڭ پايدىلىنىشىنى كۆزلەيدۇ. كىشىلەر بولسا ئۇنىڭ نۇرىدىن زوق ئالىدۇ. چىراغ مەيلى پەستە ياكى ئېگىزدە بولسۇن، بەربىر شۇ چىراغدۇر، ئەبەدىي قۇياشتۇر. ئۇلۇغ زاتلار يۈكسەكلىك، ئورۇن ۋە مەۋقە ئىستىسە، دېمەككى، خەلقنىڭ ئۇلارنى كۆرەلەيدىغان كۆزلىرى يوقتۇر.

* نەبىيلەر ۋە ۋەلىيلەرنىڭ مەقامى ھېسابلانغان ئۆلۈمىسىز ھاياتقا يېتىشمەكچى بولساڭ، نەپسىڭدىكى يامانلىقلاردىن ۋاز كەچمىكىڭ ۋە ياقتۇرمايدىغان نەرسىلىرىڭگە تەھەممۇل (سەۋر)

ئەتمىكىڭ كېرەك بولىدۇ.

* ئىت قانچىلىك پەس بولۇشىغا قارىماي، سۇلتاننىڭ قولىدا ئوۋغا بېرىشنى ئۆگىنىدۇ؛ ئاتا - ئانىسىدىن ئۆگەنگەن، كۆرگەن نەرسىلىرىنى - ئۈدۈل كەلگەن يامان جايلاردا يېتىپ يۈرۈشنى، تاپقان ئۆلۈمتۈكىنى يەپ كېتىشنى ئۈنتۈيدۇ. قۇرغۇيمۇ شۇنداق. ئۇلار سۇلتاننىڭ تەربىيىسى ئاستىدا ئوۋ سەنئىتىنى ئۆگىنىدۇ، ئۆلۈمتۈك يېيىشنى بەس قىلىدۇ. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ھەتتا ئۇچار قۇش ۋە ھايۋانمۇ ياماندىن ياخشىنى پەرق ئېتىدۇ. ئەقىل ۋە پاكىزلىقتا ھەممىدىن ئۈستۈن بولغان ئىنساننىڭ بۇ جەھەتتىكى سۈسلۈقى ناھايىتى ياماندۇر.

* قوپال جىسمىڭ لەتىپ بولغانلار (قەلب ۋە ئەقىل) بىلەن ئۆرە تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ساپلىقى ۋە لاتاپىتىمۇ قەلب ۋە ئەقىلنىڭ شاراپىتى بىلەن بولىدۇ. لەتىپ بولغانلار سىز جىسمىڭ ھۈرۈن، ئىش خۇشياقماس، مەينەت ۋە كىردۈر.

* ئادەم بىر تاغقا ئوخشايدۇ. ياخشى ياكى يامان سۆزۈڭنىڭ ئەكسى ئۆزۈڭگە، پەقەت ئۆزۈڭگە قايتىدۇ. مەن ياخشى گەپ ئېيتقاندىم، تاغ يامان جاۋاب قايتۇردى، دېيەلمەيسەن. بۇ مۇمكىن ئەمەس! چۈنكى، تاغدا بۆلبۈل سايرىسا، ئەكس سادا بولۇپ ھېچقاچان ئېشەك ياكى قاغىنىڭ ئاۋازى قايتمايدۇ. ئەكس سادا ئېشەك ئاۋازى بولسا، دېمەك بىلگىنىكى، بۇياقتا ھاڭرىغانمۇ ئېشەكتۇر.

* بۇ دۇنيانىڭ زۈلمىتى ۋە تۈنى ئۆتىدۇ. ئۇنىڭدا قالدىغان نەرسە - سۆزنىڭ نۇرى.

* ئالەمگە تەرتىپ بەرمەك ئۈچۈن يارىتىلغانلار ئەمەس، بەلكى ئىشلىرىنى نىزامغا سالماق ئۈچۈن يارىتىلغان زاتلار بەختلىكتۇر.

* يۈرىكىدە ئۆي قۇرۇش ئىشقى بولمىسا، مېمار ئۇنىڭ خەرىتىسىنى سىزمايدۇ. بۇغداي بىر يىلدا ئالتۇننىڭ باھاسىدا، باشقا بىر يىلى تۇپراق قىممىتىدە سېتىلىشى مۇمكىن. ھەر ئىككى يىلدىمۇ ئۇنىڭ سۈرىتى بىر خىل - بۇغدايدۇر. بىراق، ئۇنىڭ قەدرى ئىشقى تۈپەيلى مەيدانغا كەلمەكتە. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش سېنىڭ سەنئىتىڭمۇ پەقەت سەن ئۈچۈن ئەزىزدۇر. ئۇنىڭغا رىغبەت كۆرسىتىپ، ئۇنى سۆيۈپ ئۆگەنگۈچى (ئىشقى) تېپىلمىغۇچە ئۇ يەنە شۇ ھالدا قېلىۋېرىدۇ.

شەيخ سەئىدى ھېكەتلىرى

* مىسكىنگە جاپا سېلىش ئىنسانلىق شانغا ياراشمايدۇ. چۈمۈلىنىڭ ئالدىدىن دان ئېلىپ قاچقان قۇش پەسكەشتۇر.

* يامانلىق ئويلىغان قارائىيەتلىك ئادەمگە مەنسەپ، مەرتىۋە ۋە پۇرسەت بەرمە. دۈشمەننىڭ زىنداندا، دېۋىنىڭ بولسا قەپەستە بولغىنى ياخشى.

* ھەمىشە ئۆزۈڭدىن ياخشىسىنى ئىزدە. ئۆزۈڭگە ئوخشاشلار بىلەن ۋاقىت ئۆتكۈزۈش ۋاقىتىڭنى زايە قىلىش دېگەنلىكتۇر.

* مەن ساڭا دېڭىزغا چۈشمە دېمىدىم. چۈشىدىغان بولساڭ توپانغىمۇ بەرداشلىق بەر دېمەكچىمەن.

* سەندە پەزىلەت دېڭىزىنىڭ ئۈنچىلىرى بولسا، ئۇنى كىبىرسىز ۋە مەغرۇرلۇق دەۋاسى بولمىغان كىشىلەرنىڭ ئايىغىغا چاچ. قارىغىنا! گۈل - چېچەكلەر پۈتۈنلەي ئاشۇ كەمتەر قارا تۇپراقتا ئۈنىدۇ.

* ۋۇجۇدۇڭ ياخشىلىق ۋە يامانلىقلارغا تولغان بىر شەھەردۇر. سەن ئۇ شەھەرنىڭ سۇلتانى، ئەقىلنىڭ بولسا ۋەزىرىڭدۇر. بۇ شەھەردە كىبىر، تەمە ۋە ئاچ كۆزلۈكتەك بىرمۇنچە بەگۋاش پەسكەشلەر بار. ھاۋايى - ھەۋەس يانچۇقچى ئوغرىلاردۇر؛ رازىلىق ۋە تەقۋادارلىق بولسا، بۇ شەھەرنىڭ ئۆزىگە يارىشا ياخشى ئادەملىرىدۇر. پادىشاھ يامانلارغا ئىنايەت قىلسا، ياخشىلارنىڭ ھۈزۈرى قالسۇنمۇ؟

* قولۇڭدا پاكىز سۇ بار ئىدى، غەپلەت بىلەن ئۇنى قولۇڭدىن چىقاردىڭ. ئەمدى تەيەممۇمدىن باشقا يولۇڭ يوق.

* ئوغلۇم، ئەمەلگە ئاشمايدىغان خىيالىنى كالاڭدىن چىقىرىپ تاشلا، قانائەت ئايىغىنىنى سالامەتلىك ئېتىكى بىلەن ياپ. چۈنكى، چوڭلار ئېيتىدۇ: بەختدۆلەت كۈچىنىپ قولغا كەلتۈرىدىغان نەرسە ئەمەس، ئازراق ھاياجانلانغىنىڭ تۈزۈك.

* دانالار ناداندىن نەپرەتلەنسە، نادانلار ناداندىن يۈز ھەسسە يىرگىنىدۇ، بۇنى سەن بىلىپ قوي.
* ھەقتائالانىڭ يېقىن بەندىلىرى كەمبەغەلچە ھايات كەچۈرىدىغان بايلاردۇر ۋە ھەممەتكە باي بولغان كەمبەغەللەردۇر. بايلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھەممەتلىكى شۇكى، ئۇ كەمبەغەللەرنىڭ غېمىنى يەيدۇ. كەمبەغەللەرنىڭ ياخشىسى شۇكى، ئۇ بايلارنىڭ قولغا قاراپ تۇرمايدۇ.

* تاشقى قىياپەت جەھەتتە مەخلۇقاتنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى ئادەمدۇر، مەۋجۇداتنىڭ ئەڭ خار — توۋىنى ئىتتۇر. ئەمما، دانىشمەنلەرنىڭ بىردەك پىكرى بويىچە، ياخشىلىقنىڭ قەدرىنى بىلىدىغان ئىت ياخشىلىقنى بىلمەيدىغان ئادەمدىن مىڭ ياخشى.

مەۋلانا ھۈسەيىن ۋائىز كاشفى ھېكەمەتلىرى

* بەندە ھەربىر ئىشىدا نىيەت — ئىقبالنىڭ دۇرۇس بولۇشىنى، پاك تەڭرىنىڭ رازىلىقىنى تەلەپ قىلغاي، ئۆز نەپسى ۋە غەرىزىنى ئارىغا قوشمىغاي. چۈنكى، نەپسانى غەرز ھەققانىي ئەمەلنى ۋەيران قىلىدۇ.
* دەرھەقىقەت، قەتئىي ئىرادە — بەرىكەتنىڭ كۆچىتى، روناق تېپىشنىڭ ئاساسدۇر.
* ھېچقانداق سۈپەت ئادەملەرگە، خۇسۇسەن ئۇلۇغلارغا، دۆلەتمەنلەرگە (نەسبەتەن) ساخاۋەتتىن ياخشىراق ئەمەستۇر.

* ۋاپا — سېخىلار، ئالىملارنىڭ ئىشىدۇر. ئەگەر ئەھدە رۇخسارى ۋاپا خالى بىلەن زىننەتلەنسە، كۆڭۈل قۇشلىرىنى ئوۋلاشنىڭ شۇنداق بىر تورى ھازىرلانغان بولىدۇكى، ھېچبىر كۆڭۈل قۇشى بۇ توردىن قۇتۇلالمايدۇ.

* كېڭەشنىڭ مەنپەئىتى بىسىياردۇر: بىرىنچىسى، ئىشنى ياخشىلىققا يېقىنلاشتۇرىدۇ؛ ئىككىنچىسى، (بىرەر ئىشقا) كىشىلەر بىلەن كۆپرەك كېڭەش قىلغاندىن كېيىن قەدەم قويۇلسا، ئۇ ئىشتىن گەرچە نەتىجە چىقمىسىمۇ، زەربىرى يەتمەيدۇ، خالايق تەنە قىلمايدۇ؛ ئۈچىنچىسى، بىر كىشىنىڭ زېھنى ئەتراپ — ئالەمنى ئىھاتە قىلىپ كېتەلمەيدۇ. بەس، مەملىكەت باشلامچىلارغا ئېھتىياجلىقتۇر. شۇڭا، ئاۋۋال دانىشمەنلەر بىلەن كېڭەشمەي تۇرۇپ، مۈشكۈل ئىشقا كىرىشمەسلىك كېرەك.

* مەملىكەت ئادالەتسىز بەرپا بولمايدۇ، ئادالەت ئەل سىياسىتىسىز مەۋجۇت بولمايدۇ. پادىشاھ ئادالەت بىلەن سىياسەتتىن بىخەۋەر بولسا، پات پۇرسەتتە مەملىكەتكە پەرىشانلىق يېتىدۇ.

* ئۆتۈپ كېتىدىغان ھەربىر پۇرسەت تەڭداشسىز گۆھەردۈركى، ئىنسان ئۇنىڭ قەدەر — قىممىتىنى، باھاسىنى بىلىشى كېرەك. چىقىۋاتقان ھەربىر نەپەس (تىنىق) نى غەنىمەت بىلىپ، زاپە قىلماسلىق كېرەك.

* سۆھبەتنىڭ تەسىرى تولىمۇ چوڭدۇر. ياخشى سۆھبەت — ئەتتار (خۇشبۇي نەرسىلەر ساتقۇچى) مەسەللىكتۇر. گەرچە ئۇنى ئالمىسىمۇ قېشىدا ئولتۇرسا، خۇشبۇي ھىددىن بەھرىمەن بولىدۇ؛ يامان سۆھبەت تۆمۈرچى مەسەللىكتۇر. گەرچە ئوتىدا كۆيمىسىمۇ، تۈتۈن — تۇمانلىرىدىن دىماغ پەرىشان بولىدۇ.

* رەئىيەتمۇ پادىشاھلارنىڭ خەزىنىسىدۇر، بەلكى خەزىنىلەردىن ياخشىراق تۇر. چۈنكى، ئۇ سەرپ قىلغان بىلەنمۇ تۈگىمەيدۇ. پۇقرا مالدار بولسا، پادىشاھ مالدارنىڭ پادىشاھى بولىدۇ؛ ئەگەر پۇقرا گاداي بولسا، شاھ گادايلىرىنىڭ پادىشاھى بولىدۇ.

* كېڭەشنى تەمەگەر، گۇمانخور، غەيۋەتچىلەردىن باشقا ھەر تائىپىدىن سورىماق كېرەك.

(توپلىغۇچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئاسپىرانتى)

«جامئۇت - تەمسىل» دىن

مۇھەممەد جەبەلرۇدىي

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: يۈنۈس ئىلياس ئىدىقۇتلۇق

ئىبرەتلىك ھېكايەتلەر

دۇنيادا پەقەت ھالال ئىشلە، ھالال يە، ھارامدىن تېپىلغان مال ھېچكىمگە ۋاپا قىلمايدۇ. بۇنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تېگىشلىك ھېكايەت كەلتۈرمىز.

ئېيتىشلىرىچە، گىلان شەھىرىدە بىر دۆلەتمەن كىشى بار بولۇپ، ئۇ چىراغ يېغى سېتىش بىلەن شۇغۇللىناتتى ۋە بۇنىڭدىن كۆپ كىرىم ھاسىل قىلىپ بېيىپ كەتكەنىدى. ئۇ پۇل تېپىشقا بولغان ھېرىسمەنلىكىدىن خىزمەتچىسىگە:

— باشقىلارغا ياغنى ئۆلچەپ بېرىۋاتقان چېغىڭدا قاچا ئىچىگە باش بارمىقىڭنى تىقىپ تۇر، شۇنىڭدا خېلىلا ياغ بىزنىڭ پايدىمىزغا قالىدۇ، — دەپ ئۆگىتەتتى. خىزمەتچىسى بولسا ئۇنىڭغا:

— ئەي خوجام، بۇنداق قىلغاندا ئەل ھەققىگە خىيانەت قىلغانلىق بولىدۇ. بۇنداق ئۇسۇل بىلەن تېپىلغان ھارام بايلىقنىڭ كاساپىتىگە ھەممە بايلىقىڭىزدىن ئايرىلىپ قېلىشىڭىز مۇمكىن. ئۇ چاغدا ئەپسۇس - نادامەتنىڭ پايدىسى بولمايدۇ. باش بارماقنى ياغقا تىقىپ قانچىلىك پايدا تاپالارسىز؟! — دەيتتى.

بۇنىڭغا خوجاينىڭ ئاچچىقى كېلىپ مۇنداق دەيتتى:

— ھەي ئەقىلسىز، بۇ سودىگەرچىلىكنىڭ سىرى، سودىگەرلەر ئازغىنا نەرسىنىڭمۇ مېھرىدىن كەچمەسلىكى كېرەك. شۇڭا دانالار: «تامچە - تامچە يىغىلىپ دەريا بولۇر» دېيىشكەن.

ساپ دىل خىزمەتچى بولسا ئۇنىڭغا جاۋابەن:

— ئەي خوجام، دانالار: «ھارام بايلىق ۋاپا قىلماس، ۋاقتى كېلىپ سۈدەك دەرياغا ئېقىپ كېتۈر» دەپ ئېيتىشقان. بۇنى يادىڭىزدا تۇتقايسىز، — دەيتتى.

خوجاينى ئۇنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالماي، ئۆزىنىڭ دېگىنى بويىچە يول تۇتۇشنى خىزمەتچىدىن قاتتىق تۇرۇپ تەلەپ قىلاتتى. خىزمەتچى ئىلاجسىز ئۇنىڭ ئېيتقىنى بويىچە سودا قىلاتتى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ياغچى خوجاينى باشقا بىر شەھەردە چىراغ يېغىنىڭ ناھايىتى قىممەتلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆز شەھىرىدە بىر ئوبدان پۇل تېپىپ تۇرغىنىغا قارىماي، شۇ شەھەرگە دەريا ئارقىلىق ياغ ئېلىپ بارماقچى بولدى. ھەممە پۇلنى سەرپ قىلىپ، مىڭدىن ئوشۇق كۈپكە ياغ قاچىلاپ، دەريا سەپىرىگە چىقتى. كۈتۈلمىگەندە دەريا شامىلى چىقتى. مەللاھ (ماتروس) لار ئۇنىڭغا:

— ئەي خوجام، ئەگەر ئەزىز جېنىڭنىڭ ئامان قېلىشىنى ئىستىسەڭ، ياغلارنى تۆكۈپ كېمىنى يەڭگىلىتەيلى، بولمىسا، ھەممىمىز ھالاك بولىمىز، — دېيىشتى.

ئۆلۈمدىن قورققان باي ھەممە يېغىنى تۆكۈشكە مەجبۇر بولدى. قىلغان خىراجىتى ۋە پۇلىغا

ئىچى ئېچىشىپ، ياش تۆكۈپ زار - زار قاقشىدى. ساپ دىل خىزمەتچى ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ: — ئەي خوجام، بارماقلاپ قاقتى - سوقتى قىلمىغىنىڭىزدا كۆپ - ئىدىشلاپ تۆكۈمىگەن بولاتتىڭىز، - دېدى.

كېمە يۈكتىن بوشاپ، شامال تىنچىغاندىن كېيىن، باي ھەممە مۈلكىدىن ئايرىلغىنىغا نادامەت چېكىپ يۈز - كۆزىگە ئۈرۈپ، پىغانى بارغانسېرى ئۆزلىگىلى تۇردى. خىزمەتچى بولسا ئۇنىڭغا دېدى: — كېيىنكى پۇشايمان ئۆزۈڭگە دۈشمەن، تامچىلاپ ھارام يىغىمىغىنىڭدا شۇ ھالغا چۈشمەس ئىدىڭ. «بارماقلاپ قاقتى - سوقتى قىلمىساڭ، ئىدىشلاپ تۆكۈمەيسەن» دېگەن تەمسىل شۇ ۋەقەدىن قالغانىكەن.

دانالار: «بىراۋغا يامانلىق قىلساڭ، ئۆزۈڭگە يانۇر» دېيىشىدۇ. ھەقىقەتەن ھاياتتا كىمكى ياخشىلىق قىلسا ياخشىلىق، يامانلىق قىلسا يامانلىق كۆرۈشى مۇقەررەردۇر. بۇ توغرىدا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن تېگىشلىك ھېكايەت ئاڭلىغايىز.

ھېكايەت قىلىشلىرىچە، بەسرە شەھىرىدە بىر كىشى بار بولۇپ، ئۇنى ئەبۇل قاسىم سەفا دېيىشەتتى. ئۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆزى توغرىسىدا شۇنداق ھېكايەت قىلدى:

— ئاتامدىن بىر قىلىچ مىراس قالغانىدى. بۇ قىلىچ ناھايىتى قىممەت باھالىق بولۇپ، ئۆتكۈرلۈكىدە تەڭدىشى يوق ئىدى. كۈنلەر ئۆتۈپ تۇرمۇشتا قىيىنلىق قالدۇم ۋە ياشاش مېنىڭ ئۈچۈن تەسلىشىپ كەتتى. شۇ چاغدا ئۆز - ئۆزۈمگە دېدىم: «بۇ قىلىچ ئەمىر ئابباسقا لايىق سوۋغاتتۇر. ئەگەر ئۇنىڭغا سوۋغا قىلسام، ئورنىغا ئىنئام بېرىدۇ». شۇنداق خىيال بىلەن يولغا چىقتىم. يولدا بىر ئەرەبكە ئۇچراپ قالدۇم. بىز بىر نەچچە كۈن بىللە يول يۈرۈپ، ئۆلپەت بولۇپ قالدۇق. پاراڭلاشقاچ بۇ ئەرەبىنىڭ بەنۇ تەمىم قەبىلىسىدىن ئىكەنلىكىنى بىلىپ قالدۇم. بۇ قەبىلىگە مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ پەقەت غەرەزلىك دوستلىشىدىغانلىقى توغرىسىدا كۆپ قېتىم ئاڭلىغانىدىم. شۇنىڭ بىلەن مەن ئۇنىڭدىن شۈبھىلىنىپ، ئۆزۈمنى چەتكە ئېلىشقا باشلىدىم. ئۇ مېنىڭ يېنىمدا قىممەت باھالىق قىلىچ بارلىقىنى ۋە ئۇنى ئەمىرگە ھەدىيە قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ كېتىۋاتقانلىقىمنى بىلىۋالغانلىقتىن، ئارقامدىن قالماي كېلەتتى. شەھەرگە يېتىپ كەلگىنىمىزدە ئۇ بىر يەردە قالدى، مەن بولسام ئەمىرنىڭ سارىيىغا يول ئالدىم. ئەمىر قىلىچنى قوبۇل قىلىپ، تېگىشلىك ئىنئاملار بىلەن بىرگە مىڭ دىنار قىزىل ئالتۇن سوۋغا قىلدى. ئۇلارنى ئېلىپ ئارقامغا قايتتىم. كۈتۈلمىگەندە يولۇمدا ھېلىقى ئەرەب چىقىپ قالدى ۋە دېدى:

— ئەي بابا ئەجەم، تاسادىپىيلىقنى قارا، يەنە ساڭا ھەمراھ بولىدىغان بولدۇم. مەن ئەرەبىنىڭ مېنى ئەتەي پايلاپ تۇرغانلىقىنى، ماڭا قىلىنغان سوۋغا - سالاملارنى تارتىۋالماقچى ئىكەنلىكىنى چۈشەندىم. ئۇنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى ئاستىرتىن كۆزىتىپ يۈردۈم. يېزىلاردىن ناھايىتى يىراق بولغان دەرەخلىك ۋە جاڭگاللىق بىر يەرگە يېتىپ كەلگەندە ھېلىقى ئەرەب ماڭا:

— ئەي يىگىت، نېمىشقا مېنىڭدىن يىراقلاشماقچى بولۇۋاتىسەن؟ نېمىلا بولمىسۇن مەن سېنىڭ دوستۇڭغۇ، نېمىشقا ماڭا يېقىن يۈرمەيسەن؟ - دېدى.

مەن ئۇنىڭ سۆزلىرىگە پەرۋا قىلمىدىم. ئاتنى تېزىرەك ھەيدەشكە باشلىدىم. ئۇنىڭ ماڭا قەست قىلماقچى بولغانلىقىنى سەزگىنىمدىن خەۋەر تاپقان ئەرەب قىلىچنى كۆتۈرۈپ، ئۈستۈمگە ئېتىپنى چاچتۇرۇپ باستۇرۇپ كېلىشكە باشلىدى. قورالىم يوق بولغانلىقتىن ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، جاڭگالغا ئۆزۈمنى ئاتتىم. مەن پىيادە قېچىۋاتاتتىم، ئۇ بولسا ئارقامدىن ئاتلىق قوغلاپ كېلىۋاتاتتى. يىراقتا - دەرەخلەر ئارىسىدا بىر گۈمبەز كۆرۈنۈپ قالدى. ئۇنى يېزا بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ، شۇ يەرگە قاراپ قاچتىم. يېتىپ كېلىپ قارىسام، يەھۇدىيلارنىڭ ۋەيرانە ئىبادەتخانىسى ئىكەن. ئەرەب مېنىڭ ئېتىمىمۇ ئەگەشتۈرگىنىچە ئارقامدىن قوغلاپ كېلىۋېتىپ:

— ئۆز ئايىغىڭ بىلەن قاسساپخانامغا كەلدىڭ. ئەمدى ھېچقاچقا قېچىپ قۇتۇلالمايسەن، - دېدى. مەن ئىلاجسىزلىقتىن ئىبادەتخانا ئىچىگە كىردىم. ئىبادەتخانا ئىچى بەك قاراڭغۇ ئىدى. تەقدىرگە تەن بېرىپ، تەۋەككۈل قىلغىنىمچە ئۈندىمەي بولتۇردۇم. ئەرەب ئېتىمنى دەرەخقە باغلىدى. ئارقىدىن

ئىبادەتخانا ئىچىگە كىردى. كېيىن بىلسەم، بۇ ئىبادەتخانا ئۇ ئەرەبىنىڭ قارارگاھى بولۇپ، قاراقچىلىقتىن تاپقان نەرسىلىرىنى شۇ يەرگە يوشۇرىدىكەن. مەن ئىشىك ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇۋالدىم. قاراڭغۇدا ھېچ نەرسىنى كۆرەلمىگەن ئەرەب قىلىچىنى ئويىناقتىنچە ۋارقىرايتتى:

— ئەي ئەجەم، ئەجەل سېنى بۇ يەرگە ئېلىپ كەلدى. ئەمدى بېلىڭدىكى مىڭ دىنار قىزىل ئالتۇن مېنىڭكىدۇر.

مېنىڭ ئىشىك ئارقىسىدا ئىكەنلىكىمدىن خەۋەرسىز ئەرەب ئۆيىنىڭ بۇرجىكىدىن پەسكە چۈشكىلى بولىدىغان چوڭقۇرغا چۈشۈپ، مېنى ئىزدەشكە باشلىدى. مەن پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئېتىلىپ تاشقىرىغا چىقتىم - دە، ئىبادەتخانا ئىشىكىنى ياپتىم. ئىشىك تۆمۈردىن ياسالغان بولۇپ، ناھايىتى ئېغىر ئىدى. تاقاش ئۈچۈن ئۇنىڭغا يوغان زەنجىرلەر ئېلىپ قويۇلغانىدى. ئەرەب ئىشىكىنىڭ يېپىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، قولغا چۈشكەنلىكىنى بىلدى ۋە زار - زار يىغلاپ يېلىنىشقا باشلىدى:

— ئەي بابا ئەجەم، مەن نېمە يامان نىيەت قىلغان بولسام، شۇ ئۆزۈمگە قايتىپ كەلدى، نېمە قىلغان بولسام، ئۆزۈمگە قىلدىم، ساڭا ئورا كولاپ، ئۆزۈم چۈشتۈم. ئەي ئەجەم، بۈگۈن مۇرۇۋۇت قىلىدىغان كۈن. مېنى كەچۈر، ئىشىكىنى ئاچ، ئالدىڭدا قىلغان ئىشلىرىمغا توۋا قىلاي.

مەن ئۇنىڭغا:

— ئەي يارىماس، توۋىنىڭ پايدىسى يوق، سېنى بۇ يەردىن ساق - سالامەت چىقارماق ئۆزۈمنى ھالاك قىلماق دېمەكتۇر. سېنىڭ مۇشۇ قاراڭغۇ ئىبادەتخانا ئىچىدە ئۆلمىكىڭنىڭ ئۆزى ساۋابتۇر. سەن ئۆزۈڭ ئۆز ئايىغىڭ بىلەن ئەجەل قوغلىشىپ كەلدىڭ. سەن قانچىلىغان گۇناھسىزلارنىڭ قاتلىسىن! — دەپ جاۋاب بەردىم.

مەن ئەرەبتىن قاچمەن دەپ يۈگۈرۈۋېرىپ، تازىمۇ چارچىغانىدىم. شۇڭا خاتىرجەم ئولتۇرۇۋېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن گەپ تاللىشمايمەن. ئۇ ھامان يالۋۇرۇپ دەيتتى:

— ئەي بابا ئەجەم، كىمكى ياخشىلىق قىلسا، ياخشىلىق تاپىدۇ. ماڭا ياخشىلىق قىل، ئىشىكىنى ئاچ، يېنىمدا مىڭ دىنار قىزىل ئالتۇنۇم بار، ئۇنى ساڭا بېرىمەن. ئاتنى بەش يۈز دىرھەمگە سېتىۋالغانىدىم، ئۇمۇ سېنىڭ بولسۇن.

مەن ئۇنىڭغا ئىستېھزا قىلىپ:

— ئەي ئەخمەق، ئاتنى بەرسەڭمۇ، بەرمىسەڭمۇ بەربىر ئۇ مېنىڭ. يېنىڭدىكى ئالتۇن نېسىپ بولسا، ئېھتىمال ئۇمۇ مېنىڭ بولۇپمۇ قالار. سەن بۇ يەردە ئۆلسەڭ، ساۋاب بولىدۇ — دېدىم.

ئەرەب تېخىمۇ يېلىنىپ:

— ئەي يىگىت، ئۆي بۇرجىكىدىكى ئورا ئىچى ئالتۇن ۋە جاۋاھىرلار بىلەن لىق تولغان. ئىشىكىنى ئاچ، ھەممىسىنى ساڭا بېرىمەن، — دېدى.

مەن ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ئېتىبار قىلماي ئېتىمنى مىنىدىم ۋە ئۇنىڭ ئېتىنىمۇ ئەگەشتۈرۈپ بەسرە شەھىرىگە يول ئالدىم.

ئارىدىن ئالتە ئاي ئۆتكەندە ئەمىر ئالدىغا بېرىشىمغا توغرا كەلدى. يول يۈرۈپ مۇشۇ ئىبادەتخانا ئالدىغا يېتىپ كەلگەنىمدە، قاراقچىنىڭ تەقدىرى مېنى قىزىقتۇرۇپ قالدى. ئىشىك ئېتىك تۇراتتى. ئۇنى ئېچىپ ئىچكىرى كىردىم. ھېلىقى ئەرەب سوزۇلۇپ ياتقان بولۇپ، گۆشلىرى توپراققا ئايلىنىپ سۆڭەكلىرىلا قالغانىدى. بېشى ئاستىدا چەم ھەمىيانغا سېلىنغان ئالتۇن تۇراتتى. كېيىن ئورغا چۈشتۈم. ئۇ يەردىكى ئالتۇن ۋە جاۋاھىرلارنىلا ئالدىم. ئۇنىڭدىن باشقا رەخت - ماتالارمۇ كۆپ ئىدى. نەزم:

قانچىلىك بولسا نەسىبەم، ئارتۇق - كەم ئەمەس بېرۇر،
ئالمىسام ھەم زورلىشىپ، ئالغىن دەپ، ئىلدام بېرور.

بۇ ھېكايەتنىڭ خۇلاسسىسى شۇكى، كىمكى باشقىلارغا ئورا كولىسا، ئۇنىڭغا ئۆزى چۈشۈشى مۇقەررەردۇر. شۇڭا، ھاياتتا پەقەت ياخشىلىق قىلىپ، باشقىلارغا ئازار بەرمەي ياشاش لازىم. نېمە تېرىساڭ شۇنى ئورسەن، دەپ بىكار ئېيتىشىمغان.

غىزا بىلەن

سالام تلىكىنىڭ

مۇناسىۋىتى

ھاجى مۇھەممەد باقى ئالىم

1. غىزالىنىش قائىدىلىرى

- (1) تاماقنى ئۆز ۋاقتىدا يېيىش، بەك قويغۇچە يېمەسلىك كېرەك.
- (2) قورساقنى ھەددىدىن زىيادە قويغۇزماستىن، ئازراق يېگۈسى بار ۋاقتىدا تاماق يېيىشنى توختىتىش كېرەك.
- (3) تاماقنىڭ سۈپىتى ياخشى، شەكلى كۆركەم، تەملىك، خوش پۇراق بولغىنى ياخشى. بۇزۇلغان ۋە چىرىگەن بەتبۇي يېمەكلىكلەرنى، ئىسسىق كۈنلەردە تۆت سائەتتىن ئارتۇق تۇرۇپ قالغان تاماقلارنى يېمەسلىك كېرەك. چۈنكى، بۇنداق تاماقلاردا ھەرخىل مىكروبلار ئاسان كۆپىيىپ، تاماقتىن زەھەرلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.
- (4) تاماق يېگەندە، ئالدى بىلەن ئاسان سىڭىدىغان سۇيۇق تاماقلارنى يېيىش، كېيىن تەستە سىڭىدىغان كۈچلۈكرەك تاماقلارنى يېيىش لازىم. تاماقنى ئالدىنقى ئوبدان چايناپ يېيىش كېرەك. چۈنكى، تاماقنىڭ تۇنجى ھەزىمى ئېغىزدا باشلىنىدۇ. چايناش ۋە شۆلگەي بەزلىرى سۇيۇقلۇقلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تاماقنىڭ تەركىبى ئۆزگىرىپ ھەزىمگە لايىقلىشىدۇ. چالا چايناپ ئالدىراپ يۈتۈۋەتكەن تاماقلار ئاشقازاننى ئاغرىتىدۇ ۋە ئۇنىڭ خىزمىتىنى بۇزىدۇ.
- (5) تاماق يېگەن ۋاقىتتا كۆڭۈل ئوچۇق بولۇش، خۇشال - خۇرام ھالدا يېيىش كېرەك. غەمكىنلىك، غەزەپلىك ۋە ئۈمىدسىزلىك كەيپىياتتا يېگەن تاماق ئوبدان ھەزىم بولمايدۇ ھەم بەدەنگە قوبۇل قىلىنمايدۇ.
- (6) تاماق يېگى پىشۇرۇلغان، يۇمشاق ۋە سىڭىشلىك بولۇشى لازىم. كونا، قاتتىق - قۇرۇق تاماقلار، شۇنىڭدەك بەك قىزىق تاماقلار ئاشقازاننى غىدىقلاپ، ئۇنىڭ دىۋارلىرىنى زەخمىلەندۈرۈشى، ھەتتا راک پەيدا قىلىشى مۇمكىن.
- (7) كېچە - كۈندۈزلۈك تاماقنىڭ نىسبىتى: بىر كۈندە تۆت قېتىم تاماق يېگەندە، مىقدارى ئازراق بولغىنى ياخشى. ئەتىگەندە سۈت، قايماق، ئازراق تاتلىق يېمەكلىكلەر، يۇمشاق نان ۋە بىر دانە تۇخۇم؛ چۈشتە گۆشلۈك شورپا؛ كەچتە يەڭگىلەرەك تاماق يېيىلسە بولىدۇ. ئۇزۇن كېچىلەردە كېچىسىمۇ ئازراق تاماق يېسە بولىدۇ. بۇنداق تاماقلارنى يېگەندىن كېيىن، ئازراق ھەرىكەت قىلىپ ئاندىن ئىشلەش لازىم. لېكىن، كۈنىگە ئىككى قېتىملا تاماق يەپ قورساقنى قويغۇزۇپ ئادەتلەنگەنلەر، تاماقتىن كېيىن

بىر سائەت ئارام ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ھەرقانداق ۋاقىتتا قورساقنى چىڭ تويغۇزۇپلا جىددىي ھەرىكەتلەرنى قىلىش ياخشى ئەمەس.

(8) تاماق يېيىشتىن ئىلگىرى ياكى تاماقتىن كېيىنلا ئۇسسۇزلۇق ئىچىش ئانچە ياخشى ئەمەس. يېمەكلىك يەپ بىر - ئىككى سائەتتىن كېيىن، ئۇسسۇزلۇق ئىچىش پايدىلىق. قىزىق تاماق يەپ تۇرۇپ، بەك سوغۇق سۇ ئىچمەسلىك لازىم. ئىچىدىغان ئۇسسۇزلۇقنىڭ قىزىقلىقى تاماق قىزىقلىقىنىڭ دەرىجىسىگە تەڭ ياكى يېقىنراق بولۇشى كېرەك.

(9) كۆكتات يېگەندە، ئاز - تولا سۈت ئىچكەن ياخشى. چۈنكى، سۈت ھايۋانىي ئوزۇقلۇق بولۇپ، كۆكتات بىلەن ئوبدان كېلىشىدۇ. كۆكتاتلارنى كۆپ يەيدىغانلار سۈتنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىشى لازىم. ئېمىۋاتقان بالىلارنى پەقەت سۈت بىلەنلا يېقىپ، ئۇلارغا كۆكتات ۋە گۆش، ياغلىق تاماق يېگۈزمەسلىك ياخشى ئەمەس. بۇنداق بالىلارنىڭ تېنى ساغلام بولمايدۇ ياكى كېسەلچان بولۇپ قالىدۇ.

(10) ھەرقانداق ئاقسىللىق تاماقنى يېگۈچىلەر ئازراق مېۋە ۋە كۆكتاتلارنى يەپ تۇرۇشى لازىم. ئۇنداق بولمىغاندا، قان ئازلىق كېسەللىكى كېلىپ چىقىدۇ. قوغۇن - تاۋۇزنى كۆپ يېگەندە، گۆش ۋە شورپىلارنىمۇ يەپ - ئىچىش لازىم. چۈنكى، قوغۇن - تاۋۇز قاتارلىق بەزى مېۋىلەرنىڭ بەدەندىكى ياغ ماددىسىنى ئېرىتىش ۋە سۈيدۈك ئارقىلىق چىقىرىۋېتىش رولى كۈچلۈكرەك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشقا گۆش - ياغ تەلەپ قىلىنىدۇ. مېۋە - چېۋىلەرنى ئوبدان ھەزىم قىلالمايدىغانلار ئالما، ئانار، ئامۇت، لىمون، پورتىخان قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ سۈيىنى چىقىرىپ ئىچسە بولىدۇ. توڭ، چىرىگەن مېۋىلەر ۋە خام سەيلەرنى ھەرگىز يېمەسلىك لازىم. چۈنكى، بۇ ئادەمنى زەھەرلەپ قويدۇ.

(11) گۆش، بېلىق، سۈت، قايماق قاتارلىق ئاسان چىرىيدىغان نەرسىلەرنى يېيىشكە بەك دىققەت قىلىش لازىم. ئازراق بۇزۇلغان يېمەكلىكلەر زەھەرلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. غىزا يەپ بولغاندىن كېيىن، يېرىم سائەتتىن بىر سائەتقىچە ئەتراپىدا سەيلە - ساياھەت قىلىنسا تاماق ياخشى ھەزىم بولىدۇ. تاماق يەپ بولۇپلا غۇسۇل قىلىش (يۈيۈنۈش)، جىنسىي ئالاقە، ئېغىر ئەمگەك، كۈچلۈك ھەرىكەتلەرنى قىلىش زىيانلىق.

(12) بىر خىل تاماقنى بىر كۈندە ئىككى - ئۈچ قېتىم يېمەسلىك ياكى ھەر كۈنى بىر خىللا تاماق يېمەسلىك لازىم. تاماقلارنىڭ تۈرىنى ئۆزگەرتىپ تۇرۇش كېرەك. ئۇنداق قىلمىغاندا، ئىشتىھا تۈتۈلۈش ۋە ھەزىم بۇزۇلۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىر قېتىمدا قاتتىق - يۇمشاق، ئىسسىق - سوغۇق، ئاسان ھەزىم بولىدىغان، تەستە ھەزىم بولىدىغان يېمەكلىكلەرنى، مەسىلەن، سۈت بىلەن بېلىق، قوغۇن بىلەن قېتىق قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ يېمەسلىك كېرەك.

(13) ياشانغان كىشىلەر غىزاغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشى ۋە تاماقنى ئاز - ئاز، پات - پات يەپ تۇرۇشى لازىم. قىرىق - ئەللىك ياشتىن ئۆتكەنلەر تۇخۇمنى بەك كۆپ يېمەسلىكى لازىم.

(14) كېچىدە تاماق يېيىشكە توغرا كەلسە، تاماق يەپلا ئۇخلىماسلىق لازىم. بۇنداق بولغاندا ھەزىم بۇزۇلىدۇ. كېچىسى تاماق يېگەندىن كېيىن، بىر - ئىككى سائەت ئۇخلىماسلىق كېرەك.

(15) ياز كۈنلىرى تاماق يېگەندە، تاماقنىڭ ئالدىدا يۈيۈنۈش پايدىلىق. لېكىن، تاماق يەپ بولغاندىن كېيىنلا مۇنچىغا چۈشۈش، چاچ چۈشۈرۈش ياخشى ئەمەس، بۇنداق ئىشلارنى تاماق يەپ بىر - ئىككى سائەتتىن كېيىن قىلغان ياخشى.

(16) تاماق، قاچا - قومۇچ ۋە لوڭگە، داستىخانلارنىڭ پاكىزلىقىغا دىققەت قىلىش. تاماق يېيىشنىڭ ئالدى - كەينىدە قولىنى سويۇنلاپ يۇيۇش، پاكىز قوشۇق، چوكا، پىچاق ۋە باشقا سايمانلارنى ئىشلىتىش كېرەك. داستىخان ۋە قاچا - قومۇچنىڭ رەڭگى ئامال بار ئاق رەڭلىك بولغىنى ياخشى. چۈنكى، ھەرخىل رەڭلەرنىڭمۇ ئادەم روھىغا تەسىرى بار. قول بىلەن تاماق يېگەندە قولنىڭ، بولۇپمۇ تىرناق ئارىلىقلىرىنىڭ تازىلىقىغا دىققەت قىلىش لازىم.

(17) مۇمكىنقەدەر ھەر بىر ئادەم تاماقنى بىردىن كىچىك قاچىغا بۆلۈپ يېگەن ياخشى. ئىككى، ئۈچ ئادەمنىڭ بىر قاچىدا تاماق يېيىشى ياخشى ئەمەس، ئۇنداق بولمىغاندا كېسەللىك ئۆزئارا يۇقىدۇ.

باشقىلاردىن ئاشقان تاماقلارنى يېمەسلىك لازىم.

18) تاماققا ھاشاراتلار چۈشۈش ۋە توپا - چاڭ قونۇشتىن ساقلىنىش لازىم، بۇنىڭدىن خەتەرلىك كېسەللىك كېلىپ چىقىدۇ. تاماقلارغا توپا - چاڭلار ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ چۈشمەسلىكى ئۈچۈن ئۈستى يېپىق بولۇشى كېرەك.

19) ئاشخانا ۋە تاماق يەيدىغان ئۆي ناھايىتى پاكىز، ئاقارتىلغان، ھاۋالىق بولۇشى، ھەرخىل بەتبۇي گاز ۋە بۇسلار بولماسلىقى كېرەك. ئۈستەلدە ئولتۇرۇپ تاماق يېيىش ياخشى. قالايمىقان ئولتۇرۇپ يېگەن تاماقلار ياخشى ھەزىم بولمايدۇ.

20) تاماق يەيدىغان قاچىلار چىنە، فارفور، سىلىق قاچا بولۇشى لازىم. مىس، تۆمۈر، ئاليۇمىن، سۇلياۋ قاچىلاردا تاماق يېمەسلىك، ئەگەر مىس قاچىدا تاماق يېيىشكە توغرا كەلسە، قەلەيلەنگەن بولۇشى لازىم. چۈنكى، قەلەيسىز مىس قاچىدا تاماق يېگەندە ياكى سۇ قاينىتىپ چاي ئىچكەندە، مىس تەسىرى بىلەن كۆڭۈل ئېلىشىش، قۇسۇش ئالامەتلىرى كۆرۈلىدۇ.

21) تاماق يېگەندە قول ۋە ئېغىزنى پاكىز سۈرتۈپ تۇرۇش كېرەك، تاماقنى ئۇزاق چايناش، خولۇپلىتىپ ئىچىش، گالىنى قېقىش ۋە ئادەم يىرگىنىدىغان باشقا قىلىقلارنى قىلىشتىن ساقلىنىش لازىم. تاماق يېيىش جەريانىدا بىر - بىرى بىلەن قاتتىق - يىرىك گەپلىشىش ياكى بولمىغۇر سۆزلەرنى قىلىش ياخشى ئەمەس. چىرايلىق سۆز ۋە خۇش چاقچاقلار بىلەن تاماق يېگەن ئەڭ ياخشى.

22) تاماقتىن كېيىن پاكىز سۇ ئىچىش كېرەك، لىمون جەۋھىرى بىلەن تەييارلانغان سۇ تېخىمۇ ياخشى. توڭلاتقۇدا ساقلانغان، سوۋۇتۇلغان سۇ ۋە پاكىز سۇلاردىن ياسالغان مۇز ۋە ماروژنىلارمۇ ياز كۈنلىرى پايدىلىق، قىش كۈنلىرى پايدىسىز.

23) كوچا - بازارلاردىكى ئاشپەز، ناۋاي، باققال، كاۋاپچى ۋە باشقىلارنىڭ تازىلىقى ناچار بولسا، ئۇلارنىڭ نەرسىلىرىنى يېمەسلىك لازىم. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئوچۇق قويغان، تازىلىققا دىققەت قىلمىغان، چىۋىن قونغان تاماقلارنى ناھايىتى زىيانلىق. تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن، ئېغىز تازىلىقىغا دىققەت قىلىش، چىش ئارىلىقلىرىدا تۇرۇپ قالغان تاماق قالدۇقلىرىنى تازىلىۋېتىش ۋە ئېغىزنى ئوبدان چايقاش لازىم.

2. غزالىنىش ئۆلچىمى

ھەرقانداق ئادەم ئوزۇقلىنىشتا ئۆزىنىڭ مىزاجى، جىسمانىي قۇۋۋىتى، جىنسى، يېشى، ئەمگىكى، پەسىل ۋە بەدەن ئېھتىياجىغا ئاساسەن مۇۋاپىق ئوزۇقلىنىشى، قورساقنى بەك توپغۇزۇۋەتمەسلىكى ياكى بەك ئاز ئوزۇقلىنىپ، بەدەن قۇۋۋىتىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتمەسلىكى لازىم.

1) ياش بويىچە غىزا يېيىش: يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلار ئۈچۈن ئەڭ سىڭىشلىك غىزا ئانا سۈتىدۇر. بالىلار ئۆسۈۋاتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئوزۇقلۇق تەركىبى مول بولغان غىزالارغا بولغان ئېھتىياجى كۈچلۈك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بالىلارنىڭ مىزاجىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارغا قۇۋۋەت ماددىلىرى كۆپ، ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى يېمەكلىكلەرنى بېرىش كېرەك. ياغلىق ھەم كراخماللىق غىزالارمۇ بالىلارغا ماس كېلىدۇ. ياشانغانلارنىڭ بۇلارغا بولغان ئېھتىياجى ئازراق بولىدۇ. شۇڭا، ياشانغانلارغا ياغلىق، ئاقسىللىق غىزالارنى ئاز بېرىش لازىم. كراخماللىق ۋە تاتلىق يېمەكلىكلەرنىڭ مىقدارىنى ياشنىڭ چوڭىيىشىغا قاراپ كۆپەيتىش كېرەك. ئامال بار ھەركىم ئۆزىنىڭ مىزاجىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان غىزالارنى ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلىنىشى لازىم.

2) جىنس بويىچە غىزا يېيىش: ئاياللارغا نىسبەتەن ئەرلەر جىسمانىي ئەمگەكنى كۆپ قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئەرلەرنىڭ غىزاغا بولغان ئېھتىياجى كۈچلۈكرەك بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئەرلەر غىزانى ئاياللاردىن كۆپرەك يېيىشى كېرەك. ئىسسىق پەسىلگە قارىغاندا، سوغۇق پەسىلدە ئوزۇقلۇقلارغا بولغان ئېھتىياج كۈچلۈك بولىدۇ. بولۇپمۇ ئادەم ئورگانىزىمىدا ھارارەت پەيدا قىلىپ قۇۋۋەتنى ئاشۇرغۇچى غىزالاردىن، مەسىلەن، قايماق، گۆش، تۇخۇم، سېرىقماي، شېكەرلىك،

كراخماللىق غىزالارنى قىشتا كۆپرەك ئىستېمال قىلىش، يازدا ئازراق ئىستېمال قىلىش، ئەمما ھۆل مېۋە - چېۋىلەرنى، سوغۇقلۇق يېمەك - ئىچمەكلەرنى ياز پەسلىدە ئەھۋالغا قاراپ كۆپرەك ئىستېمال قىلىش كېرەك. لېكىن، بەك سوغۇق سۇ، مۇز سۈيى قاتارلىقلارنى كۆپ ئىچمەسلىك لازىم. ئەگەر بۇ نەرسىلەر كۆپ ئىستېمال قىلىنسا، ئاشقازان سوۋۇپ ھەزىم بۇزۇلىدۇ.

(3) پەسىل بويىچە غىزا يېيىش: سوغۇق جايلاردا ياشايدىغان كىشىلەر ئىستېمال قىلىدىغان غىزالارنى ئىسسىق جايلاردا ياشايدىغان كىشىلەر ئىستېمال قىلسا سىڭمەيدۇ. ئەقلى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ يۇمشاق غىزاغا بولغان ئېھتىياجى يۇقىرى بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئەمگەكىدە بەدەندىكى قۇۋۋەت ئاسان تارقاپ كەتمەيدۇ. لېكىن، مېڭە ۋە نېرۋىنىڭ (مىزاجدا) قۇۋۋىتى كۆپ سەرپ بولۇش تۈپەيلىدىن ھەزىم بىر ئاز ئاجىزلاپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنداق ئادەملەر تېز ھەم ئاسان سىڭىدىغان، بەدەننى كۈچلەندۈرىدىغان غىزالارنى ئىستېمال قىلىشى كېرەك.

(4) ئوزۇقلىنىش ۋاقتلىرى: غىزا يېيىش ئۈچۈن ۋاقىت بەلگىلەش كۈندىلىك مەشغۇلاتنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ بولىدۇ. لېكىن، غىزانى ھەمىشە مەلۇم بىر ۋاقىت ئىچىدە يەپ ئادەتلەنگەن ياخشى. بۇنداق قىلماي خالىغان ۋاقىتتا غىزا ئىستېمال قىلىپ ئادەتلىنىپ قالسا، ئاشقازاننىڭ ئوزۇقلۇق قوبۇل قىلىش تەلىپى ۋە ھەزىم قىلىش خىزمىتى بۇزۇلىدۇ. كىچىك بالىلار ھەر ئۈچ سائەتتە، چوڭلار تۆت - بەش سائەتتە بىر قېتىم غىزالانسا بولىدۇ. ھەرقانداق غىزا تۆت سائەتتىن تۆت يېرىم سائەتكىچە سىڭىپ بولىدۇ. ئاشقازان يېرىم سائەت ئەتراپىدا دەم ئالغاندىن كېيىن، غىزا ئىستېمال قىلىنسا، ياخشى ھەزىم بولىدۇ. بەدەننى ئاجىز ياكى كېسەللىك سەۋەبىدىن ئاجىزلاپ كەتكەن كىشىلەر قورسىقىنى بەك تويغۇزۇشقا بولمايدۇ. ئادەم ھەر ئۈچ - تۆت سائەتتە بىر قېتىم ئاز - ئازدىن ئوزۇقلىنىپ تۇرۇش ئادىتىنى يېتىلدۈرۈشى لازىم. بۇنداق قىلغاندا، غىزالار ئاسان ھەزىم بولىدۇ. بىمارلارغا ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ سۈت، شېكەر، نوقۇت سۈيى، شورپا ئېشى ۋە يېيىش ئاسان، سىڭىشى تېز غىزالارنى بېرىش كېرەك. غىزا بەك كۆپ ئىستېمال قىلىنسا، ھەزىمنى بۇزۇپ قورساققا يەل پەيدا قىلىدۇ؛ قورساقنى تولغاپ ئاغرىتىدۇ؛ سەپرا خىلىتىنىڭ كۆپىيىشىگە سەۋەب بولۇپ، باشنى قايدۇرىدۇ، ئاغرىتىدۇ، كۆڭۈلنى ئىلەشتۈرىدۇ، قۇستۇرۇپ، قەۋزىيەت پەيدا قىلىدۇ ياكى ئىچىنى سۈرىدۇ؛ مۇپاسىل، ئاشقازان يارىسى، نىقرەس، بوۋاسىر ۋە باشقا كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. بۇلاردىن باشقا تاماقنى كۆپ يېيىش ئادەمنى ئاجىز ۋە ھۇرۇن قىلىپ قويدۇ؛ بەدەننى سەمىرتىپ ھەرخىل كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. بولۇپمۇ تاتلىق ياكى ياغلىق نەرسىلەرنى، گۈرۈچ، گۆشلەرنى كۆپ يەيدىغان، ئەمما جىسمانىي ئەمگەك قىلمايدىغان ئادەملەر سەمىرىپ كېتىش نەتىجىسىدە يۈرەك قان تومۇر كېسەللىكلىرى، بوغۇم ئاغرىقلىرى ۋە باشقا كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولىدۇ. غىزانى بەك ئاز ئىستېمال قىلىش، ئېھتىياجىغا قاراپ غىزا يېمەسلىك ياكى ئۇزۇن ۋاقىت ئاچ قېلىش بەدەننى كۈندىن - كۈنگە ئورۇقلىتىۋېتىدۇ، ئادەم تەبىئىي ئاجىزلايدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىچ سۈرۈش، تۈرلى (قۇرۇق ئىستىقا)، ھەرخىل تېرە كېسەللىكلىرى، ئۆپكە كېسەللىكىنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ؛ ئادەم كېسەللىككە قارشى تۇرۇش كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ ئاسان يۇقۇملىنىشىنى پەيدا قىلىدۇ؛ ئەزالار كۈچسىزلىنىپ، ئادەم ھارغىن كۆرۈنىدۇ؛ يۈرىكى ۋە نېرۋىسى ئاجىزلاپ زېھنى قۇۋۋىتى قالايمىقانلىشىدۇ. ئادەم ئۇزاق مەزگىل قۇۋۋەتلىك، تۈز تەركىبى كۆپ ئوزۇقلۇقلاردىن مەھرۇم قالسا، قان بۇزۇلۇش، ئۈچەيدە مەدە قۇرت پەيدا بولۇش قاتارلىق كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. شۇڭلاشقا، مۇۋاپىق ئوزۇقلىنىش ناھايىتى مۇھىم.

(«ساغلاملىق دەستۇرى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى)

(ئاپتور خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىسىنىڭ سابىق باشلىقى)

«تۇزىمىز» بىلەن پاشايلى

خالىق مۇھەممەت ئارۇلۇق

تاماققا تۇز لازىم بولغىنىدەك، ئادەمگىمۇ «تۇز» لازىم. مەن بۇ «تۇز»نى ئۇخلاق دەپ قارايمەن. قارىماققا بۇ كونا گەپ بولسىمۇ، ئەمما مەڭگۈ «مۇنبەر»دىن چۈشمەيدىغان، چوقۇم تەكىتلەشكە تېگىشلىك «كوزىر» دۇر. تارىختىكى پاجىئەلەرنىڭ كۆپىنچىسى، مۇنداقچە ئېيتقاندا ھەممىسى ئۇنىڭ بىلەن بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك ئالاقىدار، ھەتتا ئادەمنى قورقۇنچقا سالدىغان «توپان بالاسى»مۇ ئەنە شۇنىڭ «كاساپىتى»دىن يۈز بەرگەن. بۈگۈنكى دەۋردىكى «ئۆزگىرىش»، بۈزۈلۈش ۋە ناچار رېئال ھادىسىلەر، شۇنداقلا ئاقىللىرىمىز، بېشارەتچىلىرىمىز تىلغا ئېلىۋاتقان «ھازىر ئىنسانلار مەنىۋى جەھەتتىن قىيامەتنىڭ ئىشىكىنى چېكىپ بولدى» دېگەندەك گەپلەر يەنىلا شۇ ئۇخلاق بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەن دەيمەن، «ئۈچۈر»نىڭ قونچىقىغا ئايلانغان جەمئىيەتتە نادانلىق ئەقلى جەھەتتە ئەمەس، ئۇخلاق جەھەتتە بەكرەك ئەۋج ئالىدۇ. قىزلىق پەردىسىنى تۈزەش ئوپىراتسىيىسىنىڭ جەمئىيەتلىشىشى، قىز - ئاياللاردا ئىپپەت ئېڭى تۆۋەنلەپ، ئەركەكلىرىمىزنىڭ غۇرۇرسىزلىشىپ كېتىشى، ئامېرىكىدىكى خوتۇن ئالماشتۇرۇش كۈلۈبلىرىنىڭ نەچچە يۈزگە يېتىشى (تېخى ئاشكارىلانغىنىلا)^①، تايلاندا ئوخشاش جىنسلىقلار مۇھەببىتىنىڭ قانۇنلىشىشى، چېچىنىيىدە كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، مېھمانخانلاردا ستودېنت قىزلارنىڭ ئۈچتە ھەمراھ بولۇشى، ئۆز قىزىغا باسقۇنچىلىق قىلىش ياكى قىزى بىلەن ئىشرەتخانلاردا ئۇچرىشىپ قېلىش، ئاياللاردا ساغرا ۋە ئەمچەك گۈزەللىكىنىڭ «چۈمبەردە»دىن چىقىشى ... شۇنداقلا مۇشۇ خىل ئىشلارنىڭ جەمئىيەتتە ئېغىر ئېلىنىمى بولۇپ قېلىۋاتقانلىقى ھەم شۇنىڭغا قاراپ يۈزلىنىشى مۇشۇ سۆيۈملۈك يەرشارىمىزدا، ئەتراپىمىزدا، ھەتتا ئارىمىزدا يۈز بېرىۋاتقان ئۇخلاق قىيامەتلىكىدۇر. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئىنسانلار ماددىي پاراغەتتە يۈكسەلگەن بىلەن، مەنىۋى چىركىنلىكتە ئۈچىگە چىقتى. بۇنىڭ پارومېتىرى دەل ئۇخلاقتۇر.

2001 - يىلى 5 - ئايدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر تىلىغا

چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە ئۇخلاق ئۇقۇمىغا «ئۇخلاق (ئۇخلاق) ئى [ئە]

① ئابدۇرېھىم دۆلەت: «مەدەنىيەت ۋە مەۋجۇتلۇقىمىز»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 310 - بەت.

كىشىلەرنىڭ ھەربىر جەمئىيەتكە خاس بولغان پائالىيەت مىزانى؛ ئەدەپ، خۇلق، پەزىلەت» دەپ تەبىر بېرىلگەن، ئەلۋەتتە. دۇنيادا تەلتۆكۈس ئەخلاقسىز مىللەت يوق، شۇنىڭدەك ھەربىر مىللەتنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا ئەخلاق مىزانلىرى بار، بەزى ئەخلاق مەزمۇنلىرى پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق. يەنە كېلىپ پەن (ئەقىل) ۋە قانۇننىڭ قولى يەتمىگەن «جايلار»غا ئەخلاقنىڭ كۈچى يېتىدۇ. چۈنكى، رۇس يازغۇچىسى گوگول ئېيتقاندەك: «ئەخلاقى تەسىر كۈچ ھەرقانداق كۈچتىن ئۈستۈن» تۇرىدۇ. ئەمدىكى گەپ شۇ ئەخلاقنىڭ مەزمۇنىدا. «ئۇنىڭ ئەخلاقى ياخشى، بۇنىڭ ئەخلاقى ناچار» دېگەن باھالار ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. ئەلۋەتتە، بىزنىڭ تەشەببۇس قىلىدىغىنىمىز، قوغدايدىغىنىمىز، رىئايە قىلىدىغىنىمىز مىللەت ۋە ئىنسانىيەتكە پايدىلىق ئەخلاق؛ چەكلەيدىغىنىمىز، يىراق تۇرىدىغىنىمىز، تۈزىتىدىغىنىمىز، ۋاز كېچىدىغىنىمىز مىللەت ۋە ئىنسانىيەتكە پايدىسىز ناچار ئەخلاق. خۇسرەۋ دېھلىۋىنىڭ مۇنۇ ئىككى مىسالىق تەلەپتىدە تىلغا ئېلىنغان «ئىنسانىيلىق جەۋھىرى» دېگىنىمۇ بىز دەۋاتقان گۈزەل ئەخلاق تۇر:

پەقەت ھۆسنى بىلەن گۈزەل ئەمەستۈر ئادەم،
گۈزەلدۈر ئۇ يەنە ئىنسانىيلىق جەۋھىرى بىلەن ھەم.

ئۇنداقتا ئەنە شۇ گۈزەل ئەخلاقنىڭ قىسقىچە تەبىرى نېمە؟ بۇ سوئالغا موللا مۇھەممەد تۆمۈر قەشقەرىي شۇنداق جاۋاب بېرىدۇ: «ئەدەپنىڭ مەنىسى يامان ئىش، يامان سۆز قىلىشتىن ساقلىنىش؛ ئۆزىنىڭ، شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ ئىززىتىنى ساقلاپ، ئابروۋىنى تۆكۈمەسلىك دېگەنلىك بولىدۇ». پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام شۇنداق دېگەنكەن: «ھايا ئىماننىڭ جۈملىسىدىندۇر، ئىمان جەننەتكە مەنسۇپتۇر؛ ئەدەپسىز سۆز قوپاللىقتۇر، قوپاللىق دوزاخقا مەنسۇپتۇر. مۆمىن ئادەم كىشىلەرگە تىل تەگكۈزمەيدۇ، كىشىلەرنى تىللىمايدۇ، يامان سۆز قىلمايدۇ ۋە سۈرەن سالمايدۇ. كىچىكلىرىمىزگە رەھىم قىلىمىغان، چوڭلىرىمىزنى ھۆرمەتلىمىگەن، ياخشى ئىشلارغا بۇيرۇمىغان، يامان ئىشلاردىن توسمىغان ئادەملەر بىزگە مەنسۇپ ئەمەس. مۆمىننىڭ (قىيامەت كۈنى نام - ئەمەللەر تارتىلىدىغان) تارازىسىدا چىرايلىق خۇلقىدىن ئېغىر كېلىدىغان نەرسە يوق»^①. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان نۇقتىلار (بايانلار) بىز تەشەببۇس قىلىدىغان ۋە ئەمەل قىلىدىغان ئەخلاقنىڭ ئەقەللىي ۋە ئومۇمىي مەزمۇنلىرى بولۇپ، ھەدىستە تىلغا ئېلىنغان «چىرايلىق خۇلق» گۈزەل ئەخلاقنى كۆرسەتسە، «مۆمىن ئادەم» دېگىنى شۇ گۈزەل ئەخلاقنىڭ ساھىبىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بوۋمىزنىڭ: «ئادەم قىس ئەمەس، كىشىلىك قىس»، مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللا خەراباتىي دانىشمىنىمىزنىڭ: «ئەدەپلىك بولۇش ئالىم بولغانغا باراۋەر» دېگەنلىرى بىلەن شەرق ھېكمەتلىرىدىكى: «ئالىم بولماقتىن ئادەم بولماق (ئەخلاقلىق بولماق) تەس» دېگەن گەپلەر بىكارغا ئېيتىلمىغان. شۇڭا، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ھېچقاچان ئەقلىنى ئەخلاقنىڭ ئالدىغا قويۇۋالمىغان، بەلكى ئەخلاقنى ئەقىل (بىلىم) نىڭ ھامىيىسى سۈپىتىدە تونۇغان. بۈگۈنكى پاجىئەلەر مۇشۇ «مىزان»غا خىلاپلىق قىلىشتىن، يەنى ئەقىل (تېخنىكا) نى ئەخلاقنىڭ بېشىغا قويۇۋېلىشتىن بولۇۋاتىدۇ. مانا بۇ ئەقلىي كورلۇق، ئەخلاق كۈپۈرلۈقى! ئەسلىي ھېكايەتلەردە ئېيتىلغىنىدەك: «ئەدەپ - ئەخلاقنىڭ تۈپ مەنبەسى ۋە مەركىزىي نۇقتىسى - ئەقىل»^② ئىدى. ئەمما، ئەقلىلىك «ۋايىغا يەتكەن» بۈگۈنكى دەۋردە ئەخلاقسىزلىق تۈپەيلى نۇرغۇن پاجىئەلەر يۈز بېرىۋاتىدۇ. ئۇنداقتا بۇ ئەقىل زادى قانداق ئەقىللىك؟!

① «قۇرئان كەرىم ۋە ھەدىسلەردىن تاللانما»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 - يىلى 6 - ئاي، 1 - نەشرى 184 - 187 - بەتلەر.

② ئەزىزى، ھەجەرگۈل قاسىم (نەشرىگە تەييارلىغان): «دانالار دۇردانىلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى 3 - ئاي، 1 - نەشرى، 119 - بەت.

مەن بىر ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى. ئەڭ ئەقەللىسى، ئوقۇغۇچىلىرىمنىڭ سالامسىزلىقى، يالغانچىلىقىدىن تارتىپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تېتىقسىزلىقلىرىغىچە (بۇ ئەلۋەتتە قىلىۋاتقان ئىش - ئەمىلىگە قارىتىلغان) ماڭا سىر ئەمەس. جەمئىيەتتىن شۇ ئەقەللى ئەخلاق مىزانلىرىنىڭمۇ دەپسەندە بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرمەي دەپسەممۇ، كۆرۈشكە مەجبۇر بولمەن، چۈنكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ياشاش مېخانىزمى بۇنداق «تەلەي» نى ئادەمگە ئاتا قىلماي قويمايدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەن ياشاۋاتقان جەمئىيەت ئەخلاق ئاڭلىق ئىجرا قىلىنىش باسقۇچىدىكى جەمئىيەت ئەمەس، بەلكى ئۆتۈنۈش، نازارەت ئاستىدا تەشەببۇس قىلىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان (كېتىۋاتقان) جەمئىيەت. ئۇنداقتا قانداق قىلىش كېرەك؟ رېئال ھالەتكە چىداشقا، ماسلىشىشقا، ئۇنى ئۆزگەرتىشكە، كەلگۈسىدىن ئۈمىدۋار بولۇشقا توغرا كېلىدۇ. مېنىڭچە، شالغۇت مۇھىتتا ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش، قوغداش يولى بىلەن رېئاللىققا ئىنكاس قايتۇرالىغان ئادەم ئۆزلۈكىنى يوقاتمايدۇ، مىللەتمۇ ھەم شۇنداق. يەنە كېلىپ ئۇيغۇرلاردەك ئاجايىپ چوڭقۇر مەدەنىيەت تىندۈرمىسىغا ئىگە بىر قوۋم ئۈچۈن بۇ تەس ئىشىمۇ ئەمەس. مەسىلە بىزنىڭ جاھان يېڭىلىقلىرىغا قانداق قارىشىمىز ۋە ئۇلارنى قانداق قوبۇل قىلىشىمىزدا.

خەلقىمىز تاشمايىل پىسخىكىلىق خەلق. يەنە كېلىپ بىز «نۇرغۇن ئىشنى بىر شەخسنىڭ يەككە ئىرادىسى بويىچە ئەمەس، بەلكى جامائەتنىڭ ئورتاق خاھىشى بويىچە بىر تەرەپ قىلىشقا كۆنۈككەن كىشىلەر»^① دىن بولغاچ، بىزدە نۇرغۇن نەرسىلەر مۇئەييەن ئاممىۋى ئاساستا ئاسانلا قوبۇل قىلىنىپ كېتىدۇ، يا ئىنكار قىلىنىدۇ. شۇڭا، پىسخىكىمىزدا «قىزىپ - سوۋۇش» يادىرولۇق بولۇپ، ئۇ باشقىلارنىڭ خاراكتېرىدىكى «چۈۋۈپ - توقۇش» ئەندىزىسى بىلەن چاڭلىشىپ، بەكلا غەلىتىلىشىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن بۈگۈنكى كۈندە بىرەر يېڭىلىقنىڭ شەپسىگە بولغان سەزگۈرلۈكىمىز يا ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىختىكى قوبۇل قىلىشىغا ئوخشىمايدىغان، يا زامانىۋى دۇنيانىڭ ئىلغار ئۆلچىمىگە يەتمەيدىغان پەلپەتەشلىك ۋە تېڭىرقاشقا ئوخشاپ قالدى. ئەقىل كۆزىمىز، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئابدۇقادىر جالالىدىن ئوتتۇرىغا قويغان (ئۇيغۇر مەتبۇئات ساھەسىگە نىسبەتەن) «ئۈچىنچى كۆز» مېزىنىڭ تەرەققىياتى ئاممىۋىلىشىشتىن يىراق بولغاچقا، بىزنىڭ بۈگۈنكى قوبۇللاشلىرىمىز جەۋھىرىدىن (ماھىيىتىدىن) كۆرە، شەكلى (ھادىسىۋى) جەھەتتە گەۋدىلىك كىرەك بولدى. ئەمەلىيەتتە بىز ئىشقىدا مەجنۇن بولۇپ كېتىۋاتقان، مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىزنى ئازدۇرۇپ كېتىۋاتقان «غەرب» ھەرگىزمۇ ئۇنداق ئاددىي، چاكىنا ئەمەس. دۇنيا كۆرمىگەن بېكىنمە رايون خەلقلىرى ۋاسىتىلىك «كۆرگەن - بىلگەن» لىرىگە (ئۇچۇرلارغا) ئاسانلا ئىشىنىپ، ئەل بولۇپ كېتىدۇ. ھەتتا بىزنىڭ مۇشۇ ھالىتىمىز (پىسخىكىمىز) دىن شۇ غەربلىكلەرمۇ (كۆرگەن، چۈشەنگەنلىرى) ھەيران. ئاڭلىشىمچە، بىر چەت ئەللىك ئوقۇتقۇچى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مەلۇم بىر ئالىي مەكتەپتە ئۆگىنىش ۋە ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا ئۆز ھەيرانلىقىدىن ئارىيە بېرىپ شۇنداق دېگەنىكەن: «مەن بۇ يەردە خۇددى ھوللىۋودقا كېلىپ قالغاندەك بولدۇم». مېنىڭچە، بۇ بىر ئېغىز گەپنىڭ كەينىگە نۇرغۇن گەپ يوشۇرۇنغان. شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتىدا ئىشلەيدىغان بىر ھەدىمىزنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ئىككى يىل ئىلگىرى شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتىغا ئوقۇشقا كەلگەن بىر چەت ئەللىك ئايال بىلەن دوست بولۇپ قاپتۇ. بىر قېتىم ئۇ چەت ئەللىك دوستىنى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مەرىكىسىگە ئاپىرىپتۇ. چەت ئەللىك ئايال ناھايىتى خۇش چاقچاق، تەبەسسۇم چىراي بولغاچقا، سورۇندىكى بىر ئەر ئۇنى تانسىغا تارتىپتۇ. ئەمما، ئويلىمىغان يەردىن ئۇ ئايال بۇ تەكلىپنى رەت قىپتۇ. سەۋەبى، تانسى ئويناشنى بىلمەيدىغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى يات بىر ئەر بىلەن تانسى مۇۋاپىق بولمايدىكەن. چۈنكى،

① ئەسەت سۇلايمان «دېكابر دىكى ستوكھولم ۋە شىمالىي ياۋروپا خىياللىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 2006 - يىللىق 2 - سان، 26 - بەت.

ئۆز ئېرىنىڭلا ئۇنىڭ بەل، قوللىرىنى تۈتۈپ تانسا ئويناش ھوقۇقى بولىدىكەن. ئەسلىدە ئۇ ئايالنى ئېچىلىپ - يېيىلىپ ئويناپ كېتەرمىكىن، دەپ پەرەز قىلغان ھەدىمىز كۈتمىگەن بۇ جاۋابتىن باشتا تولىمۇ ھەيران قاپتۇ، ئارقىدىن ئوبدان ئويلىنىپ كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ باشتىكى ئويىدىن تولىمۇ خىجىل بوپتۇ. ئارىلىقتا ھەدىمىز ئۇ دوستىغا: «سىلەرنىڭ كىنولىرىڭلارغا قارىسا، ئادەمنىڭ بايقى گېپىڭىزگە ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ» دەپتۇ. چەت ئەللىك ئايال بۇ گەپنى ئاڭلاپ مۇنداق دەپتۇ: «ئامېرىكىنىڭ كىنولىرى ئارقىلىق ئامېرىكىنى چۈشىنىمەن دېيىش تولىمۇ بىمەنىلىك! ئامېرىكىنىڭ كىنولىرى ئامېرىكىنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئامېرىكىنىڭ كىنو ئىشلەش تېخنىكىسىنى كۆز - كۆز قىلىش، يات ئەل كۆرۈرمەنلىرىنى قىزىقتۇرۇش، بۇ ئارقىلىق ئىقتىسادىي كىرىمنى ئاشۇرۇش، ھوللىۋود مەدەنىيىتىنى دۇنياغا تارتىش ئۈچۈنلا ئىشلىنىدۇ. ئېسىڭىزدە بولسۇن، ئامېرىكا ھوللىۋود ئەمەس. دۆلىتىمىز يۈكسەك دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشقان، ئاممىۋى مۇئەسسەسەلەر ئۈنۈملۈك سىستېمىلاشقان دۆلەت. كىنولاردىكى ئۇ خىل كۆرۈنۈشلەرنى ئەمەلىيەتتە ئامېرىكىنىڭ كوچا - كوچىلىرىدا ئۇچرىتالمايسىز، ئۇنداق ئىشلارنىڭمۇ ئۆزىگە خاس سورۇنى، قائىدە - تۈزۈملىرى بولىدۇ. ئۇ ئىشلار شۇ خىل (رايون)لاردىلا يۈرۈشىدۇ...». ئۆتكەندە ئامېرىكىدا ئوقۇپ كەلگەن بىر قېرىندىشىمىز شۇنداق دېگەندى: «ئىنگلىز قىز - ئاياللىرى قارماققا شاللاقتەكلا تۇيغۇ بېرىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ يات كىشىلەر بىلەنمۇ خۇددى قەدىناسلاردەك چىقىشىپ پاراڭلىشىپ كېتىشى ئادەمگە شۇنداق تەسىرات بېرىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، ئۇلار سىز بىلەن چوڭقۇرراق چۈشىنىشىپ (ھەرگىزمۇ ھېلىقىدەك مەقسەتتە ئەمەس)، ئورتاقلىشىپ، قولىدىن كەلسە ياردەم قىلىشىنى ئويلايدۇ. راستىنى دېسەم، ئۇلار مۇئامىلىدە ئوچۇق بولغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئىشتان بېغىغا ئىنتايىن قاتتىق (چىڭ)».

«قەشقەرگە قايتا سەپەر» ناملىق ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى، ئۇيغۇرشۇناس گۈننار ياررىڭ ئەپەندىنىڭ يۇرتى بولغان ياۋروپادىكى دۆلەت - شۋېتسىيەدە بىر يىللىق ئىلىم تەھسىل قىلىش پۇرسىتىدە بولغان ئۈمىدلىك ئالىمىمىز، دوكتور ئەسەت سۇلايمان: «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2006 - يىللىق 2 - ساندىكى «دېكابىردىكى ستوكھولم ۋە شىمالىي ياۋروپا خىياللىرى» دېگەن ماقالىسىدە: «ھەربىر خەلقنىڭ ئۆزىگە يارىشا ياشاش ئۇسۇلى بولىدۇ، يەنە كېلىپ بۇنداق ئۆزىگە خاس ياشاش ئۇسۇلىنى شۇ خەلقنىڭ ئىجتىمائىي كوللېكتىپى ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش تەجرىبىسى ۋە تارىخىي جەريانىدا يېتىلدۈرگەن بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، بىزنىڭ ئۆز تۇرمۇش ئەندىزىمىزدىن گۇمانلىنىپ، باشقىلارنىڭ ياشاش ئۇسۇلىغا مەپتۇن بولۇپ يۈرۈشىمىزنىڭ نېمە زۆرۈرىيىتى بار؟» دەپ يازىدۇ. دېمىسىمۇ كۆزىمىزنى ئالا چەكمەن قىلىپ كېتىۋاتقان، بىز مەپتۇن بولۇپ كېتىۋاتقان ئاشۇ «نەرسىلەر» ھەرگىزمۇ غەرب دۇنياسىدىكى بىرلەمچى نەرسىلەر ئەمەس. ئەگەر ئۇلاردىن ئۆگىنىشكە توغرا كەلسە، ئۇنداق پارچە - پۇرات، ئىككىلەمچى نەرسىلىرىنى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىجادكارلىق - تەۋەككۈلچىلىك روھىنى، پەن - تېخنىكىسىنى ئۆگەنسەك بولىدۇ. قالغان نەرسىلەر ئۆزىمىزدە تولۇپ يېتىپتۇ، ھەتتا شۇ غەربلىكلەرگە دەرس قىلىپ ئۆتكۈدەك دەرىجىدە! مەدەنىيەت ئەنئەنىمىزدە بېيىپ مۇكەممەللىشىپ كەتكەن ئەخلاق رىساللىرى، كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە ياشاش دەستۇرلىرى بىزگە «بىر ئۆمۈر» يېتىپ ئاشىدۇ، تېخى بۇلار ئۆزگىلەردە بۇ دەرىجىدە ئەمەس! نېمىشقا مۇشۇنى تەلتۆكۈس چۈشىنىپ يېتەلمەيدىغانىمىز؟! شۇڭا، بىزگە كېرەكلىك «تۈز» ئۆزىمىزدە، گەپ ئۇنى قىدىرىپ ئۆز ئەمەلىيىتىمىزدە ئىشلىتەلىشىمىزدە! شۇنداق دېيىشكە بولىدۇ: «ئادەم بالىسىنىڭ قەدىر - قىممىتى، ھۆرمىتى ئۇنىڭ ئەخلاقىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ، گۈزەل ئەخلاقلىق ئادەملەر ئەڭ مۆتىۋەر بولۇپ، ئەخلاقسىزلار بولسا خەلق ئالدىدا قەدىرسىزدۇر» (رىزائىددىن ئىبنى فەخرىددىن).

(ئاپتور ئۈرۈمچى شەھەرلىك 46 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى)

باغۋەننىڭ قىزى

(چۆچەك)

توپلاپ رەتلەنگۈچى: ئابلاجان مامۇت

قارايدىغان ئادىل باغۋەن دەيدىغان بىر كىشىنىڭ ھۆسن - جامالدا تەڭداشسىز، ئەقىل - پاراسەت ۋە ئىلىم بابىدا كامالەتكە يەتكەن، ئەخلاق - پەزىلەتتە يېگانە بىر قىزى بار ئىكەن. ئۇ قىزغا نۇرغۇن بەردەم يىگىتلەر ئاشىق ئىكەن، لېكىن ئۇلار قىزنى كۆرسە ئەقىل - ھوشىنى يوقىتىپ، ئۇنىڭغا ئېغىز ئېچىشقا پېتىنالمىدىكەن.

سودىگەر ئەتىسى ئوتتۇرانچى ئوغلىنى چاقىرىپ، ئۇنىڭدىنمۇ كىمگە ئۆيلەنگۈسى بارلىقىنى سورايتۇ.

— ئادىل باغۋەننىڭ قىزىغا ئۆيلەنگۈم بار، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئوتتۇرانچى ئوغۇلمۇ. كەنجى ئوغۇلمۇ ئوخشاشلا مۇشۇ جاۋابنى بېرىپتۇ.

بۇ ئىشتىن بېشى قاتقان سودىگەر ئۇيان ئويلاپ — بۇيان ئويلاپ، ئاخىر بىر ئامال تېپىپتۇ — دە، ئۈچ ئوغلىنى يېنىغا چاقىرىپ، ئۇلارغا:

— مەن ھەربىرىڭلارغا قىرىقتىن تۆگە بېرىمەن. سىلەر ياقا يۇرتلارغا بېرىپ سودا قىلىسىلەر. بىر يىل ئىچىدە كىم ئەڭ ئاۋۋال قىرىق تۆگىنى سەكسەنگە كۆپەيتىپ قايتىپ كەلسە، ئادىل باغۋەننىڭ قىزىنى شۇنىڭغا ئېلىپ بېرىمەن، — دەپتۇ.

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا تەكلىماكاننىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىكى ناھايىتى گۈزەل بىر شەھەردە ئىنتايىن باي بىر سودىگەر ئۆتكەن ئىكەن. ئۇنىڭ ياش پەرقى بىر - بىرىنىڭكىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدىغان ئۈچ ئوغلى بار ئىكەن. ئايىلار ئۆتۈپتۇ، يىللار ئۆتۈپتۇ، بۇ ئۈچ ئوغۇل خۇددى بىر غولدىن تەڭلا بىخ سۈرۈپ چىققان نوتىلاردەك بىر - بىرى بىلەن بوي تاللىشىپ تەڭلا قۇرامىغا يېتىپتۇ. ئوغۇللىرىنىڭ بويىغا يېتىپ قالغىنىنى كۆرگەن سودىگەر: «كۆزۈم ئوچۇق ۋاقتىدا ئوغۇللىرىمنى ئۆي - ئوچاقلىق قىلىپ، ئاتىلىق مەجبۇرىيەتمىنى ئادا قىلىۋالاي» دېگەن نىيەتكە كەپتۇ ۋە بىر كۈنى چوڭ ئوغلىنى چاقىرىپ:

— مەن ياشىنىپ قالدىم، بىر پۈتۈم گۆرگە ساڭگىلىدى. كۆزۈمنىڭ يورۇقىدا سىلەرنى ئۆيلەپ قويۇپ، ئاتىلىق قەرزىمنى ئادا قىلاي دەيمەن. قېنى ئېيتقىن، سېنىڭ كىمگە ئۆيلەنگۈڭ بار؟ — دەپتۇ.

ئوغۇل ھېچ ئىككىلەنمەستىن: — بولسا ئادىل باغۋەننىڭ قىزىغا ئۆيلەپ قويغان بولسىڭىز، ئاتا، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئەسلىدە بۇ شەھەردە ئوردىنىڭ بېغىغا

نېمە سېتىۋالسام بولار؟» دەپ ئويلاپ كېتىۋېتىپ، بىرىنىڭ: «خاسىيەتلىك ئالما ساتمەن» دەپ ۋارقىرىغىنىنى ئاڭلاپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئالمىچىنىڭ ئالدىغا بېرىپ: — ئالمىڭنىڭ قانداق خاسىيىتى بار؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بۇ ئالما ھەرقانداق ئېغىر كېسەلنى ساقايتالايدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئالمىچى. كەنجى ئوغۇل ھېچ ئويلانمايلا قىرىق تۆگىنى بېرىپ، ئالمىنى ئېلىپ قايتىپ كەپتۇ. كەچقۇرۇنلۇقى ئۇلار بىر يەرگە جەم بولۇپ، ھەرقايسى ئۆزىنىڭ نەرسىسىنى ماختاشقا باشلاپتۇ.

كەنجى ئوغۇل چوڭ ئاكىسىغا: — ئاكا، سېنىڭ ئەينىكىڭنىڭ راستتىنلا جاھاندىكى ھەممە نەرسىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان خاسىيىتى بولسا، ئادىل باغۋەننىڭ قىزى ھازىر نېمە ئىش قىلىۋاتىدىكەن، كۆرۈپ باقساق قانداق؟ — دەپتۇ.

چوڭ ئوغۇل ئەينەكنى ئۆز يۇرتى تەرەپكە توغرىلاپتىكەن، ئادىل باغۋەننىڭ قىزى ئەينەكتە كۆرۈنۈپتۇ. قىز ئېغىر كېسەل بولۇپ، سەكراتتا ياتقانكەن. ئۇلار قىزنى قۇتۇلدۇرماقچى بولۇپ كېلىشىپتۇ. دە، دەرھال ئوتتۇراڭچى ئوغۇلنىڭ ئۇچار گىلىمىگە ئولتۇرۇپ، كۆزنى يۇمۇپ — ئاچقۇچە ئادىل باغۋەننىڭ ئۆيىگە يېتىپ كەپتۇ. كەنجى ئوغۇل دەرھال ئالمىسىدىن ئازراق كېسىپ قىزنىڭ ئاغزىغا سالغانكەن، قىز شۇ ھامان ساقىيىپ ئورنىدىن تۇرۇپتۇ. دە، ئۆز ھاياتىنى قۇتقۇزۇپ قالغان يىگىتلەرگە كۆپتىن — كۆپ رەھمەت ئېيتىپتۇ.

قىزنىڭ گۈزەل ھۆسن — جامالىنى كۆرۈپ، ئاكا — ئۇكىلارنىڭ يۈرىكىگە تېخىمۇ ئۇلۇغ ئوت تۇتىشىپتۇ. ئۇلار ھەربىرى كۆڭلىدە قىزنى ئۆزىگە تەئەللۇق بولدى، دەپ ئويلىشىپتۇ. چوڭ ئوغۇل ئۇكىلىرىغا:

— ئەگەر مېنىڭ ئەينىكىم بولمىغان بولسا، قىزنىڭ كېسەل بولۇپ قالغىنىنى بىلمەي، ئۇنى قۇتۇلدۇرۇپ قالالمىغان بولاتتۇق. شۇڭا قىز ماڭا تەئەللۇق، — دەپ جار ساپتۇ. — ياق. ئەگەر مېنىڭ گىلىمىم بولمىغان

ئوغۇللار بۇ شەرتكە ماقۇل بولۇشۇپ، ھەربىرى قىرىقتىن تۆگىنى ھەيدەپ يولغا چىقىپتۇ. ئاكا — ئۇكا ئۈچەيلەن يول يۈرۈپتۇ، يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپ، ئۈچ ئاچا يولغا كەلگەندە، بىر — بىرى بىلەن خوشلىشىپ، ئۈچ تەرەپكە بۆلۈنۈپ يولغا چىقىپتۇ.

ئارىدىن بىر ئاي ئۆتكەندە، ئاكا — ئۇكىلار بىر شەھەردە ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئۇلار ساق — سالامەت كۆرۈشكەندىن خوشال بولۇشۇپ، بىر مېھمانسارايغا ئورۇنلىشىپتۇ. ئەتىسى چوڭ ئوغۇل تۆگىلىرىنى بازارغا ئېلىپ چىقىپتۇ. ئۇ قايناق بازاردا كىچىككەنە بىر ئەينەك كۆتۈرۈۋالغان بىر ئادەمنىڭ: «خاسىيەتلىك ئەينەك ساتمەن» دەپ ۋارقىراپ يۈرگىنىنى كۆرۈپ قاپتۇ. دە، ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ:

— ئەينىكىڭنىڭ قانداق خاسىيىتى بار؟ نەچچە پۇلغا ساتمەن؟ — دەپ سوراپتۇ. — بۇ ئەينەكنىڭ خاسىيىتى شۇكى، دۇنيادىكى ھەرقانداق نەرسىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ، ئەگەر خالىساڭ قىرىق تۆگىگە تېگىشەيلى، — دەپتۇ ئەينەكچى.

شۇنداق قىلىپ، چوڭ ئوغۇل ئەينەكنى قىرىق تۆگىگە تېگىشىپ مېھمانسارايغا قايتىپ كەپتۇ ۋە ئىنىلىرىغا بولغان ئىشلارنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. ئەتىسى ئوتتۇراڭچى ئوغۇلمۇ تۆگىلىرىنى سېتىپ پۇلغا ياخشى مال سېتىۋېلىش ئۈچۈن بازارغا چىقىپتۇ. ئۇ تۆگىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كېتىۋېتىپ بىر ئادەمنىڭ: «گىلەم ساتمەن، خاسىيەتلىك گىلەم» دەپ ۋارقىرىغىنىنى ئاڭلاپ قاپتۇ. دە، دەرھال ئۇ ئادەمنىڭ يېنىغا بېرىپ:

— گىلىمىڭنىڭ قانداق خاسىيىتى بار؟ قانچە پۇلغا ساتمەن؟ — دەپ سوراپتۇ. — بۇ گىلەم ھەرقانداق يەرگە كۆزنى يۇمۇپ — ئاچقۇچە ئاپىرىپ قويالايدۇ. قىرىق تۆگىگە تېگىشىمەن، — دەپتۇ گىلەمچى.

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇراڭچى ئوغۇل قىرىق تۆگىسىنى گىلەمگە تېگىشىپ، مېھمانسارايغا قايتىپتۇ. ئاخىردا كەنجى ئوغۇل تۆگىلىرىنى ھەيدەپ بازارغا بېرىپتۇ. ئۇ كۆڭلىدە: «ئاكىلىرىمنىڭ سودىسى ئوڭۇشلۇق بوپتۇ. مەن

— جاۋابىنى مەن ئېيتىپ بېرى، «ئىككى شاھ شەھەر سوراپتۇ چاڭ چىقارماي» دېگەندىكى ئىككى شاھ ئاي بىلەن قۇياش؛ «ئىككى بۆرە بىر قوي يەپتۇ قان چىقارماي» دېگەندىكى ئىككى بۆرە ئەزرائىل بىلەن جەبرائىل. «بەش قولۇمدا بەش ئۈزۈك، ئالغىن چىقارماي» دېگىنى مەن ئۈزۈم بەش ۋاخ ناماز ئوقۇيمەن، سەنمۇ شۇنداق قىلغاي سەن دېگىنى. ئەمدى بېرىپ مەشۇقۇڭغا مۇشۇ جاۋابنى بېرىپ، ۋىسالغا يەتكەيسەن، — دەپتۇ.

كەنجى ئوغۇل پادىچى يىگىتكە كۆپ رەھمەت ئېيتىپ، خۇشال ھالدا يۇرتقا قايتىپ كەپتۇ ۋە دەرھال قىزنىڭ يېنىغا بېرىپ، تېپىشماقنىڭ جاۋابىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. قىز ئۇنىڭدىن: — بۇ جاۋابنى قانداق تاپتىڭىز؟ — دەپ سوراپتۇ. يىگىت پادىچى يىگىتنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىكىنى دەپتۇ. قىز بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن:

— ئەمەس مەن شۇ پادىچى يىگىتكە ياتلىق بولۇشۇم كېرەك. لېكىن، سىلەرنىڭ ياخشىلىقىڭلارنى ئويلىسام، كۆڭلۈڭلارنى يەردە قويغۇم يوق. مۇنداق بولسۇن، پادىچى يىگىتنىمۇ چاقىرىپ كېلىڭلار، تۆتىڭلاردىن بىر سوئال سوراي مەن، قايسىڭلار توغرا جاۋاب بەرسەڭلار، شۇنىڭغا ياتلىق بولىمەن، — دەپتۇ.

كەنجى ئوغۇل بېرىپ، پادىچى يىگىتنى باشلاپ كەپتۇ. تۆت يىگىت قىزنىڭ ھۈزۈرىغا جەم بوپتۇ. قىز ئىچكىرىكى ئۆيدىن تاۋار رومالغا ئورالغان بىر نەرسىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، يىگىتلەرنىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ ۋە رومالنى يېشىپتۇ. رومالغا ئورالغىنى بىر باش سۆڭەك ئىكەن. يىگىتلەر بۇنىڭدىن ھەيران بولۇشۇپ تۇرغىنىدا قىز:

— بۇ نېمىنىڭ باش سۆڭىكى؟ — دەپ سوراپتۇ. ئۈچ ئاكا - ئۇكا بەس - بەس بىلەن ئۇنى ھەرخىل ھايۋاننىڭ بېشىغا ئوخشىتىپتۇ، لېكىن توغرىسىنى تاپالماپتۇ. نوۋەت پادىچى يىگىتكە كەلگەندە، ئۇ باش سۆڭەكنى قولغا ئېلىپ، ئۇنىڭغا بىر ھازا سىنچىلاپ قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، تۈيۈقسىز ئۇنى باغرىغا بېسىپ ھەسرەت بىلەن يىغلاپ كېتىپتۇ. بۇنىڭدىن

بولسا، بۇ يەرگە ۋاقتىدا كېلەلمەي، قىزنى قۇتقۇزۇپ قالالمايتتۇق، شۇڭا قىز مېنىڭ بولۇشى كېرەك، — دەپتۇ ئوتتۇراڭچى ئوغۇل. بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان كەنجى ئوغۇلمۇ بوش كەلمەي:

— بۇ ساھىبجامالنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغان بىردىنبىر نەرسە دەل مېنىڭ خاسىيەتلىك ئالمام. ئالما بولمىغان بولسا، قىزنىڭ كېسىلى ساقىيامتى؟ — دەپتۇ.

ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دەتالاش بارغانسېرى كۈچىيىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەقىللىق قىز ئوتتۇرىغا چۈشۈپ:

— مېنىڭ ھاياتىمنى قۇتۇلدۇرۇشتا ھەممىڭلارنىڭ تۆھپىسى بار. مەن بىر تېپىشماق ئېيتىمەن، كىم جاۋابىنى ئەڭ ئاۋۋال تاپالسا، مەن شۇنىڭغا ياتلىق بولىمەن، — دەپتۇ ۋە مۇنۇ تېپىشماقنى ئېيتىپتۇ:

ئىككى شاھ شەھەر سوراپتۇ چاڭ چىقارماي، ئىككى بۆرە بىر قوي يەپتۇ قان چىقارماي. بەش قولۇمدا بەش ئۈزۈك، ئالغىن چىقارماي، ئېيتىڭلارچۇ بۇنىڭدىكى مەنا نېمە؟ سوئالغا جاۋاب تاپسا قايسى يىگىت، ئالسۇن مېنى ھېچقانداق مال - پۇل چىقارماي.

ئۈچ ئاكا - ئۇكا قانچە ئويلاپمۇ تېپىشماقنىڭ جاۋابىنى تاپالماي، ئاخىر دانىشمەنلەردىن سوراپ بېقىش ئۈچۈن يۇرت ئارىلاپ چىقىپ كېتىپتۇ. كەنجى ئوغۇل بىر تاغ يولىدا كېتىۋېتىپ قوي بېقىۋاتقان بىر پادىچى يىگىتكە ئۇچراپ قاپتۇ. ئۇ سالام - سەھەتتىن كېيىن، مېڭىشقا تەمشەلگەنكەن، پادىچى يىگىت: — يىگىت، نەگە ئالدىرايسەن؟ ئازراق ئۈسسۈزلۈك ئىچىپ ماڭمامسەن؟ — دەپ ئۇنى تۇتۇپ قاپتۇ. ئۇلار ئۈسسۈزلۈك ئىچكەچ پاراڭلىشىپتۇ. كەنجى ئوغۇل بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى ۋە قىزنىڭ تېپىشماقنى پادىچى يىگىتكە سۆزلەپ بېرىپتۇ.

پادىچى يىگىت بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ بىر ھازا قاقاقلاپ كۈلگەندىن كېيىن، كەنجى ئوغۇلغا قاراپ:

ھەيران بولغان ئاكا - ئۇكىلار ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ، مىڭ تەستە يىغىدىن توختىتىپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن يىغلىشىنىڭ نەۋەبىنى سورايتۇ. پادىچى يىگىت ئۆز سەرگۈزەشتىسىنى مۇنداق بايان قىپتۇ:

— بۇ باش سۆڭەك قەدىردان ئاتامنىڭ تۇلپارىنىڭ باش سۆڭىكى. ئۇ ھايات چېغىدا پادىشاھنىڭ ئەڭ يېقىن ۋەزىرى ئىدى. ئالدىڭلاردا تۇرغان بۇ ساھىبجامال بولسا، ئەسلىدە پادىشاھنىڭ يالغۇز قىزى ئىدى. بىز ئانىلىرىمىزنىڭ قورسىقىدا ئاپىرىدە بولغاندىلا، ئاتىلىرىمىز: «ئەگەر بالىلىرىمىزنىڭ بىرى قىز، بىرى ئوغۇل بولۇپ تۇغۇلسا، ئۇلارنىڭ بېشىنى قوشۇپ، مەڭگۈلۈك قۇدا بولىمىز» دەپ پۈتۈشكەنكەن. دېگەندەك، پادىشاھ بىلەن ئاتام شىكارغا چىقىپ كەتكەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە مەن تۇغۇلۇپتىمەن، ئارقىدىنلا بۇ قىز تۇغۇلۇپتۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئاتام خۇشاللىقىدا تاغ باغرىدا تۇلپارىنى بولۇشىغا چاچتۇرۇپ قايتىپ كېلىۋاتقاندا، تۇلپار تۇيۇقسىز يىقىلىپ ئۆلۈپ قاپتۇ. ئاتاممۇ بېشى تاشقا تېگىپ قازا قىپتۇ. شۇ چاغدا ئاتام ئاتامنىڭ تۇلپارىنىڭ بېشىنى ئەكەلدۈرۈپ، تەۋەررۈك سۈپىتىدە ساقلاپ قويغانىكەن. مەنمۇ كىچىك ۋاقتىمدا بۇ تەۋەررۈكنى نەچچە قېتىم كۆرگەن. بۈگۈن مەلىكىمىزنىڭ شاپائىتى بىلەن ماڭا بۇنى يەنە بىر قېتىم كۆرۈۋېلىش نېسىپ بولدى، — دەپتۇ يىگىت ۋە كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈۋېتىپ، سۆزىنى يەنە داۋام قىپتۇ، — ئاتام ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، پادىشاھ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، مەلىكىە بىلەن ئىككىمىزنىڭ بېشىنى باغلاپ قويۇپتۇ. كېيىن ئاتامنىڭ ئورنىغا تەيىنلەنگەن قارانىيەت ۋەزىر «مۇشۇ يېتىم ئوغلاق تەخت ۋارىسى بولۇپ قالارمۇ؟» دەپ ئويلاپ مېنى كۆزدىن يوقىتىپ،

مەلىكىنى ئۆزىنىڭ ئوغلىغا ئېلىپ بېرىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپتۇ. ئۇ بارغانسېرى ياۋۇزلىشىپ، پادىشاھىمىزنى سۈيىقەست قىلىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئانىلىرىمىز بىزگە خەۋپ يېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، سادىق ئوردا خىزمەتچىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، مېنى تاغدىكى تاغامنىڭ ئۆيىگە ئەۋەتىۋېتىپتۇ. ئەمدى بىلىدىكى، مەلىكىمىزنى ئەينى چاغدا پادىشاھنىڭ چارپىغىغا قارايدىغان ئادىل باغۋەننىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇپ قويغانىكەن. كېيىن بىزنى قاچۇرۇپ قويغان ۋەزىر تېخىمۇ غالجىرلىشىپ، ئانىلىرىمىزنى قىيناپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئەقىللىق ئانىلىرىمىز ئەنە شۇ قالايمىقانچىلىقلاردا ئېسىنى يوقاتماي، مەلىكىە بىلەن ئىككىمىزنىڭ كېيىنكى كۈنلەردە قايتا تېپىشىۋېلىشىمىز ئۈچۈن، بۇ تۇلپارنىڭ بېشىنى بىزگە شەرتلىك بەلگە ئورنىدا قالدۇرۇپ كېتىپتۇ. مانا بۈگۈن ئاتا - ئانىلىرىمىزنىڭ تىلىكى ئىجابەت بولۇپ، تەڭرى بىزنى قايتا ئۇچراشتۇردى. بۇ ئىشقا سەۋەب بولغان بۇ ئاكا - ئۇكا بۇرادەرلىرىمگە چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن، — پادىچى يىگىت سۆزىنى ئاياغلاشتۇرۇپ، ئۈچ ئاكا - ئۇكىغا تەزىم قىپتۇ. ئۈچ ئاكا - ئۇكا بۇ بىر جۈپ ئاشىق - مەشۇقنىڭ تەسىرلىك سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇلارغا ئىچ ئاغرىتىپتۇ ۋە ئۇلارنىڭ قايتا تېپىشىۋالغانلىقىدىن خۇشال بولۇشۇپ، ئۇلارغا چىن قەلبىدىن بەخت تىلەپتۇ.

ئىككى ئاشىق - مەشۇق كاتتا توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ مۇراد - مەقسەتلىرىگە يېتىپتۇ. ئۈچ ئاكا - ئۇكىمۇ ئۆزىگە لايىق قىزلارنى تېپىپ، تۇرمۇش قۇرۇپتۇ. ئۇلار پادىچى يىگىت بىلەن قىيامەتلىك دوستلاردىن بولۇپ قاپتۇ.

سۆزلەپ بەرگۈچى: ئەخمەت موللام
(توپلاپ رەتلىگۈچى يېڭىسار ناھىيە ئوچار يېزىسىدىن)

(چۆچەك)

— خوتۇن، ئۇكاڭلار كەلدى، چاققان پولۇ ئېتىڭلار، — دەپتۇ.
زەينەپ پولۇ ئېتىپ داستىخانغا قويۇپتۇ. ئاۋۋت ئاشتىن ئىككى كاپام ئالار - ئالمايلا يېزىسى «قورسىقىم توق» دەپ داستىخاندىن قول تارتىپتۇ. ئۇ تاماق يېمىگەندىن كېيىن، ئاۋۋتمۇ نائىلاج داستىخاندىن قول تارتىپتۇ. شۇ كۈنى ئۇنىڭ قورسىقى ئاچ قاپتۇ ۋە كۆڭلىدە غۇم ساقلاپ قايتىپ كەپتۇ.
ئارىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتۈپ، ئوتتۇرانچى ئوغۇل مامۇت ئاچىسىنى كۆرگىلى بېرىپتۇ. ئۆيگە كىرىپ بولغۇچە يېزىسى زەينەپكە:
— خوتۇن، ئوتتۇرانچى ئۇكاڭلار كەلدى، دەرھال چۆپ ئېتىڭلار، — دەپ بۇيرۇپتۇ. زەينەپ «ماقۇل» دەپ چۆپ ئېتىپ داستىخانغا كەلتۈرۈپتۇ. مامۇت چۆپتىن ئەمدى ئىككى قوشۇق ئېلىپ تۇرۇشىغا يېزىسى «قورسىقىم توق» دەپ تاماقنى يېمەپتۇ. مامۇتمۇ نائىلاج تاماق يېيشتىن توختاپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرانچى ئوغۇلمۇ ئۆيگە ئاچ قورساق قايتىپ كەپتۇ. ئۇ ئىشكىتىن كىرىشىگىلا كەنجى ئوغۇل ساۋۋت:
— ئاكا، ئاچام نېمە تاماق ئېتىپ بەردى؟ سېنى ئوبدان مېھمان قىلغاندۇ؟ — دەپ سورايتۇ.
مامۇت ئاچ قورساق قايتىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئاۋۋت ئالدىنقى نۆۋەت ئاچىسىنى يوقلاپ بارغان چاغدىكى ئەھۋالنى ئۇلارغا ئېيتىپتۇ. يېزىسىگە ئاكا - ئۇكا ئۈچەيلەننىڭ راسا ئاچچىقى كەپتۇ. ساۋۋت ئىككى

بۇرۇنقى زاماندا بىر دېھقان ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ تۆت بالىسى بار ئىكەن. بالىلارنىڭ چوڭى قىز بولۇپ، ئېتى زەينەپ ئىكەن. قالغان ئۈچى ئوغۇل بولۇپ، ئاتلىرى ئاۋۋت، مامۇت، ساۋۋت ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ دېھقان ئاغرىپ، ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قاپتۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ساقىيالماسلىقىغا كۆزى يېتىپ، بالىلىرىنى يېنىغا چاقىرىپ:
— بالىلىرىم، ئاناڭلار خېلى بۇرۇنلا ئالەمدىن ئۆتتى. مېنىڭ كېسىلىم ساقايمايدىغان ئوخشايدۇ. مۇبادا ئۆلۈپ تارتىپ قالسام، سىلەر بىر - بىرىڭلارغا ھەمدەم بولۇپ، ئىناق ئۆتۈڭلار. مېنىڭ سىلەرگە قالدۇرغۇدەك بىرنەرسەم يوق. شۇڭا، بۇ نەسەبىمنى مېنىڭ ئورنىدا كۆرۈپ، ئېسىڭلاردا مەھكەم تۇتۇڭلار، — دەپتۇ ۋە ئۆزۈنغا قالماي ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.
دېھقان ھايات ۋاقتىدا قىزىنى ياتلىق قىلغانىكەن. بالىلار دادىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، بەزىدە ئاچ، بەزىدە توق قاپتۇ. بەزىدە ئاچىسى زەينەپنىڭ ئۆيىگە بېرىپتۇ. زەينەپ ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالىدىكەن. بىراق، ئۇنىڭ ئېرى بېخىل بولغانلىقتىن، بالىلارنىڭ ئۇ يەردە ئانچە تۇرغۇسى كەلمەيدىكەن.
كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، ئايلار ئۆتۈپتۇ. ئۈچ ئوغۇلمۇ چوڭ بولۇپ، ئەقىل تېپىشقا باشلاپتۇ. بىر كۈنى بالىلارنىڭ چوڭى ئاۋۋت ئاچىسىنى يوقلاپ بېرىپتۇ. ئۇ ئاچىسىنىڭ ئۆيىگە يېقىن قالغاندا، ئۇنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن يېزىسى خوتۇنغا:

ئاكسىغا:

— بىرقانچە كۈندىن كېيىن مەن ئاچامنىڭ ئۆيىگە باراي. يېزىمىز راستتىنلا سىلەر دېگەندەك بولسا، ئۈزۈم بىر ئەدەپنى بېرىپ كېلەي، — دەپتۇ.

ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ساۋۇت ئاچىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىپتۇ. يېزىمىنى ئۆيدىكى پاقلىنى ئۆلتۈرۈپ، زەينەپكە قازانغا گۆش سېلىشنى بۇيرۇپتۇ. زەينەپ گۆشنى پىشۇرۇپ، لېگەنگە ئېلىپ، داستىخانغا قويۇپتۇ. ساۋۇت ئەمدىلا بىر پارچە گۆشنى يەپ تۇرۇشىغا، يېزىمى «قورسىقىم توق» دەپ گۆش يېيىشتىن توختىۋاپتۇ. ساۋۇت ئۇنىڭغا پىسەنت قىلماستىن، بىر لېگەن گۆشنىڭ ھەممىسىنى يەپ تۈگىتىپتۇ. قاراڭغۇ چۈشۈپ ئۇلار ئۇخلاشقا يېتىپتۇ. ئارىدىن بىرەر ئاش پىشىم ۋاقىت ئۆتكەندە، زەينەپنىڭ ئېرى:

— ۋاي خوتۇن، ئورنۇڭلاردىن تۇرۇڭلار، قورسىقىم بەك ئېچىپ كەتتى، گۆشنىڭ شورپىسىدا ئۇماچ بولسىمۇ ئېتىڭلار، — دەپتۇ. زەينەپ «ماقۇل» دەپ قازانغا ئۇن چېلىپتۇ. ئۇماچ پىشاي دېگەندە ساۋۇت ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆينىڭ كەينىگە چىقىپ، قۇرۇپ قالغان گەندىدىن ئەكىرىپ قازانغا سېلىۋېتىپتۇ.

زەينەپ ساۋۇتتىن: — ئۈكۈم، قازانغا سالغىنىڭ نېمە ئۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. — قازانغا سالغىنىم گۆش، — دەپتۇ. ساۋۇت.

ساۋۇت ئورنىغا كىرىپ يالغاندىن ئۇخلىغان بولۇپ بۇلارنى كۆزىتىپتۇ. يېزىمىنى ئۇماچ پىشقاندىن كېيىن، قاچىغا ئۇسۇپ تېتىپ باقسا گەندە تېتىپتۇ. ئۇ ئاخىر ئۇماچنىمۇ ئىچەلمەي، ئاچ قورساق يېتىشقا مەجبۇر بوپتۇ.

ئارىدىن بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ يەنە خوتۇنغا:

— ۋاي خوتۇن، ئورنۇڭلاردىن تۇرۇڭلار، قورسىقىم بەك ئېچىپ كەتتى، كۆمەچ بولسىمۇ كۆمۈڭلار، — دەپتۇ.

زەينەپ ئورنىدىن تۇرۇپ ئوچاققا كۆمەچ كۆمۈپتۇ. كۆمەچ پىشقاندىن كېيىن، ساۋۇت ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ئاچا، بىز ھەممىمىز دادامنىڭ ۋەسىيىتىنى يادىمىزدىن چىقارمايمىز، شۇنداقمۇ؟ — دېگەنكەن، ئاچىسى «ھەئە» دەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن ساۋۇت ئوچاقتىكى كۆمەچنى تۆت پارچە قىلىپ:

— ئاچا، بىز بىر - بىرىمىز بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتىمىز، بىر - بىرىمىزدىن ھېچ نەرسىمىزنى ئايىمايمىز، شۇنداقمۇ؟ — دەپتۇ ۋە كۆمەچنى پارچە - پارچە قىلىپ كۈلگە ئارلاشتۇرۇۋېتىپتۇ. زەينەپنىڭ ئېرى يەنە ئاچ قورساق يېتىشقا مەجبۇر بوپتۇ.

تاڭ سۈزۈلەي دېگەندە، ئۇ قورساق ئاچلىقىغا چىدىيالىماي باغقا چىقىپ سەۋزە يۈلۈپ يېيىشكە باشلاپتۇ.

ساۋۇت ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆيدىكى نوغۇچىنى ئېلىپ باغقا چىقىپتۇ ۋە سەۋزە يەپ ئولتۇرغان يېزىمىنى «باغقا ئوغرى چۈشۈپتۇ» دەپ ۋارقىراپ راسا دۈمبالاپتۇ. تاياققا چىدىمىغان يېزىمىنى تامدىن ئارتىلىپ قېچىپ كېتىپتۇ. ساۋۇت ئۆيگە كىرىپ:

— ئاچا، باغقا ئوغرى كىرىپتىكەن، قوغلىۋەتتىم، — دەپتۇ.

— ئۈكۈم، ئۇ ئوغرى ئەمەس، سېنىڭ يېزىمىڭ، قورسىقى ئېچىپ كېتىپ سەۋزە يەۋاتقان ئىدى، — دەپتۇ زەينەپ.

— ئاچا، رەنجىمەڭ. يېزىمىنى مەن ئوغرى ئوخشايدۇ دەپ قاپتىمەن، — دەپتۇ ۋە ئاچىسى بىلەن خوشلىشىپ ئۆز ئۆيىگە راۋان بوپتۇ.

(رەتلىگۈچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكولتېتى)

(ئېيتىپ بەرگۈچى: ئاۋات ناھىيە يېڭىئېرىق يېزا 11 - كەنت 3 - مەھەللىدىن ئېزىز بارات)

توپلاپ رەتلىگۈچى: مويدىن سايت بوستان

مۇھەببەت قوشاقلرى

تولا ماڭسام نېمە بوپتۇ ئۆز يۇرتۇم،
يول ماڭشقا يارىتىلغان بۇ پۈتۈم.
خۇدا ئىگەم ئاسان قىلار يولۇمنى،
مەنمۇ ئەمدى بەتگۈپانى ③ ئۈنۈتتۈم.

تولا ماڭدىم ئېشەككە خۇرجۇن ئارتىپ،
ئۇزۇن يولدا دەردىمدىن قوشۇق ④ قاتىپ.
قوشۇقۇمدا زارىمنى بايان قىلاي،
دەرد - ھالىمدىن دوستلارم بولسۇن ۋاقىپ.

قوشۇلادۇ قويلار كەتسە تارىلىپ،
كىم ئۆلۈپتۇ گۈل يارىدىن ئايرىلىپ.
شەيتان دېگەن ئالا باغر، بەتگۈپا،
ھەر كىشىگە نازلىنىدۇ قايرىلىپ.

شامال كەلسە ئىرغانادۇ كامپاشى ①،
يارىم كەلسە ئېتىلادۇ ئوڭ قاشى.
ئاستا ئولتۇرۇپ ئۈزۈننۈ خىيال قىلسام،
سەندىن بۆلەك يوقتۇر كۆڭلۈم قاياشى.

ئەللەر دەيدۇ تولا ماڭدىڭ چاراغا ②،
قارامادىڭ پۈتۈڭداكى ياراغا.
ماڭىپ - ماڭىپ يەتالمادىم يارىمغا،
نېمە گۇناھ قىلىۋىدىم خۇداغا؟

تولا ماڭىپ قاپرىپ كەتتى پۈتۈم،
زېرىكمەيمەن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇم.
سەن يادىمغا يەتكەندە جانالمىقىم،
لاچىن بولۇپ قاناتلانپلا ئۇچتۇم.

④ قوشۇق — قوشاق
⑤ تاناسى — فىگۇرا، تەن تۈزۈلۈشى.

① كامپاشى — قومۇش پۈپۈكى.
② چارا — يەر - جاي نامى.
③ بەتگۈپا — ۋاپاسىز، بىۋاپا.

يا ئاتام يوق، يا ئانام، مەن بىر غېرىب.

مەن كۈزلەككە ⑤ بارادىمەن پىيادە،
سېنى ئوتۇڭ ماڭا بولدى زىيادە.
مەلە ئاتلاپ ساڭا كۆيۈپ قالغانىم،
شۇنداق چاغى ماڭا كەلگەن ئىرادە.

ئاتنى قاتىپ بارادىمەن ئورماغا،
بوغۇز سالىپ كەلتۈرەرمەن تورۋاغا.
مۇسا ئاكا، ماڭا تولا گەپ قىلما،
ئاتىم چۈشمەس سەن تاشلاغان سالماغا.

سەھەردە گۈل ئاچىلغاننى كۆردۈڭمۇ،
تورغاي خانىم، مەندىن كۆڭۈل بۆلدۈڭمۇ؟
مەندىن كۆڭۈل بۆلگەنىڭگە ئاغرىنمايمەن،
ئۆز خىلىڭنى تاپىۋالپ سۆيۈڭمۇ؟

بانا قىلىپ بارادىمەن ئارىگە،
گەپنىڭ بولسا ئايتىپ قويغىن قارىگە.
ئوتۇڭدا مەن غېرىپ بولۇپ يۈرۈيمەن،
رەھمىڭ كەلىپ چىقارسەنمۇ سايگە.

قاغا بولۇپ ئىشىكىڭدە غاقتادىم،
كۈن پاتقۇچە چىقىشىڭنى ساقلادىم.
سەن كىچىك نادان بالا بىلمەيمۇسەن،
يامان گەپتە ئۈستىخانمىنى ئاقتادىم.

ئوڭ يۈزۈڭگە چاقى پەلەك چۆرۈلۈپ،
توختامايدۇ مېنى كۆڭلۈم ئۆرۈلۈپ.
ئاراغا ئىككى دۈشمەن پەيدا بولدى،
ئۆتۈپ كەتتى ئۇقا ⑥ ئوخشاش سوزۇلۇپ.

چاقى پەلەك ياراشىپتۇ خىلىدە،
قويۇۋىدىم بالاسىنى ئۆزىدە.

قۇندۇز ئوخشاش قاشىڭىزنى قاراسى،
قۇرغۇي ئوخشاش بويۇڭۇزنى تاناسى ⑤.
تىل تورغايىم بىزنى شۇنچە كۆيدۈرۈپ،
لىققايدۇ ① قوش ئالماڭىز ئاراسى.

يار، چېلەكىڭ تۇرۇدۇ قوزۇقۇڭدا،
ساڭا ئايتار سۆزۈم كۆپ قورسۇقۇمدا.
ئەي خالايق، كۆپ دەرد كۆردۈم مەن ياردىن،
ھەسرەت - ئەلەم، پۇشمانلارم قوشۇقۇمدا.

ئەللەر دەيدۇ سارغايىپتۇ چىرايىڭ،
شامال ئوخشاش ئۇچۇپ يۈرەر خىيالىم.
ئارامىزدا دۈشمەننى گەپى تولا،
جەمەگەپكە ② كۆڭۈل بۆلمە گۈلئايىم.

شۇ ئاشىڭنى تەمى قايتۇ تىلىمدا،
سەن يارنى دەپ ئوت كۆيۈدۇ دىلىمدا.
دەرتە سىزىپ بولۇپ قالدىم ئۈستىخان،
كۆرسەڭ مەنى جان قالمادى تېنىمدا.

ئۆلۈپ كەتمەي كۆيۈپ سېنى ئوتۇڭدا،
ئۆلسەم رازى پىلا بۇيلۇق قوينۇڭدا.
ئوڭال قىلماي ئارا تۇرغىن جانمىغا،
ئۇ ئالەملىك قەرز قالماسۇن بوينۇڭدا.

يارىم مېنىڭ ھەيدەشم ياغاچ پەيپەي ③،
قىزىلگۈلۈم، دەردىڭدە قانداق ئېتەي.
ئوت - كۆيۈكنۈ دەردلىرى شۇنداق بولسا،
تەركىن ④ ئەيلەپ يۇرتۇڭدۇن چىقىپ كېتەي.

چىقىپ كېتەي يۇرتۇڭدۇن تەركىن قىلىپ،
مۇساپىرلىق توختاپتۇ ماڭا كېلىپ.
چىقىپ قالار ماڭا باشقا ھەمراھلىق،

① لىققايدۇ - لىغىرلايدۇ.

② جەمەگەپ - پىتنە - پاسات، ئىغۋا.

③ پەيپەي - يارىبارغا ئوخشايدىغان ياغاچ ھارۋا.

④ تەركىن - تەرك.

⑤ كۈزلەك - يەر - جاي نامى.

⑥ ئۇقا - پەي - قاناتلىرى رەڭدار، ئەتىۋارلىق بىر خىل قۇش.

نۇرغۇنلىرى بىر توپ بولۇپ ئۇچىدۇ.

چەككەن جاپا، دەردىمنى بىلمەيمۇ سەن،
نەدە قالدى شۇنچە يول ماڭغانلارم.

ماڭىپ كەتتى دەپ ئاڭلاپ كەلدىم كېيىن،
بىزگە ئاياپ دېمەپسەن ئاغىز يېلىمىڭ.
كەتكەننىڭگە ئىشەندىم، گۇمانىم يوق،
دەردىڭىزدە ئېزىلىپ كەتتى تېنىم.

ئەمدى قوپاي توخۇ چىللاپ تاڭ ئاتتى،
قىزىلگۈلۈم غاپىل ئۇيقۇدا ياتتى.
كۈنۈم ئۆتتى گۇپالىقتا يار - يار دەپ،
يارىم ئۇگال قىلىپ ماڭا تاش ئاتتى.

كېچە - كۈندۈز خىيالىم سېنىڭ بىلەن،
تۇزاق يوقلاي بارامسەن مېنىڭ بىلەن.
تۈگۈرمەندە يالغۇز قالدى دەيدۇلا،
يۈرۈيسەنغۇ ئۇندا سەن كىمىڭ بىلەن.

كۆڭلۈڭدىكى گەپنى قىلساڭ كېتەتتىم،
سەنى ئالسام مۇرادىمغا يېتەتتىم.
تورغاي خانىم، باغرىم كۆيۈپ قالمادى،
داۋاسىغا زەھەر بەرسەڭ ئىچەتتىم.

بات قىلماغىن دوڭدە تورغان مالەڭنى^③،
نېمە قىلاي يېمىشى يوق سايەڭنى.
دۈشمەنلىرىم يۈرەر ئىكەن تالاشىپ،
بېرىۋەتتىم گۇپاسى يوق ئالەمنى.

* *

قوزا بولۇپ جاڭىللەردە^④ ئازسام^⑤،
توشقان بولۇپ پۇتا^⑥، قومۇش غاجسام.
ئايغا ئوخشاش چۈشۈمدە ئۆتۈپ كەتتى،
قۇشۇممىكىن بارىپ ئۇنى تانىسام.

يايلانغالى كېتىپتۇرلار يايلاققا،
كېلەر دەيمەن تۇرار بولسا سۆزىدە.

* *

قاشى قارا، ساچى سۈمبۈل، ئانار يۈز،
كېيىك كۆزلۈك مېھرىبانىم خوش ئەمدى.
جۇدالىقتا يۈرەك - باغرى داغلانغان،
خوش كۆڭۈللۈك ۋاپادارم خوش ئەمدى.

دەرد بىلەن نالە قىلدىم، چۆلگە ئاتلاندىم،
تىلى تاتلىق تىل قۇرغۇيۇم خوش ئەمدى.
سەھەر سايىراپ سۇنۇق دىلنى خۇشلاغان،
جۈپتىگارىم، جان قۇرغۇيۇم خوش ئەمدى.

* *

غېرىب بولۇپ چىقىپ كەتتىم مەن سايغا،
سالامىنى ئالىپ بارامسەن قاغا.
بارغانىڭلار دۇئايى سالام دەڭلار،
سۆزى تاتلىق تورغايخان گۈزەل يارغا.

قاغا بارساڭ ئالىپ بار سالامىنى،
خۇدايتالا قىلىپتۇ ئامانمىنى.
كۆڭچۈنۈ توقايدا قوي باقىپ،
قوڭۇرچاق^① يىرتىۋالدى چاپانمىنى.

تاغ تەرەپتىن شامال كەلدى بىز سايان،
تورغايىمغا مەن كۆيۈپ بولدۇم سامان.
يانىڭىزغا باراي دەپ قىلسام ئارمان،
يوللۇرۇمغا ئۈنۈپ توستى تاغ - داۋان.

ئۈنۈنچۈ ئايدا ئۈيۈيدۇ^② ئاققان تارىم،
بۇ يىلقىدا بۇ مېنىڭ كۆڭلۈم يارىم.

① قوڭۇرچاق - ئاق تىكەن.

② ئۈيۈيدۇ - مۇز قاتىدۇ.

③ مالە - مەھەللە.

④ جاڭىل - جاڭگال.

⑤ ئازسام - ئوتلىسام، يايلىسام.

⑥ پۇتا - يۇلغۇن.

ئۈچۈپ بارىپ تاپىۋالاي سەنى،
دېمەتلىكتە تاشلاۋەتمەگىن مەنى.
مەنى كۆڭلۈم ھەرگىز سەندىن كەتمەيدۇ،
ماڭا كۆڭلۈڭ بارمۇ زادى ئايت قەنى.

قاغا، بارساڭ سالام دەگىن يارىمغا،
مۇزىنى تاڭىپ ياتادىمەن باغرىمغا.
خۇدايتالا كۆيۈك ئوتتۇ سالىمىسۇن،
بۇ يىلقىدا كەلدى مەنى باشىمغا.

تورغاي خانىم سۈمبۈل ساچىنى تاراپ،
زاۋال بولدى بۇ مەنى ھالىم خاراب.
بىزنى سايان تىللىرى ئېرىمەيدۇ،
تورغاي خانىنى دەردىدە جىگەر كاۋاپ.

* * *

كىشى قويۇپ ئوينىمەن ئارالىقتا،
يارىم قالدى مۇڭلانىپ قاغىلىقتا^②.
ساڭا ئوخشاپ يۈزۈمنى قارا قىلىسام،
بەش ئوغلۇڭ تەڭ كەلمەيدۇ يامانلىقتا.

ھاسان قازى ئۇرۇپتۇ تورغايىمنى،
ئەرزىم خۇداغا كەتتى، جاننى ئالسۇن.
تاغى مەنى كەلىپ كەتسۇن دەپتۇلا،
بارمايمەن بۇغدايىنى ئورۇۋالسۇن.

ئۆزى ئورسۇن بۇغدايىنى، بارمايمەن،
ئەمدى ھاسان قازىغا قۇل بولمايمەن.
ئەل - خالايق مەنى نامەرد دېمەڭلار،
مەن يارىمنى ئالىپ قاچماي قويمايمەن.

ئۆز مەلەمدىن بىر يار تۇتسام بولمادى،
بەش كۈن ئۆتمەي بەگچە^③ بىلەن ئوينادى.

ئاسمانداق تولۇن ئايىنى ئېتى بار،
تورغايخاننى ماڭا قاتتىق گەپى بار.
ياغلىقلار قۇۋۋەت قىلادۇ بەلگە،
تىلى تاتلىق نەۋجۇۋاننىڭ نەپى بار.

نەۋجۇۋاننىڭ نەپى تېگەدۇ ئەلگە،
ياغلىقىنى قىلىپ قويۇپتۇ بەلگە.
مەن بۇندا چىراي ئاچىپ كۈلمەدىم،
تېرە قالدى يېگەن ئاش سىڭماي تەنگە.

ياغقا ئوخشاش سولاۋاي تۈلۈمغا،
ئاخىر بېرىپ بىر چۈشەرسەن قولۇمغا.
ئۆز دېمەتلىك بالىلار قەستلىشەدۇ،
قوڭۇرچاق بولۇپ ئۈنۈپ يولۇمغا.

ئاق ئېگىنلەر قارا بولدى كىر بىلەن،
يۈرەكىڭگە پەدراز بەرمە تىل بىلەن.
ئاندا سېنى تۇغقان بولسا نوچى دەپ،
قېرىغۇچە ياشاپ ئۆتكىن بىر بىلەن.

قارايمپتۇ يۈرەكىمنى كاۋاپى،
قانچەلىكتۇر يار سۆيگەننى ساۋابى.
شۇ يەرلەردىن كۆڭۈل ئىزدەپ كەلمەسەم،
تاشتىن قاتتىق بۇ يوللارنىڭ ئازابى.

ئاق يۈزۈڭنى بىۋاپاغا ساتماغىن،
چۈشە دەپلا بىر نادانغا قاتماغىن.
سېنى كۆڭلۈڭ يۇلتۇزدەك تاراپ كەتكەن،
باشقىلارغا ئۆزۈڭنى ئوخشاتماغىن.

ئون بەش كۈن دەپ قارار قىلماڭ ئۇزاققا،
ئورمىچىلار يانپ بوپتۇ قۇۋزاققا^①.
ماڭا ئوڭال سالىپ قەستلەپ يۈرگەنلەر
يولدا ئۆزۈ چۈشۈپ قاپتۇ تۇزاققا.

③ بەگچە — بەگ ئوغلى.

① قۇۋزاق — يەر - جاي نامى.

② قاغىلىق — كورلىنىڭ لوپنۇر چېگراسىغا يېقىن پۇخۇي يېزىسىدىكى بىر جاي.

ئاخىرەتتە سورغى بار ئەي خانىم،
كۆڭلۈڭۈزنى باي پۇلۇدا بولغادى،

كۆڭلۈڭۈزنى باي بولغادى پۇلۇدا،
قوتان - قوتان قويۇ بولغاچ قولۇدا.
بىلىپ قويۇڭ بىر ئۆمۈرلۈك يار تاپتىم،
يارىم كۈتەر مەنى تارىم بويۇدا.

پۇل، بايلىققا بەگچەڭزگە يەتمەيمەن،
گۇپالىقتا ئۆزۈمگە تەڭ ئەتمەيمەن.
ئۇلۇغ تارىم گۇۋا بولسۇن سۆزۈمگە،
سىز خانىمدەك ياردىن تانىپ كەتمەيمەن.

خانىم، تېگەي دەپسىز لەنجا^① ئىمىنگە،
كۆڭلۈڭۈزنى بېرىپ بولۇپ تىۋىنگە^②.
مەن بولسام تۈكۈرەردىم قارالاپ،
شۇنداق يالغان ۋەدە بەرگەن لەۋىڭگە.

تېگەي دەپسىز يەنە ھاجى توختىغا،
نەرخ - بايىڭىز^③ توختاپ بىر قاپ پاختىغا.
ئۆرلەپ قالار يەنە نەرخى پۇلۇڭۈز،
چىقىۋالساڭ ئېڭىز يەردە تاختىغا.

* * *

خۇدا بەرسە، مال تاپىپ، مال ساتارمەن،
گۈلۈم بىلەن باش قوشۇپ بىر ياتارمەن.
گۈل يارىمنىڭ باشلىرىغا كۈن چۈشسە،
جاننى تىكىپ دەردىنى تەڭ تاتارمەن.

مەلىكەمگە ئات مىندۈرۈپ تون كەيدۈرسەم،
خىيالىمدا كۈندە كۈرمىڭ كۈلدۈرسەم.
ئەنتىم بولسا قىيامەتتە ئالۇرمەن،
گۈل تورغايم مەندىن بۆلەكنى سۆيسەڭ.

گۈل تورغايم، سۆيدۈرمەگىن بۆلەكنى،
ئوتلارنىڭدا كاۋاپ قىلىدىڭ يۈرەكنى.
كەپتەر - قۇشمۇ ئايرىلمايدۇ جۈپتۈدۈن،
دوراماغىن ئەقلى كىچىك گۈدەكنى.

كىشى ئەقىل تاپماس جاپا چەكمەگۈنچە،
تام پۈتمەيدۇ تامنى ئۆزى ئەتمەگۈنچە.
ئاشىق - مەشۇق يەتكەن ئەمەس مەقسەدىگە،
يارى ئۈچۈن جاننى پىلاپ^④ كەچمەگۈنچە.

بىز ئۆتەيلى ئايرىلماسقا ۋەدەلىشىپ،
ئەل كۆزۈچە مەردان بولۇپ چەمەڭدىشىپ^⑤.
ۋەدەسىدە تۇرغانلارنى خۇدا ئۇرماس،
بۇ دۇنيادىن كېتەيلى بىز گىرەلىشىپ.

سۈلدۈرماغىن گۈل باغىڭ ئانارنى،
خار قىلماغىن ياشلىقنىڭ باھارنى.
قىزىلگۈلۈم تاڭدا چىققان چولپاندەك،
تولدۇرارسەن گۈزەللەر قاتارنى.

گۈلۈم تولدى بۇ يىل ئون سەككىز ياشقا،
يار تۇتمايمەن بىلىپ قوي سەندىن باشقا.
ئاغىنىلەر، بىلسەڭلار ئۇرالمايمەن
قولۇمدەكى گۆھەرنى قارا تاشقا.

ئويناماساڭ مەنمۇ ساڭا خار ئەمەس،
باشقالارنىڭ يارى ھەرگىز يار ئەمەس.
ئاستا ئولتۇرۇپ ئۈزۈننۈ خىيال قىل،
مەنى ئىچىم ساڭا ئوخشاش تار ئەمەس.

قىزىلگۈلۈم باھار بولۇپ مەلەڭىز،
خۇدايىمغا يېتەرمىكىن نالەمىز.
ئايىدا - ئايىدا كېلىپ قويىي دېمەيسىز،

④ پىلاپ - پىدا قىلىپ، تىكىپ، ئاتاپ.

⑤ چەمەڭدىشىپ - قارشىپ، بېقىشىپ.

① لەنجا - يەر - جاي نامى.

② تىۋىن - ئادەم ئىسمى.

③ بايىڭىز - باھايىڭىز.

كەيگەن ئېگىن - كۆڭلەكلىرىڭ سۆسىنە،
ئالەم يارۇپ قاش - كۆزلۈرۈڭ روشىنە.
شۇندا تۇرۇپ ياقىن كەلىشىنى بىلمەي،
ناۋات خانىم، مەن غېرىبىنى سۆيسىنە.

مەن يىغلاسام خۇداغا يەتمەي ئاھىم،
ھەر چىكەدە بوغۇلۇپ قايتۇ تارىم.
سىياقىڭىز ئوخشايدۇ زوھراخانغا،
قانداق چىداي ئوتۇڭغا تولۇن ئايىم؟

ئاسماندىكى ئايغا مېنىڭ قولۇم يەتمەس،
مېنىڭ كۆڭلۈم ھەرگىزما سەندىن يانماس.
كۆڭلۈڭ ماڭا بولماسا، ئايتقىن يارىم،
كۆڭلۈ يوققا كۆڭۈل بەرگەلى بولماس.

گەپلەرىمگە قۇلاق سالىپ چۈشەنگىن،
تولۇن ئايىم، ماڭا تاغدەك ئىشەنگىن.
ئىلاجىم يوق كەتتىم سەندىن يىراقلاپ،
پۇلۇم بولسا مەن خەقلەرگە ئىشلەمدىم.

ئىلاجىم يوق مەنمۇ خەقلەرگە ئىشلەپ،
جاپالاردا قالدىم مەن لەۋىمنى چىشلەپ.
خۇدايتالا ماڭا بىر قانات بەرسە،
تورغاي بولۇپ ئۈچۈپ يەتسەم سەھەرلەپ.

ئېسىڭدەمۇ بەرگەن ۋەدەڭ بۇلتۇرداقى،
ئىلاجىم يوق مەن خەقلەرگە بولدۇم باقى.
قىزىلگۈلۈم، سەن بىلمەيسەن دەرد - ھالىمنى،
ئەجەب تەتۈر كەلدى ماڭا پەلەك چاقى.

قىزىلگۈلۈم دەردىڭىزدە بولدۇم خاراب،
ئايىدەك ئاپئاق بويلارىڭىزدىن زەپە پۇراپ.
ئاي مەلىكەم نەدە باردۇ ئاشنا - يارىڭ،
ئاشقىڭىنى كۆرۈپ كېلەي ئىزدەپ - سوراپ.

بىرەر قېتىم چۈشەرمىكىن ساپەڭىز.

تاشلاپ قويسام بۇغداي قايتۇ خاماندا،
بارارمەن دەپ يانىپ كەتتىم ئارماندا.
تورغاي خانىم، ئالۇرسەنمۇ كۆڭلۈمنى،
چاغلاق باققىن كۆيگەنمىنى بارغاندا.

قۇشۇڭ بولۇپ سايىراپ شاخىڭغا قوناي،
سەن گۈلۈمنى بوستاندا ئۇۋالاي.
قەلەم قاشىم ئەقلى كىچىك نادانمۇ،
ئارامىزغا ئەلچى قويۇپ ئويناماي.

* *

چاقى پەلەك تەتۈر بولۇپ چۆرۈلۈپ،
كۆزلەرىمگە جادۇ قىلىپ كۆرۈنۈپ.
ئارىغا ئىككى دۈشمەن پەيدا بولدى،
تورغايىمنى قاچۇرماققا ھۆركۈتۈپ.

مېنى كۆڭلۈم توختايدۇ غەملىكتە،
يارىم قالدى جەمەلىكتە^① تەڭلىكتە.
خۇداۋەندەم كۆز بەرگەندۇ كۆرگەلى،
سالىم باينىڭ ياشى باردۇ ئەللىكتە.

سەن سۆيمەسەڭ، مېنى نېمە ئىلاجىم،
ياراپ قايتۇ ساڭا سالىم باي ھاجىم.
يارىغانى ئادەم ئەمەس پۇل، مالدۇ،
نېسىپ بولسۇن ساڭا بايلىق ئىلاھىم.

سەن نامەردلىك قىلساڭ بوپتۇ، مەن قىلماي،
يۈرەكىڭنى قۇرۇت بولۇپ غاجىماي.
ئۆز خىلىمنى مەنمۇ تاپىپ ئالۇرمەن،
تەلەككىم شۇ: كۈنۈڭ ئۆتسۇن يىغلاماي.

* *

① جەمەلىك - گەپ - چۆچەكلىك.

كېمەم يارۇق، تاياسام تايالمايدۇ،
يارىم پات - پات كەلىپ مەنى يوقلامايدۇ.
دۆڭ تۈۋىدە يۈز باش بارقا^④ ئۆلۈپتۇ،
سويىي دەسەم تېرەسى سويۇلمايدۇ.

سەن ئۇ قاتتا، مەن بۇ قاتتا قاراشىپ،
باسما كۆڭلەك تال بويۇڭغا^⑤ ياراشىپ.
مەن دەريادىن ئۆتۈپ بارسام يارنى دەپ،
خانئايىلارم مازاق ئەتتى خارلاشىپ.

ئوبدان بوپتۇ شۇ ئايلامنى قويىلار،
جۇدا سالغان شاڭيۇ بەگنى ئايالى.
گۇناھ بولسا يارنى ئۇناپ بارغانم،
ئۆيىمىزدە مىدىرلىماي ياتالى.

بەتگۈپايىم باشىڭ يەتسۇن ئاسمانغا،
تاغ پارپىسى^⑥ — شاڭيۇ بەگنى تاپقانغا.
چوڭ ئارالغا يولغا سالپ ئېرىڭنى،
مەندىن ئايرىپ دەسسەتپتۇ قاپقانغا.

شاڭيۇ بەگنى ۋاپاسى يوق، پۇلۇ بار،
نەگە سوزسا يەتەدىغان قولۇ بار.
يۇرت كۆزۈچە بولۇپ قالما جەمەلىك،
شۇنۇ بىلگىن: ئويناشنىڭما يولۇ بار.

سەنىڭما ئىشەنگەنىڭ مەن ئىدىم،
مېنى كۆزۈم ئاچقانمۇ سەن ئىدىڭ.
قىچقارسام ئۇن بەرمەيسەن تۇرغايىم،
نەدەدۇ تۇرغاي خان تۇرغان جايىڭ؟

تۇرغاي خان ئېرىدىن قورقامۇدۇ،
ئېرى زالىم شۇنۇما سوقامۇدۇ^①؟
بېھىشتىن ئىككى خانىم چىققان دەيدۇ،
بارىپ كۆرەي يارىمنى، بىرى شۇمۇ.

ھاۋادا بۇلۇت ماڭۇر چۆل سايان،
قانتۇزمايدۇ مېكىجىن قېيىنئانام.
قاراسام ئىرغاڭلايدۇ چاچاق^② قامۇش،
قاراپ كۆزۈم تەلمۈردى يار سايان.

قاراپ كۆزۈم تەلمۈرۈپ يارغا تويماي،
باغرىم ئاقتى چۈشلۈرۈم ئوڭۇم بولماي.
خۇدايتالا بەندەگە قۇل قىلماسۇن،
بىرچە ۋاخلىق ئۆيدە ئاراملىق قويماي.

كېتەر بولدۇم قالدى ئانام، يۇرتداشم،
كۆرۈشەرمەن ئامان بولسا بۇ باشىم.
زۇھراخاننى ئۇناغاندەك^③ تاھىر بەگ،
يارنى يادلاپ قۇرۇمادى كۆز ياشىم.

(توپلاپ رەتلىگۈچى بايىنغولىن ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ پېنسىيونېرى)

① سوقامۇدۇ — دۇبلامدۇ، ئۇرامدىغاندۇ.

② چاچاق — سويى قومۇش.

③ ئۇناغاندەك — ئويلىغاندەك، ياد ئەتكەندەك.

④ بارقا — باقا(پاخلان).

⑤ تال بويۇڭ — تال چىۋىقتەك بويۇڭ.

⑥ پارپا — ئېيىق(بۇ يەردە لەقەم).

قۇربان توختى

بوۋامنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، دۇنيادا ياشاۋاتقان ھەر بىر ئادەمنىڭ ئاسماندا بىر دانە يۇلتۇزى بولارمىش. ئاشۇ ئادەمنىڭ نىيەت - ئىقبالىنىڭ قانداق بولۇشى، جەمئىيەت، ئاۋام خەلق ئۈچۈن قوشقان تۆھپىسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى يۇلتۇزنىڭ نۇرلۇق ياكى نۇرسىزلىقىنى بەلگىلەرمىش. ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئادەملەرنىڭ نىيەت - ئىقبالى، ئاۋام خەلق ئۈچۈن قوشقان تۆھپىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئاسماندىكى يۇلتۇزلارنىڭمۇ يورۇقلۇق دەرىجىسى ئوخشاش بولماسمىش. كىمكى بۇ دۇنيادىكى رىزىقىنى يەپ بولۇپ، پىلى دۇنياغا سەپەر قىلغان كۈنى شۇ كىشىنىڭ يۇلتۇزى ساقىپ كېتەرمىش. مەن رىۋايەت تۈسىنى ئالغان بۇ قاراشنىڭ راست - يالغانلىقىنى جەزملەشتۈرەلمىسەممۇ، لېكىن ئاسماندىكى يۇلتۇزلارنىڭ يورۇقلۇق دەرىجىسىنىڭ ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئادەملەرنىڭ نىيەت - ئىقبالغا تامامەن ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىغا، كىشىلىك تۇرمۇشتا ئىنسانلارنىڭ ئۆلۈش - تۇغۇلۇش قانۇنىيىتىگە ئوخشاش يۇلتۇزلارنىڭ ئارىلاپ - ئارىلاپ ساقىپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

ئەگەر يۇقىرىقى قاراش راستتىن توغرا بولىدىغان بولسا، ئېنىقكى 2007 - يىلى 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى (جۈمە، رامزاننىڭ 10 - كۈنى) ئاسماندىن ناھايىتى نۇرلۇق بىر يۇلتۇز ساقىپ كەتتى. شۇ كۈنى قەدىمىي يۇرت يەكەنگە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى بولغان ئۈرۈمچىدىن بىر شۇم خەۋەر يېتىپ كەلدى. خەۋەردە شىنجاڭدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن زىيالىيلاردىن بىرى، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتچىسى، شائىر، مىللىي تېبابەت مۇتەخەسسسى نېمىتۇللاخان ئەبەيدۇللاخان ھاجىمنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇيۇقسىز ۋاپات بولغانلىقى ئېيتىلغانىدى.

بۇ خەۋەر بىردەمنىڭ ئىچىدىلا ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ، يەكەننىڭ ھەممىلا يېرىگە تاراپ كەتتى. شۇنداق، مەرھۇم بۇنىڭدىن ئون نەچچە كۈن ئىلگىرى مەركىزىي شەھەر ئۈرۈمچىگە داۋالانىش ئۈچۈن يۈرۈپ كەتكەن. ئۈرۈمچىگە بارغاندىن كېيىن، شىنجاڭ تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتى

باشقۇرۇشىدىكى بىرىنچى دوختۇرخانىنىڭ جۇڭگىچە داۋالاش بۆلۈمىگە ئورۇنلىشىپ داۋالاشقا ئاتقاندى. ئۇ داۋالاشقا ئاتقان مەزگىلدە كۆزگە كۆرۈنگەن زىيالىيلار ئالايتەن ئۇنى يوقلاپ بېرىپ، ئۇنىڭدىن ھال سورىغان ۋە سالامەتلىكىنىڭ تېزىرەك ئەسلىگە كېلىشىگە بولغان تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈشكەنىدى. ئەپسۇس، ئەجەل نۇرغۇنلىغان ياخشى نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا ئۇنى بىۋاقىت ئارىمىزدىن ئېلىپ كەتتى. تۇيۇقسىز يېتىپ كەلگەن بۇ مۇسەبەت خەۋىرىدىن ۋاقىپلانغان ھەربىر ئوقۇمۇشلۇق كىشى ھەسرەت چەككەن ھالدا: «ھەي، ئۇ بەك بالدۇر كېتىپ قالدغۇ، بۇ تېخى ئۇنىڭ يۇلتۇزىنىڭ ساقىدىغان ۋاقتى ئەمەس ئىدىغۇ» دېيىشتى.

شۇنداق، ئۇنىڭ يۇلتۇزى تولىمۇ بالدۇر ساقىپ كەتتى. نېمىتۇللاخان ئەبەيدۇللاخان ھاجىم 1948 - يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى يەكەن ناھىيىسىنىڭ شەھەر ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق مەشھۇر تېۋىپ ۋە شائىر ئەبەيدۇللاخان ھاجى تۆرە ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى ئەبەيدۇللاخان ھاجى تۆرە ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆزلەشتۈرگەن بولۇپ، بۇ تىللاردىكى ئەسەرلەرنى بىمالال ئوقۇپ مەنىسىنى يېشىپ بېرەلەيتتى، شۇنداقلا ئائىلىۋى تەسىر ۋە ئەنئەنە تۈپەيلى كىچىكىدىنلا ئەدەبىياتقا ھەۋەس قويدى. ئۇ ۋە «نەجمى» (يۇلتۇز) تەخەللۇسى بىلەن شېئىر يازغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەبەيدۇللاخان ھاجى تۆرە ئۆز ئوغلىنى كىچىكىدىنلا ئەتراپلىق تەربىيەلەشكە كۆڭۈل بۆلگەن. ئەقلى قايىلىيىتى بالدۇر

يېتىلگەن نېمىتۇللاخان بەش يېشىدىلا باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرىپ، 1953 - يىلىدىن 1963 - يىلىغىچە باشلانغۇچ، تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرۈپ، ئوقۇتقۇچى - ئۇستازلىرى ۋە ساۋاقداشلىرىنىڭ بىردەك ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن. شۇ چاغلاردا ئۇ ساۋاقداشلىرى ئا-رىسىدا خېلىلا كۆزگە كۆرۈنۈپ قالغان «بالا شائىر» ئىدى. چۈنكى، ئائىلىۋى مۇھىتنىڭ تەسىرىدىن بولسا كېرەك، بالىلىق چاغلىرىدىلا ئۇنىڭ يۈرىكىگە شائىرلىق «ئوتى» تۇتاشقاندەك بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭ بىرەر نۇقتىلىق

ئالىي مەكتەپنىڭ ئەدەبىيات كەسپىدە ئوقۇپ داڭلىق شائىر، يازغۇچى بولۇش ئارزۇسى بار ئىدى. ئەنە شۇ ئارزۇنىڭ شېرىن ئەللەيلىشىدە يۈرگەن نېمىتۇللاخان تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن يىلى دۆلەتلىك ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدىن يۇقىرى نەتىجە بىلەن ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى سولچىل سىياسەت تۈپەيلىدىن ئالىي مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۇنىڭ سە-بىي يۈرىكىدە ئوقۇشقا، بىلىم ئېلىشقا بولغان بىر تەشنىلىق يالقۇنچىغان پېتى قېپقالدى. لېكىن، ئۇ بۇنىڭدىن قىلچە مەيۈسلەنمەي، بىر تەرەپتىن ئائىلىسىدە دادىسىنىڭ ياردىمىدە چاغاتاي تىلىدىكى كىتابلارنى بىمالال ئوقۇيالايدىغان سەۋىيىنى ھازىرلاپ، كلاسسىك شائىرلارنىڭ، بولۇپمۇ نەۋائىي، فۇزۇ-لىي، ھۈۋەيدا، مەشرەب، سۈپى ئاللايار، مەجزۇب قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بېرىلىپ ئوقۇپ، يادلايدۇ ھەم تەتقىق قىلىشقا كىرىشىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئوقۇغانلىرىغا تەقلىد قىلىپ شېئىر يېزىشقا

باشلايدۇ. ئۇنىڭ ئەنە شۇ چاغدا يازغان ۋەتەنگە، خەلققە بولغان سەمىمىي ساپ مۇھەببىتى ئىپادىلەنگەن شېئىرلىرىنىڭ بىر قىسمى 1968 - يىلىدىن باشلاپ «يەكەن گېزىتى» دە ئېلان قىلىنىپ، ئۇنى ئەدەبىيات سېپىگە ئېلىپ كىرگەندى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ مالىمانچىلىقلىرى بۇلارنىڭ ئائىلىسىگىمۇ نۇرغۇن بالايىئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلگەن. شۇنداقتىمۇ كەلگۈسىگە ئۈمىدۋارلىق بىلەن قاراپ كەلگەن ئەبەيدۇللاخان تۆرە بالىلىرىغا بولغان تەربىيىسىنى بوشاشتۇرماي، ئۇلارغا ھېچقانداق دەۋردە سىياسىيغا چېتىلىپ قالمايدىغان تېبابەتچىلىكنى ئۆگىتىشنى نىيەت قىلىدۇ. شۇ دەۋردىكى ۋەزىيەتنى تولۇق تونۇپ يەتكەن ھەم دادىسىنىڭ نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى چۈشەنگەن نېمىتۇللاخان دادىسىدىن تەلىم ئېلىپ تېبابەتچىلىك ئاساسىي نەزەرىيىسى ۋە دورىگەرلىك تېخنىكىسىنى تىرىشىپ ئۆگىنىشكە كىرىشكەن، شۇنداقلا ئۆگەنگەنلىرىنى ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش جەريانىدا ھەر تەرەپلىمە تەجرىبە ۋە مۇلاھىزىلەرنى ئېلىپ بېرىپ، كەسپىي ئاساسىنى پۇختىلىغان.

ئۇ 1971 - يىلى دادىسى ئەبەيدۇللاخان ھاجى بىلەن بىرلىكتە «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەر ۋە ئۇنى داۋالاش» ناملىق كىتابنى يېزىپ چىقىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە قوللىنىلىدىغان قورال كىتاب كەمچىل بولۇشتەك بوشلۇقنى تولدۇرغان. 1974 - يىلى ناھىيىدە ئېچىلغان ئالتە ئايلىق تېببىي كۇرستا ئوقۇغاندىن كېيىن، يەكەن بازارلىق ھۆكۈمەت باغۋەنچىلىك مەيدانىدا دوختۇرلۇق قىلغان. ئۇ بۇ جەرياندا يەرلىك دورىلارنى يىغىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەشنى چىڭ تۇتۇپ، ئۆز بىلىمىنى سىناقتىن ئۆتكۈزۈپ، مول ئەمەلىي تەجرىبىگە ئىگە بولغان. 1976 - يىلى «يەكەن بازارلىق ھۆكۈمەت مىللىي شىپاخانىسى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەبەيدۇللاخان ئۆزىنىڭ بارلىق داۋالاش سايمانلىرىنى ۋە دورىلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، يېڭى قۇرۇلغان بۇ شىپاخانىنىڭ ئىقتىسادىنى ھەل قىلىشقا كۈچ چىقىرىپ، تەشكىلنىڭ ماختىشىغا ئېرىشىدۇ ھەمدە ئۆزى باش بولۇپ كېسەل داۋالاپ، بۇ ئورۇننى گۈللەندۈرۈشكە زور ئەجىر سىڭدۈرىدۇ. 1978 - يىلى سەھىيە نازارىتى چۈشۈرگەن «پېشقەدەم تېۋىپلارنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن پەرزەنتلىرىنى دۆلەت شىتاتىغا قوبۇل قىلىش» دېگەن ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن نېمىتۇللاخان دۆلەت شىتاتىغا قوبۇل قىلىنىپ، بۇ شىپاخانىغا يۆتكەپ كېلىنىدۇ ۋە داۋاملىق تۈردە دادىسىغا شاگىرت بولۇپ، تېبابەتچىلىك ئىلمىنى ئۆگىنىدۇ. 1981 - يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەت شىپاخانىسىغا بېرىپ بىر يېرىم يىل تۇرۇپ، ئىلىخان ھەزرەت، ئابدۇلھەمىد داموللا ھاجى، تۈردى ھاجى، ئابدۇكېرىم ھاجى، ئىلى ھاجى قاتارلىق پېشقەدەم تېۋىپلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ قايتىپ كەلگەن ۋە شىپاخانىنىڭ داۋالاش خىزمىتىدە ئاساسلىق رول ئوينىغان. 1985 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئۇيغۇر تېۋىپلاردىن ئېلىنغان بىر تۇتاش ئىمتىھاندىن ئەلا نەتىجە بىلەن ئۆتۈپ، ئۇيغۇر تېبابىتى ۋىراجىلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1986 - يىلى يەكەن ناھىيىلىك ئۇيغۇر تېبابەت شىپاخانىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقىلىقىغا تەيىنلەنگەن ۋە 2003 - يىلى دەم ئېلىشقا چىققانغا قەدەر شۇ ۋەزىپە بىلەن شىپاخانىنىڭ تەرەققىيات ئىشلىرىغا ناھايىتى زور تۆھپە قوشقان. ئۇ رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئۆتگەن مەزگىللەردە خىزمىتى ھەرقانچە ئالدىراش بولسىمۇ، كەسپتىن ئايرىلماي، داۋالاش ۋە دورىگەرلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ھەزىم قىلىش يوللىرى كېسەللىكلىرى، يۈرەك قان تومۇر كېسەللىكلىرى، ھەر خىل ئۆسمە، دىئابىت كېسەللىكلىرى، سىل كېسىلى قاتارلىقلارنى داۋالاشقا بىرقەدەر ماھىر بولۇپ،

كۆرۈنەرلىك ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرگەن. بۇ ھەقتە كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالىلارنى ئېلان قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇر تېبابەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشقان. ئۇ يازغان ئىلمىي ماقالىلاردىن «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دورىگەرلىكىنىڭ ھازىرقى تەرەققىياتى ۋە كەلگۈسى تەرەققىياتى ھەققىدە ئويلىغانلىرىم»، «قىزىلئۆڭگەچ رايونى تونۇش ۋە داۋالاش»، «ئەينۈلىنىڭ مىكرووبقا قارشى تۇرۇش تەسىرى توغرىسىدا»، «بىر قىسىم ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دورىلىرىنىڭ مىكرووبقا قارشى تۇرۇش تەسىرى توغرىسىدا ئىزدىنىشتىن دوكلات»، «يىلاننى دورىغا ئىشلىتىشتە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار» قاتارلىق ماقالىلەر ئاپتونوم رايون بويىچە ئېچىلغان ھەر دەرىجىلىك مۇھاكىمە ۋە ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇش يىغىنلىرىدا ئالماشتۇرۇلۇپ ۋە ئوقۇلۇپ كۆرۈنەرلىك تەسىر قوزغىغان. ئۇ يەنە تېبابەت ساھەسىدىكى ئىزدىنىشلىرىنى بىر قىسىم مەشھۇر تېبابەت ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىش ساھەسىگىچە كېڭەيتكەن. ئۇ تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلدۇرغان «ئىبنى سىنانىڭ تەرجىمىھالى»، «جۇزجانىنىڭ ئىبنى سىنا ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، «ئىبنى سىنا ياسىغان يۈرەك دورىلىرى»، «سىكەنجىبىن ھەققىدە رسالە» قاتارلىق ئەسەرلەر ئۇنىڭ شۇ مەزگىلدىكى ئەمگىكىنىڭ مەھسۇللىرىدىندۇر. ئۇ ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن تېببىي ساھەدىكى ئىزدىنىشلىرىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى. 1987 - يىلىغا كەلگەندە ئۇنىڭ «بىزنىڭ ئوزۇقلىرىمىز» ناملىق چوڭ ھەجىملىك كىتابى شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، جەمئىيەتتە كۈچلۈك تەسىر قوزغىدى ۋە بىرقانچە قېتىم قايتا نەشر قىلىنىپمۇ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالىدى. ئۇنىڭ 1998 - يىلى شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر تېبابىتى بالىلار كېسەللىكلىرى ئىلمى» ناملىق كىتابى شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومىنىڭ دەرسلىكى قىلىندى. 1997 - يىلىدىن كېيىن ئۇ يەنە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشىدىغان بىر قىسىم ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىشقا كىرىشىپ، شۇ يىلى «ئۇيغۇر تېبابىتىدە سىناقىدىن ئۆتكەن رېتسېپلار» ناملىق چوڭ ھەجىملىك كىتابىنى يېزىپ نەشر قىلدۇردى. 1998 - ، 1999 - يىللىرى «ئوزۇقلۇق بىلەن كېسەل داۋالاش»، 2000 - يىلى تەرجىمە ئەسەر «ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا تېببىي رسالىلەر» نى نەشر قىلدۇردى. 2000 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ 700 مىڭ خەتلىك زور ھەجىمدىكى ئەسەر «ئۇيغۇر تېبابىتى دورىلىرى رەڭلىك رەسىملەر توپلىمى» نى يېزىشقا كىرىشكەن بولۇپ، 2002 - يىلىنىڭ بېشىدا بۇ ئەسەرنى يېزىپ پۈتتۈردى. شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى 2005 - يىلى «كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرى» (باشقىلار بىلەن بىللە)، 2006 - يىلى «شېفائۇل - قۇلۇب» (قەلبىلەر شىپاسى) ناملىق كىتابلىرىنى نەشر قىلدى. 2001 - يىلى نېمىتۇللاخان ئاپتونوم رايون بويىچە ئېچىلغان ئۇيغۇر تېبابىتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك كلىنىكىسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش توغرىسىدىكى قاراشلىرىم» دېگەن تېمىدىكى ماقالىسىنى ئوقۇدى. ئۇ بۇ ماقالىسىدە بىلىم ئىگىلىكى ۋە ئۇچۇر تېخنىكىسى ئېلىپ كېلىدىغان پۇرسەت ۋە خىرىسلىرىنى تەھلىل قىلىش ئاساسىدا ئۇيغۇر تېبابىتى كلىنىكىسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە تەخىرىسىزلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ يولى توغرىسىدا ئەتراپلىق مۇھاكىمە يۈرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن، يىغىن ئەھلىنىڭ بىردەك ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىپ، 1 - دەرىجىلىك ئىلمىي ماقالە بولۇپ باھالىنىپ مۇكاپاتلاندى. نېمىتۇللاخان يۇقىرىقىدەك ئىلمىي ئەمگەكلىرى بىلەن «جۇڭگو ئالىملىرى شىنجاڭ تومى» غا

كىرگۈزۈلۈپ، مەملىكەتكە تونۇشتۇرۇلغان ۋە جۇڭگو مىللىي تېبابەتچىلىك ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق مىللىي تېبابەتچىلىك ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابىتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى قاتارلىق ئىلمىي جەمئىيەتلەرنىڭ ئەزاسى ۋە ھەيئەت ئەزاسى بولغان. 1994 - يىلى ئۇيغۇر تېبابىتى بويىچە مۇئاۋىن مۇدىر ۋىراجلىق ئۈنسۈانغا ئېرىشكەن.

پارتىيىمىزنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيەتكە ئىگە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي

يىغىنىدىن كېيىن يولغا قويۇلغان بىر قاتار سىياسەتلەرنىڭ ئىللىق شامىلى مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا غايەت زور ئىلگىرىلەشلەرنى ئېلىپ كەلدى. نۇرغۇن زىيالىيلىرىمىز قولغا يېتىشتۈرۈش قەلەم ئېلىپ، توغرا سىياسەتنىڭ پارلاق نۇرىنى، تارىخىي بۇرۇلۇش دەۋرلىرىدىكى ئۆزگىرىش ۋە يېڭىلىقلارنى كۈيلەپ، خەلقىمىزنىڭ ئۈمىد ۋە ئىشەنچكە تولغان روھىي دۇنياسىنى ئەكس ئەتتۈرسە، ئۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ چىققان بىر تۈركۈم ياش ئەدىبلەر ئۆزلىرىنىڭ يېڭى ھايات قوينىدىكى بىۋاسىتە تەسىراتلىرى، ھېس - ھاياجانلىرىنى ئىجادىيىتىگە سىڭدۈرۈپ، سوتسىيالىستىك يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىغا يېڭىچە مەزمۇن ۋە ھاياتىي كۈچ بەخش ئەتتى. يېڭى دەۋردە يېتىشىپ چىققان ئەنە شۇ ئەدىبلەرنىڭ بىرى نېمىتۇللاخان ئەبەيدۇللاخان ھاجىمدۇر. ئۇ ئەينى چاغدا قەلب قەسرەدە يالقۇنچىغان، لاۋاغا ئايلىنماقچى بولغان، لېكىن ئايلىنالمىغان ئەدەبىي ھەۋىسىنى يالقۇنچىتىدىغان پەيتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلىپ، قولغا قايتىدىن قەلەم ئالدى. ئۇ يېڭى باسقۇچتىكى ئۆزگىرىشلەر، يېڭىلىقلارنىڭ ئىلھامى بىلەن دەۋرنى، ۋەتەننىڭ باتۇر ئوغۇل - قىزلىرىنى كۈيلەيدىغان شېئىرلاردىن 300 پارچىدىن ئارتۇق يېزىپ، ھەرقايسى گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلدۇردى.

ئۇ ئەينى چاغدىن باشلاپ كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن بولسا كېرەك، ئىجادىيىتىدە ئىزچىل ھالدا غەزەل، مۇخەممەس قاتارلىق ئەنئەنىۋى شەكىللەردە يېزىلغان شېئىرلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شائىرنىڭ «مۇقام ھەققىدە غەزەل»، «كەلدى نورۇز»، «بۈگۈن مېھرىگىياھ ئۈندى»، «كۈيلەر»، «دېڭىز نەزمىسى»، «ئالدىڭىدۇر»، «ۋەتەن ئوغلۇم دېگەي»، «ۋەتەن سۆيگۈسى»، «باش باھار»، «سېغىنىش»، «ئانا ئەجرى»، «ۋەتەن ھەققىدە غەزەل»، «ياز كەلدى»، «خوتەن تەسىراتلىرى»، «ۋەتەن ھۆسننىڭ گۈزەل»، «كىتاب»، «ۋەتەن ھەققىدە مۇخەممەس»، «كەمتەرلىك ھەققىدە»، «نورۇزنامە» قاتارلىق شېئىرلىرى مۇخەممەس شەكلىدە يېزىلغان.

نېمىتۇللاخان ئەدەبىي ئىجادىيەت سېپىدىكى شائىر بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئىزچىل ھالدا كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى ۋە كلاسسىك ئەسەرلەرنى، يازما يادىكارلىقلارنى نەشرگە تەييارلاش يولىدا

خالىسانە مېھنەت قىلىپ كەلگەن ئەدەبىياتشۇناس ئالىمدۇر.

ئۇ 1978 - يىلىدىن باشلاپ ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگەن بىلىملىرى ئاساسىدا ئۇيغۇر - ئۆزبېك

كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ۋە كلاسسىك ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھازىرغا قەدەر «جامىئۇل ھېكايەت»، «يۈسۈف - زىلەيخا»، «كەلىمە ۋە دېمىنە»، «ئالپامىش»، «كەلىمە ۋە دېمىنە» (ئۆسمۈرلەر نۇسخىسى)، «سەنۋەت»، «سەيفۇل مۈلۈك ۋە بەدىئۇلجامال»، «ئىران خەلق چۆچەكلىرى»، «دىۋانى خەستە»، «دىۋانى شەۋ - قى»، «فەرھاد ۋە شىرىن» (نەسرىي نۇسخا)، «تەجەللىي شېئىرلىرى»، «سەيفى سەرايى شېئىرلىرى»، «بىدىل رۇبا - ئىيللىرى»، «نزامى گەنجەۋى شېئىرلىرى»، «ئاز - ئاز ئۆ - گىنىپ دانا بولۇش» قاتارلىق 20 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەرنى چاغاتاي تىلى ۋە ئۆزبېك تىلىدىن نەشرگە تەييارلاپ، كە - تابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. تەجەللىي ئىجادىيىتى

بىلەن ياخشى تونۇشلۇقى بولغانلىقى ئۈچۈن مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ تەكلىپى بىلەن «تەجەللىي شېئىرلىرى» ناملىق كىتابنىڭ تەھرىرلىكىنى ئىشلىدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا نېمىتۇللاخان يەنە دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ نادىر ئۆلگىلىرىدىن «ئون كۈنلۈك سۆھبەت»، ئۇلۇغ يازغۇچى تاگورنىڭ ھېكايىلىرىدىن تۈزۈلگەن «تاگور ھېكايىلىرى» نى ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ، ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ دۇنيا ئەدە - بىياتى خەزىنىسىدىن بەھرىمەن بولۇشىغا بىر كىشىلىك ھەسسەنى قوشتى. ئاتاقلىق ئۆزبېك ياز - غۇچىسى ئايىپكىنىڭ «نەۋائىي» رومانىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىنى روياپقا چىقىرىشتىمۇ پائال كۈچ چىقار - دى.

ئۇ نەشرگە تەييارلىغان ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە «كەلىمە ۋە دېمىنە» بىلەن «ئالپامىش» قا ناھايىتى كۆپ ئەجىر سىڭدۈردى. چۈنكى، «كەلىمە ۋە دېمىنە» نىڭ ئۈچ يۈز يىل ئاۋۋال موللا مۇھەممەد تۆمۈر قەشقەرىي تەرىپىدىن قىلىنغان تەرجىمىسىنىڭ تىلى ناھايىتى گۈزەل ۋە راۋان بولۇپ، ئۇنى نەشرگە تەييارلاشتا تىل گۈزەللىكى ۋە قەدىمىيلىكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئەتراپلىق تىل بىلىمى ۋە تىل بايلىقى بولۇش تەلەپ قىلىناتتى. نېمىتۇللاخاننىڭ كلاسسىك ئەسەرلەرنى كۆپ ئوقۇغانلىقى بۇ ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشتا ھەقىقەتەن زور رول ئوينىدى. ئۇ بۇ ئەسەرنىڭ تىل گۈزەللىكىنى تولۇق نامايەن قىلدى. قەھرىمانلىق داستانى بولغان «ئالپامىش» مۇ خەلق ئەقىل - پاراسىتى، تىل بايلىقى مۇجەسسەملەشكەن ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلىي تىل گۈزەللىكى ۋە شېئىرىي خۇسۇسىيىتى ساقلاپ قېلىنمىسا، بەدىئىيلىكىگە تەسىر يېتىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. نېمىتۇللاخان بۇ داستاننىمۇ ئەسلىگە سادىق بولغان ھالدا ئىشلەپ، ئەسلىدىكى بەدىئىي گۈزەللىكىنى ئىمكانقەدەر تولۇق نامايەن قىلىشقا تىرىشچانلىق كۆرسەتتى ۋە بۇنىڭغا مۇۋەپپەقىيەت بولدى.

نېمىتۇللاخان ئەبەيدۇللاخان «فۇرقەتنىڭ شىنجاڭدىكى ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسى بىلەن 1983 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزدا ئېچىلغان «تۇنجى نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» غا قاتناشتى. بۇ ماقالە ئېلىمىزدىكى

فۇرقەتشۇناسلىقنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن يىغىنغا قاتناشقان ئالىم - مۇتەخەسسسلەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى ۋە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1983 - يىللىق 2 - ساندا ئېلان قىلىنىپ، كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى. شۇنىڭدىن كېيىن مۇئەللىپ فۇرقەتشۇناس ئالىم سۈپىتىدە ئىلىم ساھەسىگە تونۇلدى ۋە ئۆزبېكىستاندىكى ئالىملارنىڭمۇ نەزەرىگە ئېلىندى.

نېمىتۇپلاخان فۇرقەتنىڭ شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىنكى ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى ئۈستىدە ئىزدىنىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى توپلاش ۋە نەشرگە تەييارلاش بىلەنمۇ مەشغۇل بولدى. ئۇ فۇرقەت ئەسەرلىرىنىڭ ھەر خىل قوليازىملىرى، چاپ نۇسخىلىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، فۇرقەت ئەسەرلىرىنىڭ بىرقەدەر تولۇق نەشرىنى رۇپايقا چىقىرىش يولىدا جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈردى. ئۇ فۇرقەتنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرىنى ھەتتا چەت ئەللەردىن تېپىپ ئەكەلدى. شۇ مېھنەتلەرنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە نېمىتۇپلاخان ئەبەيدۇللاخان بىلەن پەيزىللاخان ئىسھاق بىرلىكتە نەشرگە تەييارلىغان «فۇرقەت تاللانما ئەسەرلىرى» 1989 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

«فۇرقەت تاللانما ئەسەرلىرى» نىڭ شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان بۇ نۇسخىسى ئۆزبېكىستان ئالىملىرىنىڭمۇ دىققىتىنى قوزغاپ، ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل - ئەدەبىيات تەتقىقات ئورنى چىقىرىدىغان نوپۇزلۇق ئىلمىي ژۇرنال «ئۆزبېك تىلى ۋە ئەدەبىياتى» نىڭ 2001 - يىللىق 5 - ساندا فۇرقەتشۇناس، تەتقىقاتچى نۇرбай جابباروۋنىڭ «فۇرقەت تاللانما ئەسەرلىرىنىڭ شىنجاڭ نەشرى توغرىسىدا» ناملىق ئىلمىي تەقىرىزى ئېلان قىلىندى.

شائىر ئۈچۈن فۇرقەت غايىۋى ئۈستاز ئىدى. فۇرقەتكە دائىر ھەربىر يېڭىلىق، ئۇچۇر ئۇنى شادلاندىرۇپ، ئۇنىڭغا ئىلھام ئاتا قىلاتتى. فۇرقەتنىڭ يەكەندىكى قەبرىسى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولۇپ، كېيىن دۆلەت تەرىپىدىن تىزىمغا ئېلىنىپ مەخسۇس قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. شۇنداقتمۇ تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن شائىرنىڭ قەبرىسى خېلى ۋاقىتلارغىچە ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىگەنىدى. كېيىن مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ كۈچ چىقىرىشى ۋە ئەمەلىي ياردىمى بىلەن ئۇنىڭ ئۈچۈن كۆركەم گۈمبەزلىك مەقبەرە ياسالدى. بۇنىڭدىن دىلى سۆيۈنۈپ كەتكەن شائىر نېمىتۇپلاخان مەقبەرىنىڭ پۈتۈشىگە ئاتاپ «بۈگۈن مېھرىگىياھ ئۇندى» ناملىق غەزىلىنى يازغانىدى:

بۈگۈن فۇرقەت مازارىدىن گۈلى مېھرىگىياھ ئۇندى،
مۇرادى ئاچتى گۈل - غۈنچە، ھەقىقىي مۇددىئا ئۇندى.

«قۇمۇشلار ئورنىغا مېھرىگىياھ ئۇندى» دېگىن قايدىن،
قىلىپ بۇلبۇلنى مەپتۇن گۈلشەنى قىممەت بىباھا ئۇندى.

ھاۋاسى مۆتىدىل، كۆللەر سۈزۈك، «سۇلار ئېقىپ تۇرغان»،
كېلىپ كۆرگەن كىشىنىڭ كۆڭلىدە زەۋقۇ ساپا ئۇندى.

نە ئارمان قالغۇسى، ئەۋلاد تىلىدا شۇنچە يادلانسا،
تۆكۈلگەن قانۇ تەرنىڭ مەھسۇلى ئالەم ئارا ئۇندى.

شائىر، تەتقىقاتچى نېمىتۇللاخان ئەبەيدۇللاخان ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت، تەرجىمە ۋە ئەدەبىي تەتقىقات ساھەسىدىكى يۇقىرىقىدەك نەتىجىلىرىگە ئاساسەن مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر يازغۇچىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئۆزبېك مەدەنىيىتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، يەكەن ناھىيىلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى قاتارلىق شەرەپ ۋە مەسئۇلىيەتلەرنى زىممىسىگە ئالغانىدى.

تېببىي ئالىم، شائىر، تەتقىقاتچى نېمىتۇللاخان ئەبەيدۇللاخان ئۆزىنىڭ يۇقىرىقىدەك بىر قاتار نەتىجىلىرى بىلەن كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە ۋە ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەندىن سىرت، يەنە ئۆز تۆھپىسىگە مۇناسىپ ھالدا تېگىشلىك شان - شەرەپلەرگىمۇ ئېرىشكەن. ئۇ 1983 - يىلى مەملىكەتلىك ياشلار بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزالىقىغا سايلانغان. 1985 - يىلى مەملىكەتلىك ياشلار بىرلەشمىسىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن ياپونىيىدە ئۆگىنىش ۋە زىيارەتتە بولغان. ئۇ يەكەن ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى 9 -، 10 -، 11 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى بولغان. 1987 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار بىرلەشمىسىنىڭ نەتىجە يارىتىپ تۆھپە يارىتىش مۇكاپاتىغا، 1990 - يىلى مەملىكەتلىك ياشلار بىرلەشمىسىنىڭ شەرەپ مۇكاپاتىغا، شۇ يىلى يەنە قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يېڭى دەۋر ئەدەبىياتى مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. 1992 - يىلى يەكەن ناھىيىسى بويىچە پەن - تېخنىكا ساھەسىدە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان «مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسەس» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشىپ مۇكاپاتلانغان.

2007 - يىلى 9 - ئاينىڭ 22 - كۈنى (شەنبە) مەرھۇمنىڭ جەسىتى يەكەنگە ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىدىن «يەكەن مۇقام بايرىمى» غا قاتنىشىش ئۈچۈن كەلگەنلەردىن ئالىملار، جامائەت ئەربابلىرى ۋە ھەر ساھە - ھەر كەسىپتە كۆزگە كۆرۈنگەن شەخسلەر، يەكەندىكى پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى مەرھۇمنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىدىن ھال سورىدى ۋە ئۇنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بەزى ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيەتلىرى مەرھۇمنىڭ ۋاپاتىدىن خەۋەر تېپىپ تەزىيە تېلېگراممىسى ئەۋەتتى.

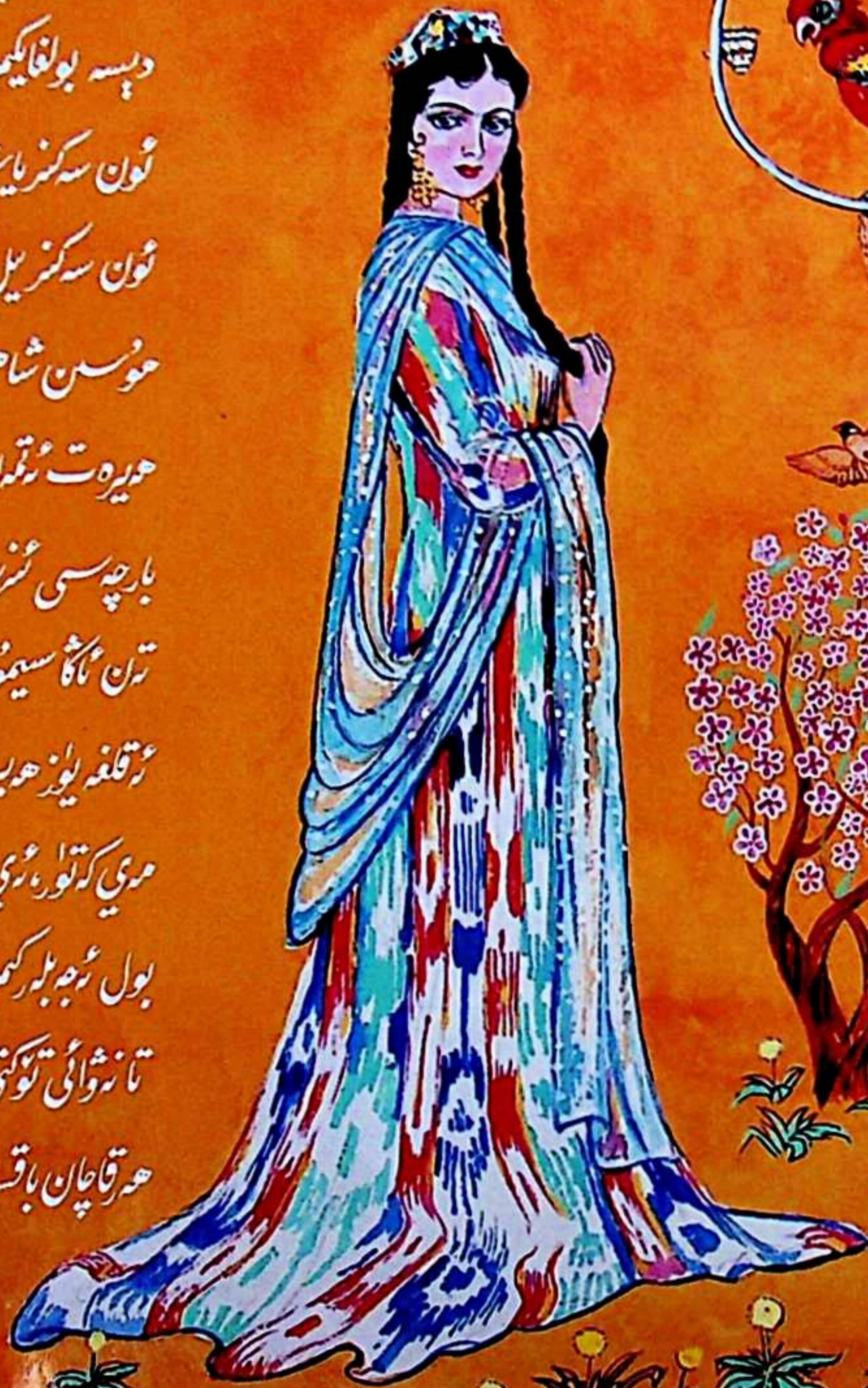
ئۇ ئارىمىزدىن شۇنچە تېز كېتىپ قالدى، ئەدەبىياتىمىز بىر قابىل تەتقىقاتچىدىن، ئوت يۈرەك شائىرىدىن، تېبابىتىمىز بىر ئىقتىدارلىق مۇتەخەسسەستىن، خەلقىمىز كۆيۈمچان ۋە شىپابەخش تېۋىپىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئەمما، ئۇنىڭ ئەدەبىيات ۋە تېبابەت جەھەتتىكى مول تەتقىقات مېۋىلىرى ۋە ئىجادىيەت نەتىجىلىرى بىزگە مىراس بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئېسىل كىشىلىك پەزىلەتلىرى قەلبىمىزدە يادنامە بولۇپ قالغۇسى. ئۇنىڭ روھى مەڭگۈ بىز بىلەن بىللە.

(ئاپتور يەكەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئىشخانىسىدا)

ئون سەكز مەش ئالەم ماشوبى ئەگەر باشىدە دور،
 نە زەجەب، چۈن سە روئازم ئون سەكز باشىدە دور،
 دەپسە بولغاكىم، يەنە دەم ئون سەكز يىل غوسنى بار،
 ئون سەكز ياشىدە مۇنچە قىتە كىم باشىدە دور،
 ئون سەكز يىل دەپمە، يۈز سەكسەن يىل ئولسا، ئولۇدۇرۇر،
 غوسن شاھى، ئول بەللا ركىم، كۆزۇ قاشىدە دور،
 حەيرەت رەتەن غوسنى زەتەكى، ھەر ھەيرەتكى، بار،
 بارچەسى ئىزىدە مالا سونى زەتە قاشىدە دور،
 تەن ناگا سىمۇ ئىچىدە تاش موزمەر كۆلگەدىن،
 زە قەغە يۈز ھەيرەت، ئول مائىنەت ئىچۇ تاشىدە دور،
 مەي كە تۇر، مەي مۇنكى، يۈز ھەيرەت مارقاش مەسەد،
 بول رەجەلەركىم، بۇ رەسكى دەيەر خوقشاىدە دور،
 تانە وائى تۆكۈتى ئول ئاي، قوزۇتەن بەرى رەشك،
 ھەر قاچان باقساڭ، قۇياش رەكسى مانەت ياشىدە دور.

دەرۋالى «بەدائىنۇل - ۋەسەت»

تۇرسۇنجان مۇھەممەت فوتوسى

كېرىيەلىكلەر

源 泉 (布拉克)

(维吾尔文)

总117期

(قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 117 - سان

BULAK A BIMONTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
新疆漠尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارققاتتى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/I
国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
国外发行号:Q1118 邮政编码:830001
邮政代号:58-108 定价:6.50元

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژورنال نومۇرى:
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژورنال نومۇرى:
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: Q1118 پوچتا نومۇرى: 830001
پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 58-108 باھاسى: 6.50 يۈەن